ПОЛЕ БИТВИ — УКРАЇНА

Від «володарів степу» до «кіборгів»

Воєнна історія України від давнини до сьогодення

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

ПОЛЕ БИТВИ — УКРАЇНА Від «володарів степу» до «кіборгів»

торрент-толока
оцифровано
ГУРТОМ
toloka.to

ПОЛЕ БИТВИ— УКРАЇНА

Від «володарів степу» до «кіборгів»

Воєнна історія України від давнини до сьогодення

ХАРКІВ 2016
КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4
П49

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 22 жовтня 2015 р.)

Авторський колектив:
Борис ЧЕРКАС, Олексій СОКИРКО, Андрій ПЛАХОНІН,
Яна ПРИМАЧЕНКО, Михайло ВІДЕЙКО, Андрій ГАЛУШКА,
Кирило ГАЛУШКО, Сергій ГРОМЕНКО, Максим МАЙОРОВ,
Андрій РУККАС, Євген СИНИЦЯ

Упорядкування *Кирила Галушка*

Рецензенти:
Г. Боряк, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України
В. В'ятрович, доктор історичних наук

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Дизайнер обкладинки *Кирило Ткачов, Владислав Прокопів*

© Б. Черкас, О. Сокирко, А. Плахонін, Я. Примаченко, М. Відейко, А. Галушка, К. Галушко, С. Громенко, М. Майоров, А. Руккас, Є. Синиця, текст, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2016

ISBN 978-617-12-0143-9

Вступ

Те, що історія України створюється не колись у минулому, а відбувається сьогодні, ми всі впевнилися протягом вкрай нервових і важких 2014—2015 рр. З'ясувалося, що незалежна держава, що утворилася 1991 р., пройшла час «пошуку себе» й опинилася в ситуації випробування своєї життєздатності. І, попри внутрішню кризу та зовнішню агресію, Україна та її громадяни показали, що вони — можливо, навіть несподівано для себе — готові до випробувань. Адже Україна народилася не вчора, а її народ тисячоліттями живе на своїй землі, змінюючи назву та державну приналежність, проте не змінюючи своєї сутності та прагнення до самостійного життя.

Це дозволяє нам, теперішнім українцям, значно краще зрозуміти наших предків, які будували підмурівок нашої країни також у тяжких і драматичних обставинах. Щось їм вдалося, щось — ні, але зрозуміло, що кожному поколінню українців треба вміти відстояти своє. Проте для цього потрібні не лише воля і хоробрість, а й знання про те, звідки ми прийшли, чого досягли, що маємо й завдяки чому.

Усі ці слова читачі могли б почути й від різних наших політиків і демагогів. Але історична наука не надто шанує гучні й пафосні слова, оскільки дивиться на Україну багато в чому «з точки зору вічності». До того ж історики — такі самі громадяни, як і решта, вони живуть у тій самій країні та в тому ж світі, переймаються тим самим, що й їхні співгромадяни. Проте історики мають доступ до тієї інформації, яка нині вкрай цікава і потрібна широкому загалові, й тому охоче діляться цими знаннями, допомагаючи нашій громаді вистояти в скруті.

Улітку 2014 р. на інтернет-сайті likbez.org.ua запрацював громадський проект «LIKБЕЗ. Історичний фронт», який об'єднав небайдужих до долі країни істориків з провідних наукових та освітніх установ України: Інституту історії України НАНУ, Українського інституту національної пам'яті, історичного факультету Університету Шевченка, Інституту української археографії ім. М. Грушевського. Спершу на цьому ресурсі ми прагнули дати відповіді на купу пропагандистських антиукраїнських історичних міфів і робили це доволі успішно. Надалі ж стало зрозуміло, що деякі українські історичні міфи також завдають шкоди, оскільки розмивають для пересічного українця межу між реальністю та привабливою вигадкою. Тож ми вважаємо, що інформація про українське минуле, оперта на факти, а не на вигадки чи ідеологічне замовлення, краще допоможе сучасним українцям усвідомити власну позицію щодо тих чи інших подій та зрозуміти, як ставитися до минулого, сьогодення і майбутнього.

Але все це — наша, українська історія. Без цензури.

Кирило Галушко,
координатор проекту «LIKБЕЗ.
Історичний фронт»

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ З ВОЄННОЇ ТОЧКИ ЗОРУ

Ландшафтно-кліматичні характеристики території України є, без жодного перебільшення, унікальними. Саме особливості ландшафту здебільшого визначали те, що цей простір був (із давніх давен) і залишається до сьогодні одним із найжвавіших культурних перехресть Старого Світу. Варто, щоправда, зважати, що культурні контакти часто-густо мали зовсім не мирний характер. Тож культурне перехрестя в усі часи було не стільки «ярмарковим майданом», скільки театром військових дій.

Сучасні кордони України визначалися багатьма факторами, однак географічний серед них посідає чільне місце. Найбільш чітко окреслений південний кордон, що визначається лінією узбережжя Чорного та Азовського морів. Відносно чітким є й кордон західний, позначений Карпатами. Як моря, так і Карпатські

гори не були абсолютно нездоланними перепонами вже у давнину, проте перетинання цих природних кордонів не було легким. Показово також, що в певні періоди культурні (а подекуди й державні) кордони проходили не Карпатами, а річищем найбільшої річки Прикарпаття, Дністра. Долина Дністра на багатьох ділянках має вигляд каньйону, течія стрімка, тож річка видавалася більш потужною природною перешкодою, аніж Карпатські хребти із чималою кількістю перевалів. Південні відноги Карпат відстоять на 150—200 км від морського узбережжя, тож природній кордон на південному заході утворюють пониззя Дунаю та нижня течія Пруту. Північний кордон помітно розмитіший, однак і тут його лінія значною мірою збігається із річищами найпотужніших приток Дніпра, Прип'яті на Правобережжі та системи Десни—Сейму на Лівобережжі. Ще менш визначеним є природній кордон на сході. Загалом його можна позначити лінією Сіверський Донець — Дон. Варто зазначити, що античні географи, судячи з усього, вважали середньою та верхньою течіями Танаїсу-Дону саме Сіверський Донець, а не сучасне головне русло Дону.

Ріки відгравали не лише роль кордонів. Не менш важливою була, так би мовити, «логістична» функція розгалуженої гідромережі, що рясно вкриває українські обшири. Йдеться навіть не стільки про плавання ріками, скільки про те, що у давнину та й у менш віддалені часи саме річкові долини слугували своєрідними дороговказами, визначали напрямки «магістральних шляхів» міграцій, торговельно-обмінних зв'язків, зрештою — військових походів.

Переважна більшість річок, що протікають територією України, належить до стоку Чорного моря. Чи не єдине помітне виключення з цього правила — Західний Буг. Однак це практично не позначалося негативно на інтенсивності зв'язків із територіями, річкова система котрих належить до стоку Балтійського моря.

Своєрідною віссю території України є Дніпро, що разом із допливами складає потужний транспортний вузол, котрий має виходи на основні річкові системи Східної та Центральної Європи. Зокрема, Прип'ять через свої праві притоки безпосередньо

пов'язана з басейнами найбільших рік Правобережжя — Південного Бугу та Дністра. Зв'язок із басейном Південного Бугу забезпечують й інші правобережні притоки Дніпра (Тетерів, Рось, Тясмин). Виток Прип'яті лежить лише за 12 км від русла Західного Бугу, що від найдавніших часів забезпечує сталу систему комунікацій із басейном Вісли. Зв'язок басейну Дніпра з Балтійським регіоном забезпечувався не лише Бузько-Віслен-ським шляхом. Численні праві допливи верхньої течії Дніпра, найпотужнішим серед яких є Березина, дозволяли досягати басейнів Західної Двіни (Даугави) та Німану (Немунасу). Загалом, на витоки Дніпра та його численні дрібні притоки у верхній течії «зав'язані» переходи у басейни рік Балтійського стоку (Західної Двіни та Ловаті) і Волги. Додатковими шляхами до останнього були також великі ліві притоки Дніпра — Сож та Десна. Остання забезпечувала сталі комунікації з насамперед Окським басейном. Надзвичайно важливою ланкою комунікації є Сейм. З одного боку, він «ув'язує» в цілісну систему басейни всіх найбільших лівих приток Дніпра (Сули, Псла, Ворскли), з іншого ж — єднає басейн Дніпра з річковою системою Сіверського Дінця — Дону.

Отже, Дніпро та його найбільші притоки створюють своєрідний замкнений контур всієї гідромережі території України, але одночасно забезпечують також виходи на інші найбільші річкові системи Східно-Європейської рівнини та південної частини Балтійського регіону. Правобережна та лівобережна частини України в контексті гідромережі мають помітні відмінності. Для першої характерна наявність чималої кількості рік першого порядку (таких, що впадають безпосередньо у море). Найголовнішими серед них є вже неодноразово згадані Дністер та Південний Буг, що простягаються на сотні кілометрів углиб суходолу і є певною мірою альтернативними Дніпру шляхами від чорноморського узбережжя на північ. Натомість на Лівобережжі всі великі та середні ріки (Орель, Самара, Ворскла, Псел, Сула, Трубіж) є допливами Дніпра.

Кілька слів окремо слід сказати про Дунай. Пониззя Дунаю є не лише ділянкою природного кордону за лінією Карпати —

Прут — Дунай. Це ще й початок великої магістралі, що охоплювала Карпатську улоговину, Північні Балкани, через Саву та верхню течію мала виходи до Приальпійської зони, а у витоках з'єднувалася з найважливішою артерією Західної Європи, Рейном. Дунайським шляхом найчастіше користувалися народи, що переміщувалися зі сходу на захід, однак відомі й зворотні рухи.

На відміну від річок, море набуло комунікативної функції порівняно пізно, на межі доби бронзи та раннього залізного віку (на початку I тис. до н. е.). Ідеться про специфіку саме Чорноморського басейну, а не світову практику взагалі. У Середземному морі добре відомі кораблі значно старшого віку, що поралися з чималими подорожами; морський розбій був одним із традиційних промислів, а зображенням першої битви на солоній воді вважають рельєф поминального храму Рамзеса III (правив бл. 1185—1153 рр. до н. е.) у Мединет-Абу, де єгипетський флот змагається з флотом «народів моря». Проте, попри пізній старт, значення контактів саме морським шляхом було непересічним, їх питома вага в історичній перспективі тільки зростала, а намагання контролювати узбережжя, порти й ділянки морських трас часто-густо ставали причиною запеклих конфліктів. Зазначимо, що у давнину та Середньовіччя північне узбережжя Чорного моря виступало радше об'єктом експансії, лише епізодично слугуючи базою для військово-морських експедицій на Балкани, до Малої Азії та, в одиничних випадках, далі на південь, в Егейське море. Злам ситуації стався лише в Новий час, однак і відтоді стратегічною проблемою залишалося питання чорноморських проливів, що значно обмежувало значення чорноморських флотів.

Надзвичайно важливим фактором у всі часи було різноманіття ландшафтно-кліматичних зон, притаманне території України. Твердження про таке різноманіття виглядає на перший погляд дещо перебільшено. Дійсно, 95 % площі України характеризується одноманітним рівнинним рельєфом, що не має значних перепадів висот. Відносно одноманітним є й клімат, адже територія України практично повністю лежить у межах помірного клімату, і лише південне узбережжя Криму належить до субтропіків середзем-

номорського типу. Однак попри порівняно незначну протяжність з півночі на південь (близько 700 км), у ландшафтах України представлені три євразійські зони: лісова на півночі, лісостепова в центральних регіонах та степова на півдні. Порівняно незначною є й меридіональна протяжність, близько 1300 км (з урахуванням Українського Закарпаття, що географічно належить до Центральної, а не Східної Європи та має специфічний мікроклімат). Проте ця протяжність помітно позначається у зростанні ступеня континентальності клімату. За напрямком із північного заходу на південний схід значно зменшується річна кількість опадів та збільшується амплітуда річних температур.

Зазначені особливості ландшафтно-кліматичного зонування відіграли чи не найбільшу роль в історичних процесах на території України. Різноманіття приваблювало населення із різними системами господарювання. З одного боку, це спричиняло достатньо регулярні міграції ззовні, а відповідно провокувало конфліктні ситуації між аборигенами та прибульцями. З іншого — у певних ситуаціях народи з різними системами господарювання (а відповідно, й різними соціальними системами, ідеологіями, принципами організації війська та ведення бойових дій тощо) співіснували поруч один з одним у межах доволі компактної території. Таке сусідство часто-густо було зовсім не симбіозом, а приводом для постійної напруги та збройного протистояння.

Найбільш тривала та запекла «сусідська війна» на тлі ландшафтно-географічного різноманіття добре відома читачам. Ідеться про конфлікт осілого населення з кочовиками, що майже беззастережно можна назвати «війною Степу та Лісостепу». Підкреслення запеклості протистояння зі Степом, притаманне вітчизняній (і не тільки) історіографії, не є виключно гіпертрофованою героїзацією однієї зі сторін конфлікту. Саме на українських обширах цей конфлікт дійсно набував найзапекліших форм (принаймні, у Європі, — інше потужне вогнище цього «конфлікту цивілізацій» розмежоване Великою Китайською стіною), і визначав цю запеклість саме географічний фактор. Річ у тім, що Північнопричорноморський Степ є, власне, західною

окраїною так званого Євразійського степового коридору. Далі на захід є лише невеличкі степові ділянки у Добруджі (лівобережжя пониззя Дунаю) та у Середньодунайській/Паннонській низині (Альфьольд, Угорська пушта), що можуть забезпечити ведення кочового господарства лише порівняно нечисленними ордами.

Відповідно, степи півдня України перетворювалися на кінцеву зупинку для численних міграційних хвиль, що періодично просувалися згаданим степовим коридором зі сходу на захід і за принципом доміно спричиняли зрушення степових племен у західному напрямку. Чергові прибульці зі сходу на першому етапі конфліктували за землю та воду з попередніми номадами, котрі опинилися в «українському степовому тупику». Згодом, зорієнтувавшись в обстановці й переконавшись, що можливості для подальшої експансії вичерпані, такі мігранти у більшості випадків спрямовували агресію на найближчих осілих сусідів, мешканців українського Лісостепу. Періодичність міграцій кочовиків перетворювала «конфлікт Степу та Лісостепу» на чи не одвічний, з піками загострення, що припадали на час проходження Євразійським степовим коридором чергової хвилі міграцій кочовиків.

Утім, у зазначеному перманентному конфлікті не варто вбачати виключно негативні аспекти. Приміром, протистояння з номадами спонукало осіле населення Українського Лісостепу до консолідації заради спротиву набігам. Величними пам'ятками такої самоорганізації є велетенські укріплення лісостепових городищ скіфського часу або ж система так званих Змієвих валів часів Русі. Відзначимо також, що мобільні кочовики мимоволі часто-густо ставали такими собі культуртрегерами, адже саме номади приносили до регіону нові технології, зокрема військового або подвійного призначення.

Отже, територія України, з огляду на ландшафтне різноманіття, а також розгалужену систему комунікацій, являла собою арену постійних міграцій народів із різними господарчими укладами (а отже, й соціальними системами). Саме тому, як і в більшості контактних зон, історія цих обширів позначена постійними збройними протистояннями.

ПОЧАТКИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ВІД ДОБИ НЕОЛІТУ ДО X ст. до н. е.)

Упродовж багатьох тисячоліть — від заселення Європи людьми сучасного типу близько 40 000 років тому — люди здобували собі їжу переважно на полюванні. Знахідки на давніх стоянках свідчать, що мисливці виходили переможцями у двобої з найбільшими та найсильнішими тваринами. Коли ж людей стало так багато, що вони почали ворогувати між собою, народився інший образ — образ воїна. Не були винятком і ті землі, які ми зараз називаємо Україною. Даремно шукати у ті давні часи сліди золотого віку — доби процвітання, загального багатства та миру. І тоді людям доводилося брати зброю, аби захистити життя — своє і близьких.

Нехай сьогодні та зброя — кам'яні сокири чи бронзові списи — здається смішною та не вартою уваги. Та є речі, які

не змінилася за тисячоліття — загартована випробуваннями сила людського духу, готовність стати до бою, дивитися в очі смерті й перемагати або загинути з честю, захищаючи рідних, байдуже, що у тебе в руках — спис із кременевим вістрям, бронзовий меч чи автомат. Це те, що варто пам'ятати і чому слід вчитися у предків.

Історичні процеси на території України від доби неоліту до 900 р. до н. е.

У новому кам'яному віці — неоліті — сталися принципові зміни в економіці населення території України: почалося поширення хліборобства та тваринництва. Як наслідок — там, де ці види господарювання стали основним заняттям, а це відбулося у V—IV тис. до н. е. на території від Карпат до Дніпра, на кілька порядків зростає чисельність населення. Де раніше у лісах та степах тисячоліттями полювали декілька кланів мисливців, уже близько 4000 р. до н. е. було збудовано тисячі поселень, загальне населення яких налічувало сотні тисяч людей.

Зрозуміло, що такі зміни в економіці та демографічній ситуації мали наслідками переміни у суспільному житті, відносинах між громадами та племенами. Якщо у попередні часи сутички за місця полювання або рибної ловлі, приміром біля Дніпровських порогів, були окремими епізодами, то хліборобам доводилося постійно конфліктувати за поля, пасовиська, доступ до природних багатств — покладів кременю, мідної руди, джерел солі. Поселення людності трипільської культури починають огороджувати ровами та палісадами, будувати у важкодоступних місцях. Однак і це допомагало не завжди.

За умов, коли перемогу здобували не лише умінням, а й числом, виникають потужні об'єднання громад, головною метою яких стало вирішення конфліктних ситуацій та захист «своїх» від «чужих». При цьому «чужими» могли виявитися такі самі трипільці, які побажали оселитися у зручному місці,

або скористатися з місцевих покладів кременю. Ці політичні об'єднання називають племенами; вони могли налічувати від 2000 до 5000 осіб з урахуванням жінок і дітей. Це означало, що у випадку небезпеки плем'я могло виставити кілька сотень воїнів — для тих часів це була неабияка сила. Проте вже у другій половині V тис. до н. е. виявилося, що племінного ополчення може виявитися недостатньо у випадку навали кількох сусідніх племен. Тоді виникають союзи племен — вождівства — політичні структури.

Племінних вождів очолював верховний вождь, під орудою якого могли перебувати вже тисячі воїнів, утримання яких лягало на плечі усіх учасників такого союзу. Ця політична конструкція виявилася настільки вдалою, що проіснувала на території України кілька тисячоліть — аж до утворення давньоруської держави. Союзи племен створювалися, розпадалися, до них могли входити нові племена — усе залежало від ситуації у поточний момент, якостей лідерів, їхньої успішності.

На економіку, а відтак і на історичні процеси у ті часи неабиякий вплив мали кліматичні зміни, які могли подіяти у кращу чи гіршу сторону на врожайність зернових, кількість та якість трави на пасовищах, де випасали худобу. Оскільки забезпечення харчами було внутрішньою справою кожної громади, кожного племені, то знайти підтримку ззовні, як це бачимо у новітні часи, було практично неможливо.

Глобальні кризи такого роду траплятися часом по кілька разів на тисячоліття, і це не враховуючи звичайних неврожайних або посушливих років. Якщо накласти на шкалу кліматичних змін переміни у суспільній організації, ми побачимо, що вони практично співпадають — і в новокам'яному, і в мідному, і в бронзовому, і в ранньому залізному віці. З кризовими ситуаціями співпадають також періоди військових конфліктів, вторгнень, посиленого будівництва укріплень, утворення масштабних коаліцій, метою яких був захист від сусідів, ласих до чужого добра або просто тих, хто бажав вижити за рахунок сусідів.

Слід враховувати ту обставину, що міжплемінні війни тих часів велися за правилами, про які у наші часи давно забули. Це були війни, у яких усе доросле чоловіче населення ворога у разі перемоги мало бути знищене, з ворожого племені залишали живими лише жінок та дітей. Жінки врешті мали народити нових воїнів для ворога, а діти, виховані відповідним чином, ставали до лав ворогів... Таким чином, ціна поразки або перемоги була найвища — людське життя, свобода, майбутнє дітей. Отже, не дивно, що війна та військова справа у ті давні часи були справою серйозною, до неї слід було готуватися усе життя і бути повсякчас готовим взятися до зброї.

Уже в трипільські часи, між 4200—3400 рр. до н. е., виникло кілька потужних вождівств, які поділили між собою землі від Карпат до Дніпра. Найпотужніші були у Буго-Дніпровському межиріччі, де зараз археологи розкопують руїни їхніх столиць. Трипільські протоміста займали сотні гектарів, мали тисячі будівель, укріплення у вигляді палісадів. Кожне з них могли виставити від 1000 до 3000—5000 воїнів. Це була найбільша військова потуга на сході європейського континенту у IV тис. до н. е.

Однак наприкінці тисячоліття трипільці сходять з історичної арени: кліматичні зміни підірвали хліборобську економіку, природна межа степів просунулася на північ, і на тисячоліття настала епоха кочовиків. Вони досить швидко сформували кілька племінних союзів, кожен з яких контролював територію між великими річками — так, як це буде заведено у номадів у наступні тисячоліття. На півночі їм довелося пильнувати межу з не менш войовничими племенами культур шнурової кераміки, також відомих у історії як культури бойових сокир.

Це були часи постійних воєн, про що свідчать численні бойові травми у чоловіків, похованих під степовими курганами. Сліди від ударів бойових сокир на черепах, вилікувані та смертельні поранення, переломи рук та ребер, вістря стріл між ребрами — досить промовисті свідчення давніх воєн. Саме тоді, після 3000 р. до н. е., встановилося на тисячоліття протистояння

хліборобської Півночі та Півдня, заселеного номадами. Кордони контрольованих ворогами-сусідами територій змінювалися, переважно залежно від змін клімату, — то вони посувалися на північ, то на південь. Установити їх обриси допомагає нині картографування давніх курганних могильників та стоянок кочовиків, які щороку на літо мандрували на північ. Періоди ворожнечі змінювалися мирним співіснуванням, розвитком торгівлі, адже обом сторонам було що запропонувати сусідам.

Лише одного разу хліборобам вдалося вийти до берегів Чорного моря — у часи сабатинівської культури, близько 1500—1400 рр. до н. е. Це була епоха, що передувала Троянській війні (бл. 1230 р. до н. е.), коли чергові кліматичні зміни вперше за кілька тисячоліть зробили можливим хліборобство у найпівденніших степах. Там було збудовано сотні поселень, і навіть невеличкі містечка на берегах річок, мешканці яких вирощували хліб, випасали худобу.

Кочовикам у ті часи довелося відступити далеко на схід, у степи, за Дон. Час їх могутності, епоха бойових колісниць у XVII—XVI ст. до н. е., походи на захід та на схід, як дехто вважає, мало не в Індію, стали уже надбанням легенд, а суворою реальністю — озброєне бронзовими списами та мечами ополчення сабатинівських племен, яке стало на шляху колись непереможних воїнів Сходу. Це ополчення виявилося грізним суперником не лише для місцевих кочовиків, але встигло взяти участь у кількох масштабних військових конфліктах на теренах Давнього Світу, які увічнені у записах на стінах храмів Єгипту та епосі про Троянську війну. Ідеться про участь у навалі «народів моря», яка понад століття тримала у напрузі мешканців узбережжя Середземного моря.

Якщо у Єгипті фараонам удалося дати збройну відсіч «народам моря», а нові володарі Палестини зрештою перемогли філістімлян, то Трої пощастило менше. На її руїнах учасники переможного походу встигли збудувати навіть свої домівки — їх, а також уламки характерного посуду, виявлять під час розкопок через три з лишком тисячоліття. Однак і сабатинівцям

не вдалося переграти долю, коли у причорноморські степи прийшла найбільша за їхню історію посуха — сотні хліборобських поселень були залишені назавжди, а у них повертаються їх одвічні володарі — кочовики. Цього разу ми знаємо їхнє ім'я — кіммерійці. Але це вже інша історія.

Військова справа доби неоліту-енеоліту

Про військову справу тих далеких часів ми знаємо лише завдяки знахідкам предметів озброєння, людських поховань зі слідами травм, отриманих під час сутичок. Часом щастить знайти сліди давніх боїв або облог. Із цих знахідок та результатів їх вивчення можна скласти картини давньої військової справи.

На початок доби неоліту на території України як основний вид озброєння використовували лук зі стрілами. Стріли оснащували вістрями, виготовленими з кременю. Вістря могло складатися з однієї або кількох частин, які на древку закріплювали за допомогою дьогтю, додатково могли укріплювати жилами. До цього часу належить перша знахідка слідів конфлікту — людський хребець із застряглим у ньому вістрям з кременю. Подібні стріли були розраховані на полювання на великих копитних зі значною живою вагою. Стосовно людини вони були дуже ефективною зброєю, при влучанні кремінь розколювався та розсіювався у рані, що значно утруднювало лікування у разі поранення, викликало зараження і знижувало шанси на виживання.

Спеціалізована зброя для ведення війни з'являється у часи трипільської культури. Це бойові сокири-молоти, виготовлені спочатку з каменю, а згодом — з міді, зброя ближнього бою, яка вимагає певних тренувань та навичок у володінні. Мідні сокири були символом вождівської влади. Рідкісними є знахідки булав, виготовлених з каменю — можливо, це була зброя — знак влади ватажків, вождів. Як зброю використовували також пласкі

сокири (виготовлені з каменю, кременю, металеві), укріплені у руків'ї. Відомі кременеві вкладні до кинджалів, де пластинки кременю закріплювали в оправі з дерева або кістки за допомогою дьогтю. Існували й цільні кременеві ножі. Наприкінці V тис. до н. е. з'являються ножі та кинджали з міді. З дистанційної зброї використовували лук зі стрілами, дротики, списи, до яких було налагоджене масове виробництво цільних, трикутної форми наконечників з кременю. У сусідів трипільців — населення лісової та степової смуги у період 5000—3000 рр. до н. е. у використанні було мисливське озброєння, — лук та стріли, дротики. Зі зброї ближнього бою відомі молоти, виготовлені з рогу благородного оленя.

Таким чином, комплекс озброєння, який було запроваджено у трипільській культурі та сусідній з нею культурі Гумельниця, був найбільш досконалим, бо включав зброю як дистанційну, так і ближнього бою. Враховуючи чисельність цього населення, базу у вигляді хліборобської економіки, укріплені поселення, які могли виставити тисячі воїнів, це була найбільша військова сила у регіоні. Володіння цим комплексом озброєння потребувало специфічних навичок, яких можна було набути тривалими тренуваннями. Є підстави вважати, що у цей час з'являється спочатку нечисленний прошарок професіональних воїнів, які ставали на чолі масового ополчення і несли службу у час між конфліктами. З'являються зображення воїнів — керамічні статуетки. Атрибутом чоловіка-воїна була перев'язь — одна або хрест-навхрест, яка підтримувала пояс. До нього могли привішувати сокири та інше озброєння. Є також зображення носіння кинджалу на грудях, на перев'язі — це давало змогу заощадити час для його приведення у бойовий стан.

Сліди бойових дій для цього періоду є досить рідкісними знахідками. З розкопок поселень зрозуміло, що при нападі спочатку застосовували дистанційну зброю — лук та стріли, якими тримали ворога на відстані та намагалися завдати йому ушкоджень. Знахідки зламаних біля руків'я сокир-молотів свідчать, що справа могла доходити і до рукопашних сутичок.

Траплялися також і рукопашні сутички із застосуванням бойових сокир-молотів, якими намагалися влучити в голову. Є знахідки черепів зі слідами травм від кількох ударів з різних боків — отже, сутичка була відносно масовою.

Набір зброї передбачав ведення бою на дистанції, із застосуванням лука та стріл, дротиків. Після цього могла відбутися рукопашна сутичка із використанням списів, сокир-молотів, кинджалів та іншого озброєння. Подібна тактика передбачала певну підготовку як у володінні зброєю, так і психологічну. Недаремно рукопашний бій з цієї точки зору і досі вважають одним із найскладніших способів ведення бойових дій.

Військова справа доби бронзи

Комплекс озброєння, який складався з сокири-молота, кинджала, списа, лука та стріл у різних комбінаціях використовували у IV—III тис. до н. е. різні племена на території України. Упродовж III тис. до н. е. було налагоджено місцеве виробництво сокир, виготовлених із бронзи, які за конструкцією нагадують сучасні. На півночі, у лісовій смузі, металева зброя є рідкісною знахідкою. Тут продовжували використовувати камінь та кремінь. При цьому було досягнуто небаченої до того майстерності у виготовленні клинків із кременю, які імітували металеві прототипи.

Зображення зброї на стелах, зокрема на Керносовській, дають змогу реконструювати набір зброї військового лідера того часу. На стелі зображено дві сокири для метання, одну (можливо, металеву) — для ближнього бою, а також металевий кинджал та булаву. Переплетені лінії, вирізані на плечах, розглядають іноді як зображення захисних обладунків. Дослідження сокир-молотів із каменю показало, що їх могли виготовляти індивідуально для кожного бійця — під праву або ліву руки, залежно від цього робилося зміщення вісі лез відносно обуха. Є знахідки сокир катакомбної культури, прикрашених сим-

волічними зображеннями. Ці розкішні вироби трактують як символи влади військових вождів.

Зберігають своє значення лук та стріли. У цей період вістря стріл, як і раніше, виготовляли з кременю. Вражають вироби майстрів катакомбної культури, які створювали вироби з виїмкою в основі та довгими «вусами». Вийняти таку стрілу з тіла, не зламавши, було практично неможливо. Так було продовжено традицію доби мезоліту по створенню смертельних кременевих наконечників до стріл. Наявність спеціалізованої зброї, зображень воїнів зі зброєю на кам'яних стелах свідчить про виділення впродовж III тис. до н. е. у більшості суспільств професійних воїнів.

З початку II тис. до н. е. у виготовленні зброї ближнього бою все більше переходять на метал. У зв'язку із цим створюють вишукані та надзвичайно ефективні зразки бойових сокир, кинджалів. На зміну пласким сокирами приходять бронзові, зі втулкою, які так само були універсальним та найбільш масовим знаряддям для роботи та війни. Ефективне володіння бойовими сокирами, великими кинджалами, які часом нагадували короткі мечі, вимагало тренувань, навичок фехтування.

У лісовій та степовій смузі було налагоджене видобування міді, створено центри обробки металу, які масово виготовляли знаряддя та зброю.

Для бронзового литва почали використовувати ливарні форми, виготовлені з каменю. Такі форми були достатньо тривкі, аби зробити у них багато відливок, що значно прискорювало виробничі процеси. З цією епохою пов'язують появу легенд про зачарований меч, який майбутній правитель має видобути з каменю (як король Артур) — власне, таку зброю і насправді діставали з кам'яних форм.

Удосконалення лез, поява захисних обладунків, у тому числі металевих, свідчить про постійну роботу зброярів над пошуком більш ефективних засобів ураження та захисту. Наявність розкішної, парадної зброї є також свідченням перетворення

війни на особливу сферу людської діяльності, учасники якої створюють специфічну субкультуру. Початок цього процесу ми спостерігаємо ще у мідному віці, однак у пізньому бронзовому віці він досяг апогею.

Технічною новинкою стала поява у II тис. до н. е. бойових колісниць. Вважають, що їх застосовувало населення зрубної культури. Цей засіб ведення війни цілком слушно пов'язують з існуванням певної військової еліти.

З протидією тактиці використання бойових колісниць пов'язують появу комплексу озброєння племен сабатинівської культури. Він включав спис, пару дротиків (усі з бронзовими вістрями), короткий меч, кинджал, круглий щит. Лук залишався на озброєнні. Відомі бронзові вістря до стріл, з черешками, подібні до кременевих прототипів. Можливо, існували й такі захісні обладунки, як шоломи, панцирі, виготовлені зі шкіри.

Подібний набір зброї відповідає певній тактиці бою, шикуванню у вигляді фаланги, здатної протистояти «механізованому» супротивнику. Дротики були достатньо ефективною зброєю проти колісничих на дистанції 10—20 м. За поширенням та якістю металевої зброї сабатинівці не поступалися війську фараонів, армій Близького Сходу, не кажучи про учасників знаменитої Троянської війни.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА (X ст. до н. е. — III ст. н. е.)

Ця епоха залишила по собі багато історій, у тому числі записаних, а також легенд. Якщо додати до цього написане сучасними істориками, то кількість легенд може подвоїтися. Крім того, є археологія, яка за півтора століття відкрила світові легендарний світ кіммерійців та скіфів з казково багатими похованнями царів, вождів та воїнів, які здобували свої скарби у кривавих битвах від гір Кавказу до кордонів Єгипту.

Однак ще більше скарбів та золота вони здобули, збуваючи еллінам невільників, захоплених у необачних сусідів. Це були часи, коли шлях людоловам чи не вперше перекрила лінія фортець, могутні вали яких і досі височіють від верхів'їв Сули до Дністра. Однак про тих, хто їх спорудив, не залишилося ані імен, ані легенд, хоча деякі дослідники вважають, що саме там

слід шукати сліди праслов'ян. Ці племена зі зброєю в руках зуміли надійно перекрити ворожим ордам шлях на рідні землі.

Це була епоха нескінченних війн, коли воїнів ховали зі зброєю та конем, а на честь героїв ставили витесані з каменю стели, які зараз іменують скіфськими бабами. Чули б то скіфи! Історія давніх війн та походів демонструє нам не лише блискучі перемоги та подвиги і мужність, а й зраду, шокуючу брутальність, — на війні як на війні. Слід віддати належне скіфським та кіммерійським воїнам та вождям, які не раз наважувалися на безнадійне, на погляд досвідчених стратегів, протистояння із набагато сильнішим ворогом — згадаємо хоча б такі «наддержави» давніх часів, як Ассирія, Персія та Македонія часів Олександра Великого. Вони встигли позмагатися з усіма і навіть вийти переможцями — причому не у битвах, а у війнах. Тому ці сторінки військової історії виглядають не лише героїчними, але значною мірою ще й повчальними.

Історичні процеси на українських землях кіммерійської та скіфської доби

Про ці часи збереглися свідчення античних авторів, які описували події багато років по тому, як вони відбулися. Тому не слід дивуватися, якщо їхні відомості можуть розходитися з писемними пам'ятками, приміром, Давньої Ассирії, а тим більше з археологічними джерелами. Картини давньої історії, відтворені на підставі якогось одного джерела, можуть бути далекими від того, що відбувалося три-дві тисячі років тому.

На початку цієї епохи у степах панували кіммерійці, які залишили по собі, окрім легенд та непевних відомостей Геродота, десятки поховань, у тому числі зі зброєю. Їхні сусіди-хлібороби на півночі, назви яких нам невідомі, зустрічали непроханих гостей з півдня, сховавшись за валами побудованих на високих мисах дніпровського правобережжя могутніх фортець. Яскравим свідченням багатства і влади лісостепових правителів тієї

пори є скарб, знайдений 1878 р. на пасовищі у селі Михалків на Тернопільщині. Загальна вага золотих виробів перевищувала 7,5 кг. До складу скарбу входила діадема, що нагадує королівський вінець. Створена була ця золота корона саме в епоху кіммерійських походів. Нічого подібного під час розкопок у степових курганах тієї доби поки що знайдено не було.

Часом трофеями захисників городищ ставали навіть знамениті довгі кіммерійські мечі, з якими степові воїни зображені у розписах на античних вазах. Такий меч виявлено у скарбі на Суботівському городищі, мешканці якого зуміли відбити ворожий набіг. У степу кіммерійці мали свої фортеці — одну з них, в урочищі Дикий Сад, розкопали на території сучасного Миколаєва. Підмурки стін та міст через рів, залишки яких виявлено під час досліджень, було збудовано з каменю. За стінами фортеці жили ремісники, серед них майстри, які виготовляли псалії — важливу деталь упряжі, без якої неможливо було керувати бойовим конем. Адже основу могутності кіммерійців становила кіннота, озброєна луками зі стрілами, списами та мечами.

У VIII ст. до н. е. кіммерійці встигли вчинити набіги не лише на землі у Південно-Східній та Центральній Європі, де залишили по собі масові поховання місцевих мешканців, спалені селища та поховання зі зброєю та кіньми. Вони долучилися до воєн, які йшли у Передній Азії, а з VII ст. до н. е. слідом за ними туди подалися й скіфські військові загони. Коли скінчилися війни в Азії, майже усі степи Причорномор'я залишилися за скіфами, поділеними на кілька царств-вождівств.

Близько 514 р. до н. е. у степові краї прийшов цар могутньої перської держави, Дарій III, який вирішив поквитатися з підступними скіфами за приниження, яких зазнали його предки під час воєн, що відгриміли мало не століття перед тим. Скіфи так і не дали генерального бою, примусивши перське військо переслідувати їх у випалених сонцем степах. Завершилося це відступом Дарія за Дунай, відступом, який більше нагадував втечу. Так, якщо вірити Геродоту, скіфи здобули собі славу непереможних. Ще одним із наслідків цього походу стало просування скіфів за

Дунай, адже Дарій під час наступу зруйнував фортеці місцевого населення, які контролювали переправи та шляхи і перед тим не пускали на свою територію надто войовничих сусідів.

Основою скіфської економіки на той час стала работоргівля, яка казково збагатила кочову верхівку. Легенди про експорт хліба зі Скіфії створені вченими, які не уявляли собі різницю між тими злаками, які вирощували мешканці степів та лісостепу, і тим хлібом, яким харчувалися мешканці еллінських полісів. Та й навіть коли б хто і вирішив закупити партію «скіфського хліба», то витрати на його транспортування навіть до Ольвії завдали б бізнесу непоправних збитків. Ольвія, Херсонес, Боспорське царство цілком могли задовольнити попит на зерно в Аттиці та Пелопоннесі, не вдаючись до ризикованих транзакцій з варварами.

Інша справа — живий товар. І досі у курганах знаходять ювелірні шедеври, створені на замовлення могутніх царів та їхніх родичів і близьких осіб, які контролювали работоргівлю з еллінськими містами та царствами. У VI ст. до н. е. скіфами було здійснено кілька грабіжницьких походів у Південно-Східну та Центральну Європу, по яких залишилися сліди, подібні до тих, що залишилися по кіммерійцях. Однак скіфам так і не вдалося закріпитися на угорській рівнині, у степах — це зроблять через кілька століть сармати. Кельтські та фракійські вожді, які правили у цих краях, були чи не войовничішими за скіфів, а про перевагу кінноти над піхотою встигли дізнатися ще у часи кіммерійських походів і теж успішно розвивали цей вид збройних сил. Вони встигли збудувати чимало могутніх фортець, отож дальні набіги не виглядали, мабуть, особливо перспективними.

Рабів захоплювали під час набігів на найближчих сусідів, і такий спосіб життя скіфів примушував тих, хто жив поруч, повсякчас дбати про свою безпеку. У розпорядженні володарів лісостепової смуги (а це сучасні Полтавщина, Сумщина, Черкащина, Вінниччина) були десятки, а може, і сотні тисяч підданих, величезні ресурси. За їхнім велінням було споруджено десятки фортець, височенні земляні вали яких

і досі можна побачити на степових кордонах від Полтавщини до Вінниччини. Порівняно з ними знамениті Змійові вали доби Русі здебільшого мають більш ніж скромний вигляд. Найбільша з давніх фортець — Більське городище площею у 40 км², його почали споруджувати ще у IX—VIII ст. до н. е. За його валами могли знайти захист десятки тисяч людей разом із їхнім скарбом та стадами. Два укріплених райони пильнували переправи через Дніпро — Трахтемирівське та Каратульське городище. Дев'ятиметрові вали Немирівського городища і досі можна побачити на супутникових знімках.

Місцеві правителі наймали на службу загони скіфів та кімерійців, поховання яких виявлено під час розкопок довколишніх курганів. Для них, а також для власних воїнів найкращу зброю та обладунки виробляли місцеві майстри, які працювали під захистом фортечних валів. Можливо, щось продавали і кочовим скіфам — бізнес є бізнес. Час від часу скіфи робили спроби атакувати — сліди такого штурму виявлені під час розкопок укріплень на Трахтемирівському городищі.

Спроба Македонії взяти під контроль Понтійські степи виявилася провальною Не допомогла ні знаменита фаланга, яка у 334 р. до н. е. під проводом Філіппа II успішно перемогла скіфське військо на чолі з пристарілим царем Атеєм, ні найманці, з якими розрахувалися золотом із багатих трофеїв, захоплених Олександром Великим у Малій Азії. 34-тисячна армія Зопіріона майже безслідно зникла десь між Ольвією та Дунаєм. Писемні джерела повідомляють, що корабель, на якому Зопіріон мав повернутися на батьківщину, загинув під час осіннього шторму, а син Зевса, тобто Олександр Великий, з того дуже засмутився.

Через 23 століття археологам вдалося знайти деякі сліди того походу: свинцеві снаряди до пращі з іменем Олександра в Ольвії, посічені обладунки македонських найманців, які хтось хазяйновитий прикопав до кращих часів біля переправи через Дністер. До цього можна додати спалені міста на узбережжі, які поспішили визнати владу македонян та скарб кизикинів —

золото, яким мали розраховуватися з найманцями, знайдене на переправі через Дунай.

Стосовно того, хто знищив 34-тисячний контингент македонського війська (про це вчені елліни записів не залишили) є кілька підказок. Це — срібні кіліки — посудини для пиття вина античної роботи, датовані приблизно цим часом і виявлені у похованнях скіфських воїнів. На денцях можна побачити видряпану літеру «альфа» — першу в імені чи то Олександра, чи то Аполлона.

Нетривку рівновагу між північчю та півднем було порушено лише у IV—III ст. до н. е., коли могутність північних володарів підупала внаслідок чергової еколого-економічної кризи. Однак і скіфи пережили її ненадовго — їх нащадки утворили кілька невеличких держав із центрами у Криму, пониззі Дніпра та за Дунаєм. Коли у II ст. до н. е. у степи прийшли сармати, то від скіфів залишилося лише ім'я у творах античних авторів, які вперто продовжували іменувати скіфами усіх мешканців Понтійських степів.

Озброєння, тактика бою та походи кіммерійців

Кіммерійці та їхні сусіди вдосконалили кінську збрую. Модернізована вуздечка із металевими псаліями та удилами дозволяла набагато краще управляти конем. Кіммерійці, можливо, стали родоначальниками нового роду військ — кінноти, точніше кінних стрільців. За однією з версій слово «кіммерійці» може бути перекладене, як «кінний загін». Надійне керування конем надало вершнику перевагу як над пішими воїнами, так і колісницями — основним ударним засобом того часу. Однак для реалізації такої переваги необхідна відповідна зброя. На озброєння було прийнято довгий, понад метр, залізний меч та лук зі стрілами, оснащеними металевими вістрями. Легкі, маневрені вершники обсипали ворога хмарами стріл. Бронзові литі наконечники без проблем пробивали шкіряні або повстяні обладунки.

Кіммерійські кіннотники могли з відстані в 100—150 м тримати під прицільним обстрілом ворожу піхоту й колісниці. Швидко пересуваючись верхи, вони були невловимі для супротивників. До того ж вразити вершника, який рухається, значно складніше, ніж щільне піхотне шикування. У кіммерійських похованнях знаходять набори колісничної упряжі. Однак колісниці могли бути використані не у бою, а в поховальному ритуалі.

Коли смертоносні стріли робили свою справу й ряди супротивника були достатньо проріджені, виснажені обстрілом, наставав момент атаки: довгий меч давав змогу успішно рубати пішого супротивника з коня. Мали вершники на озброєнні також списи й сокири. Крім меча, вершник був озброєний кинджалом. Так сформувалася класична пара клинків, подібна до набору лицарської зброї Середньовіччя.

Азійські пригоди кіммерійців

У VIII ст. до н. е. обставини склалися таким чином, що частина кімерійців вирішила перебратися у Малу Азію. Могутню наддержаву Ассирію лихоманило від заколотів підданих від меж Єгипту до Еламу. Ослаблена ассірійськими навалами країна Урарту перетворилася у відносно доступну (і ласу) здобич для войовничих сусідів. Водночас зросла потреба у найманцях, адже регулярна армія несла втрати в нескінченних війнах і походах.

Спочатку в другій половині VIII ст. до н. е. якась частина кіммерійців, скоріше за все, із числа мешканців Передкавказзя, облаштувалася за горами, по сусідству з царством Урарту. Переселенці успішно опанували територію, займаючись, вірогідно, переважно скотарством і торгівлею з багатим півднем. Тут знайдено кілька поховань кочовиків із відповідним інвентарем. Цю область на північно-східній околиці сучасної Туреччини останні дві із лишком тисячі років іменують Каппадокією. У сусідів цей край 2700 років тому на час отримав назву «країна Гамір» (Gamir[ra]).

Відомо, що саме до цієї країни 714 р. до н. е. здійснив похід урартський цар Руса I. Про цей похід нам відомо завдяки найдокладнішим зведенням ассірійської агентури. Її повідомлення, а також доповіді, складені для правителя Ассірії шефом розвідки (а цей пост займав не хто-небудь, а сам спадкоємець престолу, майбутній цар Сіннахеріб), були знайдені археологами серед руїн царського палацу.

Наведемо фрагменти деяких донесень: «...Коли цар урартський пішов на країну Гамір, усе військо його було побито, сам він, його намісники з військом були відкинуті»; «...троє із воєначальників зі своїми загонами вбиті, сам же він [цар] біг і вступив у власну землю...». У повідомленнях агента на ім'я Ашуррісуа йдеться про те, що військова поразка спричинила смуту в країні Урарту: «...Манеї повстали у поселеннях урартського царя... взяли здобич і піднялися у гори». Один із урартських тартанів (воєначальників) по тому підняв повстання проти власного царя. Поразками урартів скористалися в Ассирії.

На 714—709 р. до н. е. припадає грандіозний похід царя Саргона II на північ, у тому числі до країни Урарту. По тому років тридцять про кимерійців у місцевих документах ані згадки. З'являються вони лише у 679 р. до н. е., коли на чолі з царем Теушпою спробували перевірити на міцність ассірійські кордони. Набіг був невдалим, цар кіммерійців наклав головою. Кіммерійці у 675—676 р. до н. е. виступили як союзники Фригійського царства, що спробувало відстояти свою незалежність у боротьбі з Ассирією. У ті ж роки загони Гаміра з'явилися і на сході, у Мідії, знов-таки поблизу імперських кордонів.

Саме у цей момент на місцевій історичній арені з'явилися скіфи. Перед тим вони вже встигли побувати у Причорномор'ї та Передкавказзі, на батьківщині кіммерійців. Цей епізод — битва між царями, які вирішили загинути на батьківщині, перебили один одного і були десь коло Тіраса-Дністра поховані, та наступна втеча простого люду в Азію — описаний у Геродота. Як наслідок, країна Гамір була переповнена біженцями з історичної батьківщини, які були готові дати своїм ворогам ще

не один бій. І вони дали його скіфам, спустошивши при цьому прикордонні з Ассирією райони, у тому числі частину Мідії.

Коли скіфи, захопивши здобич (або отримавши плату за допомогу від ассирійців), пішли геть, мешканці країни Гамір повернулися до своїх повсякденних занять, головними серед яких, судячи зі східних хронік, були набіги та війни. Після 660 р. до н. е. майже три десятиліття вони атакують переважно міста в Іонії та Лідійське царство, а також тривожать кордони Ассирії. Збереглися перекази, що кіммерійці дощенту зруйнували тільки-но засновану колонію еллінів на березі Чорного моря — Синопу. Зрозуміло, що елліни надовго запам'ятали це й навіть через століття ставилися до кімерійців з набагато меншою симпатією, ніж до їхніх ворогів-скіфів.

Країна кіммерійців стала суверенним царством, зі своєю династією — цареві Дугдаме (Лігдамису) успадкував його син, Сандакшатру. 644 р. кимерійцям вдалося навіть захопити столицю Лідії — місто Сарди, загинув лідійський цар Гігес. Оскільки такі дії кіммерійців були на руку Ассирії, на якийсь час старі вороги навіть стали союзниками, щоправда, ненадовго.

Останні згадки про кіммерійців у Азії належать до часів, коли проти них, вірогідно, за підтримки скіфських загонів, виступив лідійський цар Алліат. Це сталося вже після того, як 612—609 рр. до н. е. скіфи приклали руку до розгрому Ассирії, Імовірно, саме тоді плем'я кіммерійських сігуннів, описане Геродотом, назавжди полишило межі Азії й повернулося до Європи. Так скінчилися походи та кіммерійців.

Геродот повідомляв, що сигінни «*... одягаються, як мідійці*» і їздять на колісницях. У сказанні про аргонавтів місце, де проживають сігінни, зветься «*рівнина Лауріон*». Одягалися сігінни подібно до мідійців тому, що перебралися, за їхніми словами, у центр Європи з Мідії. Геродот не міг пояснити, як цей народ опинився за Дунаєм. Однак якщо згадати про країну Гамір на півночі Анатолії та участь кіммерійців у східній історії, нескладно припустити, що вони втекли з Азії наприкінці VII або ж на початку VI ст. до н. е., коли той край став

ареною кровопролитних воєн на руїнах Ассирійської імперії, що занепала.

Озброєння, військова справа та походи скіфів

Зброю розглядають як одну з «візитівок» скіфської культури. Одначе, як і сьогодні, у ті часи вдалі зразки озброєння досить швидко поширювалися серед різних народів, і самі скіфи не були винятком, беручи найкращу у зброярів країн, із військом яких вони мали справу — від Китаю та Ассирії до еллінських міст та фракійських царств. Так само чинили й сусіди скіфів.

Набір предметів озброєння не змінився з кіммерійських часів. Вершник мав спис, дротики, довгий та/або короткий меч (траплялися також і однолезові мечі, популярні у жінок-воїнів), набір доповнювали кинджал і бойова сокира.

Особливе значення для скіфських воїнів мав лук. За легендою, царем скіфів став син Геракла, який зумів натягнути тятиву на лук героя. Складаний лук був хоча й невеликий, але достатньо потужний, аби вести обстріл на віддаль 100 й більше метрів (офіційний рекорд, зафіксований еллінами, — близько 520 м). Стріли споряджали бронзовими вістрями, які були спочатку з двома, а пізніше з трьома або чотирма лопатями. Дволопатеві були розраховані на враження супротивника у повстяних обладунках, багатолопатеві призначалися для металевої броні. У разі потрапляння в тіло витягти стрілу разом із вістрям було дуже складно. Сама стріла мала від одного до чотирьох шипів і кріпилася до древка (очеретяного або з дерева) за допомогою перехідника, виготовленого з дерева. Отож просто висмикнути стрілу, не залишивши у рані мідне вістря (джерело інфекції, та й оксид міді є отруйним) було нереально, такі поранені вимагали досить складного лікування.

Скіфські дротики виготовляли з довгою втулкою, що збільшувало вагу метальної зброї. Це полегшувало вражен-

ня супротивника у залізному або шкіряному обладунку. При влучанні у щит перерубати древко, аби позбутися дротика, було надто складно, і щит після кількох подібних влучань уже неможливо було використовувати за призначенням. Так супротивника позбавляли важливої (а часто єдиної) складової захисного обладунку. Подібним чином діяли і знамениті списи-піллуми римських легіонерів.

Зі скіфської епохи ми можемо починати історію захищеною бронею кінноти у нашому краї. Знайдено чимало кам'яних статуй воїнів тієї епохи. На камені часом із документальною точністю відтворені деталі спорядження, зброя. На знаменитому золотому гребні, виявленому у кургані Солоха, верхня частина тіла вершника покрита лускатими обладунками, показано опліччя. Можна розгледіти, що металеві платівки прикріплено до шкіряної основи, а краї акуратно окантовані. Спина додатково прикрита щитом, а на голові — шолом, що вийшов із еллінської майстерні. Розкопки показали, що подібне спорядження було поширене не лише серед скіфів, а й також у їхніх північних сусідів, у Лісостепу.

Металева складова усіх частин обладунку, щита й шолома воїна, чиє поховання розкопане на Черкащині, нараховувала майже півтора десятка видів пластин різних розмірів. Усього їх налічувалося 3300 загальною вагою 13,5 кг. У кожній з пластин майстри вручну пробили від трьох по п'яти й більше отворів. Підраховано: щоб виготовити та нашити це залізо на шкіряну основу, майстру знадобилося б працювати майже сім місяців. На виготовлення іншого спорядження та зброї — від шиття чобіт і штанів до меча та піхов до нього пішло б іще 42 дні. На весь комплект та зброю пішло б понад вісім з половиною місяців — і це не враховуючи спорядження коня. Зрозуміло, що над виготовленням зброї та спорядження працювало кілька груп людей, але і їм би знадобилося від 17 до 22 днів, аби підготувати такого воїна до бою.

При повній «бойовій викладці» вагою до 25—30 кг (у тому числі вага шолома — 2,2 кг, повної набірної броні — 17,5 кг)

воїн лишався досить рухливим і цілком міг воювати не тільки верхи, а й пішим. Захисний обладунок забезпечував захист життєво важливих частин тіла від ударів мечем, списом і влучання стріл. Щит, закріплений за допомогою спеціальної застібки ззаду та керований ременями, надягнутими на руки, надійно прикривав не лише спину, а й верхню частину тіла з боків. Для боротьби з такими броньованими супротивниками використовували бойові сокири на довгому держаку.

Озброєння і бойова тактика скіфів поєднали чи не усі досягнення військового мистецтва, відомі до появи вогнепальної зброї. Володарі степів досить вдало сполучили переваги броньованої лицарської кінноти зі стрілецькою вправністю монгольських лучників. Кінні лучники засипали ворога градом стріл, кружляючи перед його строєм. Потім у бій вступала броньована кіннота.

Витримати такий бій могло лише дисципліноване і добре навчене військо. Успішно протистояла скіфам, приміром, македонська фаланга з її глибоким шикуванням, прикрита з флангів кіннотою, яка могла контратакувати кінних стрільців. Саме так македонському царю Філіпу II вдалося подолати військо царя Атея. У випадку чисельної переваги ворога скіфи практикували напади із засад, удаваний відступ, або й взагалі застосовували тактику «випаленої землі», як у випадку з персами. Наступ на укріплення здійснювали після масованого обстрілу з луків, а атаку вели теж під прикриттям лучників.

Азійські походи скіфів

Про грабіжницькі рейди скіфів у Європу та проти північних сусідів, скіфо-перську війну та вірогідний внесок у боротьбу з македонською навалою ми вже згадували. Однак найбільшими легендами оповиті їхні азійські походи. Геродот описав ту історію гранично просто: у погоні за кіммерійцями скіфи через Кавказ вдерлися до Азії й панували там 28 років. Можливо,

через 200 років після тих подій еллінському історику (нехай спробує перевірити) могли розповідати щось подібне — аякже, діди переможно воювали в Азії!

Насправді ж погоня ця була зовсім не випадковою та й взагалі не погонею. Ассирійські джерела VII ст. до н. е. згадують появу поблизу своїх північних кордонів скіфів-шкуда на чолі з царем Ішпакаєм близько 674 р. до н. е. поза всяким зв'язком із кіммерійцями. Ці прибульці з півночі вели бойові дії зовсім не в країні Гамір, а далі на схід — у Мідії, було це у 676—672 р. до н. е.

У пошуках союзників у черговій війні з сусідами та їхніми союзниками-кіммерійцями цар Ассирії вирішив запропонувати у дружини «царю країни скіфів» Бартатуа (він же Партатуа, він же Прототій) царську доньку. Як було заведено у таких випадках, було запитано оракула, запит зберігся на глиняній табличці. Знав би Асархаддон, що цей запит узагалі дійде до нащадків виключно з тієї причини, що разом із його палацом згорить архів, а глиняні таблички отримають гарний випал, а ту пожежу влаштують нащадки запрошених ним скіфів! Однак для початку Ассирія отримала не тільки противагу скіфам царя Ішпакая, а й серйозну підтримку.

Приблизно у 675—672 р. до н. е. усе йшло, як і було задумано, кіммерійці та скіфи справді винищували один одного поблизу ассирійських кордонів, у тому числі й на території Мідії. Після того років десять ані ті, ані інші у ассирійських анналах не згадуються. Є підстави вважати, що скіфи підкорили Мідію, ясна річ, неабияк при цьому спустошивши країну. Підставою для такого твердження є те, що мідійський цар через кілька десятиліть «згадав», що є васалом скіфського владики.

Саме після перших походів в Азію з'являються у степах Передкавказзя найбагатші скіфські кургани, наповнені здобиччю та/або дарунками з країн Сходу. Серед найбільших — Келермеський курган, у ньому знайдена багато прикрашена зброя скіфського царя, котрий взяв участь у закавказьких війнах — меч у золотих піхвах і бойова сокира. Знайдені там деталі кінської вуздечки, дзеркала, дорогоцінний посуд, а в одному з курганів

на Ставропіллі було виявлено деталь дишла ассирійської колісниці. Частина ветеранів азійських походів не зупинилася у Передкавказзі, а відправилася далі на північний захід. Так, у кургані поблизу Люботинського городища на Харківщині було знайдено бронзову булаву, фрагмент ритона й срібне дзеркало, виготовлені у Закавказзі. Датовані цим часом східні «сувеніри» знайдені також у скіфських курганах правобережного Лісостепу, наприклад поблизу Медвина.

Після початку повстання у Вавилоні (травень 627 р. до н. е.) не знадобилося і двадцяти років, щоб колись могутня Ассирійська держава назавжди зникла з політичної карти. Коли в 623 р. до н. е. мідійський цар зі сходу вторгся в межі Ассирії й обложив Ніневію, на історичній арені знову з'явилися скіфи. Спочатку як союзники ассирійців. Вони не лише зняли облогу, а й пройшли з каральним походом по території Вавилонії, Палестини та Сирії — перелічені країни брали участь в антидержавному заколоті. Оскільки у ті часи частина Палестини перебувала під контролем Єгипту, можна сказати, що скіфи вийшли до рубежів володінь фараонів. Володар Єгипту Псамметих I вирішив не воювати, а відкупитися від незваних гостей. Оскільки наступні років десять згадок про скіфів у давніх документах не виявлено, то й тоді вони в Азії не затрималися.

І знову скіфи об'явилися в Азії, коли 612 р. до н. е. об'єднані сили двох царів — вавилонського Набопаласара та Кіаксара мідійського — у черговий раз загнали ассирійців у глухий кут, точніше — за стіни Ніневії, найбагатшого міста й могутньої твердині колись великої імперії. Скіфський ватажок Мадій зі своїми воїнами з'явився у вирішальний момент. Його міг викликати на підмогу царський гонець, котрий якимось дивом прослизнув із обложеної столиці з відчайдушним закликом про допомогу.

Поява свіжої кінної армії могла схилити терези на кожну зі сторін. Коли б скіфи вдарили по війську вавилонян і мидійців, вони мали шанс, як у старі добрі часи, урятувати Ассирію. Але цар Мадій знав напевно, що царі-заколотники зможуть завдати

його загонам завеликих втрат. Сумніви скіфів відчули заколотники. Цар Мідії, Кіаксар, виявивши відвагу (і хитрість), особисто з'явився у табір Мадія і для початку смиренно нагадав йому, що, як і раніше, вважає скіфського владику своїм верховним (!) володарем. Ніневія впала, її не врятували ані потужні укріплення, ані відвага захисників (столиця нараховувала до 300 000 населення). За три місяці з початку облоги місто було захоплене й спалене вщент. Його руїни археологи дивом віднайшли лише у XIX ст. Можна сказати, що давні пророцтва нарешті збулися у більш ніж повному обсязі: «*Горе місту крові! Усе воно повне обману й злочину, не припиняється у ньому розбій. Ляскіт бича й стукіт коліс, що крутяться, іржання коня, що скаче, і гуркіт колісниці, що несеться. Несеться кіннота, і блищить меч, і блищить спис — і безліч убитих, і купи трупів. Без кінця тіла, спотикаються об тіла вбитих!*[1]»

Спільні дії скіфів, вавилонян і мідійців на руїнах Ассирійської держави тривали аж до 601 р. до н. е. Під цим роком згадано спільний похід вавилонян на чолі з царем Навуходоносором і скіфських загонів до рубежів Єгипту. Цей похід фараонові Нехо вдалося зупинити. У 597—596 рр. до н. е. загроза скіфського набігу нависла вже над Месопотамією. Деякі історики вважають, що на період 630—615 р. (або аж до 596 р.) — словом, на кінець VII ст. до н. е. — припадає геродотівський 28-річний «*період гегемонії скіфів*» у Азії.

Коли потреба у союзниках відпала остаточно, а місцеві правителі відчули, що ті виходять з-під контролю, для скіфів усе закінчилося дуже швидко й сумно. Цар Кіаксар винищив частину воєначальників на організованій ним гулянці. Цей кривавий банкет нині датують 596 або 594 р. до н. е. Стверджують, що хитрий Кіаксар відпустив рештки скіфських загонів не просто так, а узявши із них зобов'язання по дорозі додому обов'язково пройти через територію Урарту. Розкопки свідчать, що деякі фортеці Урарту й насправді було захоплено

[1] Так сказав пророк Наум з Елькоша. — Біблія, Наум, 3: 1—4.

приблизно в цей час, захоплено зненацька, а не після тривалої облоги, на яку степові воїни були не здатні. У кладці стін знайдено чимало бронзових вістрів стріл скіфського типу.

Серед знахідок у курганах на території України, залишених не тільки скіфами, а й кіммерійцями, знайдено речі урартського походження. Серед них — посудини, зроблені з листової бронзи й прикрашені двома литими ручками. Виявлені вони не тільки у гірських районах, а й по той бік Кавказу, на Кубані. Точнісінько така посудина була знайдена на початку 1980-х рр. на території Черкаської області поблизу села Квітки, у багатому похованні кіммерійського вождя.

Підбиваючи підсумки азійської «одіссеї» кіммерійців та скіфів, відзначимо, що долі та діяння їхні у чомусь подібні, а у чомусь відмінні. Кіммерійці створили в Азії власну «країну Гамір», що протрималася понад сто років. Скіфи виступали скоріше руйнівною, ніж творчою силою. Вони взяли участь у трьох війнах, у двох із яких боролися на боці Ассирії. Їхнє втручання на півстоліття подовжило існування ненависної народам Давнього Сходу імперії, однак вибір, зроблений у третьому азійському поході, призвів до загибелі Ассирійської держави. Її спадщину поділили між собою місцеві правителі, а скіфи (та й кіммерійці теж) виявилися зайвими на цьому святі перемоги. Усім довелося так чи інакше повертатися до Європи.

Країна міст

Обживаючи землі України кілька століть тому, наші предки звернули увагу на залишки невідомо коли й ким зведених укріплень. На давні покинуті фортеці й міста можна було натрапити на землях від Дністра і меж Полісся на заході до Слобожанщини на сході. Тоді в українській мові з'явилося слово «городище», яке згодом стало офіційною назвою багатьох населених пунктів. Коли усіма цими валами й городищами зайнялися археологи, то встановили, що більшість із них споруджено задовго до появи

на сторінках літописів не те що України, але й Русі. Нині добу будівництва цих давніх фортець називають «скіфською» або раннім залізним віком. У ті далекі часи у стосунках з кочовиками їхні сусіди мали небагатий вибір: або бути пограбованими і платити данину, або захищатися. Мешканці Лісостепу одного дня вирішили не платити новоявленим володарям степів і досить успішно оборонялися.

Довжина валів Більського городища, що на Полтавщині, становить понад 33 км. Периметр стін ассирійської Ніневії, під якими відзначилися скіфи під командуванням царя Мадія, становив 12 км. Будівництво розпочалося у VIII, тривало у VII, а ремонтні роботи велися у VI ст. до н. е. Величезний трикутник, звернений вершиною до півдня, по периметру оточений високими валами, займає площу близько 40 км^2. Це у десять разів більше, ніж славний Київ-град XIII ст. У західній і східній частинах городища є дві цитаделі, відділені валами від внутрішньої частини укріплення. Периметр стін східної становить майже 4 км. Нині висота валів все ще складає від 3 до 5 м, а з урахуванням глибокого (до 3,5 м) рову — навіть 8 м. Розкопки показали, що по валам ішла стіна з дерева, заповнена усередині землею й глиною, а первісна глибина рову сягала 5,6 м. Ці укріплення кілька разів ремонтували й нарощували. В'їзд до укріплення охороняла дерев'яна вежа, що спиралася на краї земляного насипу. Ширина воріт становила близько 8 м, а краї проїзду було викладено каменем — щоб візки, проїжджаючи, не чіплялися за стіни. У довгому коридорі воріт можна було перехопити супротивника, котрий прорвався. На західному укріпленні перед воротами було вирито рів, перейти який можна було по дерев'яному мосту. Розкопки показали, що будівництво грандіозної фортеці розпочалося із цих двох цитаделей. Потім настала черга спорудження головного валу, Великого Більського городища завдовжки понад 25 км. Сучасна висота становить 5,4—7 м, а у давні часи він був вищим. Якщо до цього додати глибину рову, що досягав позначки 9,5 м від підошви валу, то отримаємо загальну висоту укріплення понад 16 м.

Подібні городища відомі під Києвом (Хотівське, Ходосівське) і Переяславом, у Люботині й Трахтемирові — у багатьох місцях по обидва боки Дніпра — Борисфена. Правителі Більська не обмежилися будівництвом різних розмірів городищ. Вони створили систему оборони рубежів своєї країни, яка на тисячоліття передувала системі Змійових валів, що нею київські князі спробували відгородитися від набігів степових орд. Там, де сумновідомий татарськими набігами Муравський шлях підходить до південних меж Лісостепу, він перетинає вододіл між річками Мжа й Коломак. Прохід тут відносно вузький, обмежений болотистими долинами річок. Саме в цьому місці ще у ранньому залізному віці було споруджено земляний вал і вирито рів завдовжки понад 3 км[1]. Коли руйнівники Ніневії повернулися з азіатських походів, Більське городище, справжній Полтавський Вавілон (і безліч фортець поменше) вже були готові зустріти непроханих гостей.

Скіфські вожді неодноразово випробовували на міцність нерви й фортеці сусідів. Археологам вдалося виявити сліди одного такого нападу скіфів на Трахтемирівське городище. Стався він у першій половині VI в. до н. е., незабаром після повернення степовиків з азійських походів. Основний удар було завдано у районі воріт, де стіни було піддано інтенсивному обстрілу з луків (знайдені 67 наконечників стріл, у тому числі зігнуті об кам'яну викладку). Обстріл нападники вели з різних типів луків, якщо судити з розмаїтості наконечників. Під «вогневим» прикриттям було розпочато успішний штурм. Серед скіфів були втрати, хтось із них у важкому обладунку впав до глибокого рову — там знайдені не лише обірвані захисні залізні пластини, але й кинджал. Однак це не зупинило штурм. На території укріплення знайдено сліди розгрому, у тому числі останки місцевих жителів, поховані у братській могилі. Виходить, що нападники все ж таки змушені були забратися геть, а мешканцям Трахтемирівського

[1] На цьому укріпленні виставляли сторожу ще у XVII ст.

городища після поховання полеглих довелося відновлювати своє поселення.

Військова справа античних міст-держав Північного Причорномор'я

Забезпечивши переможними війнами свої тили у Європі, Олександр Македонянин навесні 334 р. до н. е. розпочав свій знаменитий похід на Схід. За однією з версій, спочатку цар замислив похід уздовж північного узбережжя Понту Евксинського як зустрічний — стосовно власного просування уздовж південного берега моря. Цар із півдня, а його полководець Зопіріон із півночі мали переможно пройти навколо Понта Евксинського. Таким чином мала була бути створена велика і могутня держава Олександра. Напередодні вирішальної компанії проти Персії у тилу македонян залишалися вільні, але усе ще не цілком лояльні елліни (і в першу чергу Ольвія), а також скіфи.

Місто Ольвія у Дніпро-Бузькому лимані мало стати плацдармом у глибині скіфських володінь. Маючи у своєму розпорядженні велике місто і порт на узбережжі, македоняни змогли б планувати та здійснювати подальші завоювання. Зерном, зібраним з Ольвійської околиці-хори, можна було прогодувати чималу армію, а м'ясний раціон поповнити за рахунок захопленої у скіфів худоби. Геополітичні обставини для переможного походу навколо Понту були цілком сприятливі. Шлях від Дунаю до гавані Істріан контролювали дружні македонянам мешканці Істрії. Херсонес Таврійський ішов у фарватері македонської політики, керований не стільки союзницькими, скільки власними економічними інтересами, бажаючи спекатися ольвійських конкурентів у торгівлі.

У Ольвії ситуація була не благополучною, якщо не сказати критичною. Назрівав великий конфлікт між боржниками й кредиторами. Форс-мажорні обставини в умовах війни (у тому числі падіння цін на ринку рабів), що зачепила

не лише Еллади й три роки спустошувала південні береги Понту Евксинського, Малу Азію, не сприяли ані процвітанню ольвійської економіки, ані своєчасному поверненню кредитів. У місті була також «п'ята колона», яка таємно співпрацювала з македонянами.

У вересні 331 р. до н. е. біля селища Гавгамели на землях Стародавньої Ассирії 35-тисячне військо під проводом царя Олександра дало бій набагато чисельнішим силам Дарія III і перемогло. У цей самий час 30-тисячне військо під проводом Зопіріона мало перебувати біля стін Ольвії.

Що ж відбувалося у степах та за мурами Ольвії впродовж літа—осені 331 р. до н. е.? Еллінські історики мовчать про поразку полководця Олександра Великого. І лише через дві з половиною тисячі років знайдено відповіді на питання, що саме сталося тоді. На території Ольвії під час розкопок знайдено постамент від статуї з написом, який сповіщає про те, як громадянин Ольвії на ім'я Каллінік, син Євксена, врятував місто від смертельної загрози. Через громадські збори він провів скасування усіх боргів, введення надзвичайних податків на оборону, а також надання громадянства усім мешканцям поліса та звільнення рабів, що дало змогу поповнити військо. Проведені заходи як ніколи згуртували громаду міста, однак сил було явно недостатньо, аби стримати ворожу навалу.

Два тисячоліття пролежав у землі лист Нікофана, сина Адраста, який на уламку амфори надряпав послання, у якому повідомляв про відправлення коня у подарунок Зопіріону. Знахідка дала підстави для висновку про наявність у Ольвії «п'ятої колони», котра вела таємні переговори з ворогом. Імовірно, змову було розкрито. З розправою над змовниками пов'язують знахідку колективного поховання. У ньому виявлено останки 52 людей, забитих до смерті камінням або розстріляних із лука.

Більш красномовним свідченням перебування македонського облогового корпусу поблизу Ольвії є знахідки свинцевих матіобул із клеймами «BASILEOS ALEXANDROU» як на території ольвійського некрополя (тобто поблизу міських стін), так і в роз-

ташованому неподалік приміському поселенні ольвіополітів, іменованому археологами Широка Балка. Побожні ольвіополіти відповідно до звичаїв тих часів використовували подібні снаряди для підношень у міські храми. До 331 р. до н. е. відносять карбування у Ольвії монет-статерів зі свинцю. Зовсім нетрадиційний матеріал для «твердої» валюти тієї епохи, але символічний.

Археологічні розкопки Ольвії свідчать, що місто так і не було узяте македонянами. Не знайдено ані слідів штурму, ані навіть тривалої облоги, не кажучи про пожежу, обов'язкову супутницю та індикатор запеклих бойових дій. Але невже 30-тисячне військо забралося геть, залякане винятково видом міського ополчення, що складалося зі спішно мобілізованих цивільних, а також учорашніх рабів?

Декрет на честь Каллініка не згадує про скіфів — єдиних союзників, які могли допомогти місту. Прямих свідчень, скажімо, про якийсь союзний договір між скіфами й ольвіополітами не існує. Немає і згадок про наявність обмеженого контингенту скіфських лучників на стінах міста або нічні (денні) атаки кінноти степовиків на македонський табір.

Невідомо як і чому, але скіфи допомогли. Вони пройшли вогнем і мечем по узбережжю, знищивши усі міста, які підтримували македонян, і фактично перекрили шляхи постачання. Серед руїн знайдено скарби монет, за якими так ніхто і не повернувся. Виходить, хазяїв хтось винищив, а скоріше — захопив і перепродав як рабів. Надія на ольвійську пшеницю та захоплення скіфських стад не справдилася. Імовірно, саме отримавши звістку про загибель Ніконія та гавані Істріан, македонський полководець був змушений терміново повертатися у Фракію, щоб якось вирішити виниклі проблеми. Зробити це він міг тепер тільки морським шляхом. Адже у районі Гавані Істріан і Ніконія з'явилися загони скіфів, що знали у степу кожну стежку. Залишався вільним лише шлях по морю, непідвладному кінним стрільцям.

Імовірним археологічним свідченням загибелі якоїсь частини македонських бійців під час відступу по суходолу може бути знахідка, зроблена поблизу сучасного молдавського села

Оланешть. Тут натрапили на залишки обладунків із мітками їхніх власників та інші речі — серед них світильник із храму Артеміди Ефеської. Парадне озброєння могло належати офіцерам з армії Зопіріона. Під час вивчення предметів із цього скарбу дослідниками було відзначено той факт, що на бронзових обладунках добре помітні сліди ударів мечем. Зброя македонських гоплітів була схована далеко від рідного краю, мабуть, по смерті своїх законних власників.

Звістка про загибель армії Зопіріона дійшла у ставку Олександра на території Персії через рік — восени 330 р. до н. е. Намісник Македонії Антипатр сповіщав про ці події поруч із не менш важливими європейськими новинами, серед яких були загибель інших полководців — Олександра Эпірського й Агіда. Збереглися свідчення, що цар не особливо засмутився невдачею Зопіріона. Чому? Дехто з сучасних дослідників припускає, що цар просто не бажав ділити з будь з ким славу переможця непереможних скіфів. Тому, мабуть, зміг зітхнути з полегшенням, одержавши скорботну звістку. До того ж восени 330 р. на царя Олександра чекали не менш визначні та поважні справи, ніж підкорення Скіфії.

Можливо, серед розкопаних археологами скіфських скарбів є слід подій, що мали місце у понтійських степах того року. У гробницях двох курганів — Чортомлика й одного із П'ятибратніх було знайдено золоті обкладки піхов мечів із зображеннями бою між скіфами та воїнами, скажімо так, із еллінського світу. Фахівці датують ці вироби другою половиною — кінцем IV ст. до н. е., тобто саме часом скіфо-македонського протистояння.

Знахідка трьох ідентичних піхов для мечів наводить на думку щодо виготовлення серії «нагородної зброї». Зважаючи на те що поховання у кургані Чортомлик могло належати верховному володарю Скіфії, а у П'ятибратньому — правителю однієї з її областей, можна припустити, що у цьому військовому конфлікті була задіяна чи не уся скіфська вертикаль влади. Ну, а географія розташування згаданих курганів (Чортомлик — у Подніпров'ї, П'ятибратній — у Подонні) дозволяє уявити,

з якої території були зібрані скіфи, які виступили у переможний похід. Так скіфи повернули собі славу непереможних.

Що виграли елліни, ольвіополіти? У Ольвії взяла гору (нехай і ненадовго) демократія. Було відбудовано старі й закладено нові поселення, оновлено й зведено нові укріплення, вільний і незалежний поліс швидко багатів на торгівлі — настало економічне процвітання. Найкоштовніші свідки цього процвітання, що дійшли до наших днів, — виготовлені на монетному дворі Ольвії вже 330 р. до н. е. срібні, а пізніше й золоті монети. На срібних монетах, крім бога Борисфена, помістили зображення зброї. Причому зброї скіфського типу — малого лука у футлярі-гориті та бойової сокири на довгому руків'ї. Двадцять три століття тому статери, драхми й тетрадрахми рознесли звістку ближнім і дальнім полісам, друзям і ворогам, еллінам, македонянам і варварам: «Ольвія живе! Ольвія перемогла своїх ворогів і процвітає!» А зображення знайомої зброї нагадувало усім, друзям і ворогам: за нами не тільки давній Бог — Борисфен, за нами — Скіфія.

Військова справа та походи сарматів

За племенами сарматів ще з античних часів закріпилася слава руйнівників Великої Скіфії. Щоправда, останнім часом науковці, насамперед українські (О. Симоненко, С. Полін, Н. Гаврилюк), переконливо показали, що крах Скіфії був пов'язаний здебільшого з економічним послаблення скіфської «держави» на фоні екологічних змін у Північнопричорноморському степу. Археологічні дані дають підстави вважати, що протягом III ст. до н. е. степи між Доном та Дунаєм були практично безлюдними. Військові напади сарматів (ідеться радше про серію набігів, а не повномасштабну масовану експансію) стали хіба що таким собі «цвяхом» у вже закриту «труну» скіфської могутності.

Утім, навіть без надто героїзованого ореолу «підкорювачів скіфів» сармати тривалий час дійсно були повноправними володарями степів, найпотужнішою військово-політичною

силою Північного Причорномор'я. Період II ст. до н. е. — кінця IV ст. н. е. у вітчизняній літературі найчастіше називають сарматським.

Сам термін «сармати» є узагальнювальним. Ідеться не про окремий народ, а про кілька союзів племен, що розмовляли спорідненими мовами іранської групи та в різні часи мешкали на землях від лівобережжя Дунаю до Приаралля. Кожен такий союз був самостійною військово-політичною силою, подекуди ці союзи укладали між собою ситуативні «конфедерації», насамперед задля досягнення певних військових цілей. Античним авторам були відомі племінні об'єднання саїв, язигів, роксоланів, аорсів, сіраків та аланів.

Спільними для сарматів були не тільки мова, а й кочовий спосіб життя, що визначав риси їхнього побуту, вірування, зрештою, спосіб ведення війни, військове спорядження, озброєння. Кожен сарматський союз являв собою «народ-військо», де кожен повноправний чоловік був воїном. Доволі специфічною, як для свого часу, була помітна частка жінок у сарматському війську. Власне, «амазонки» не є чимось непересічним у кочових суспільствах — зокрема, поховання жінок-воїтельок відомі ще для скіфів. Однак саме у сарматів, слід думати, жінки складали чималий сегмент військово-демографічного потенціалу. Принаймні, показовою є оповідка батька історії Геродота про походження савроматів (як він називав сарматів) від зносин скіфських юнаків та легендарних амазонок. Саме в генетичному сліді легендарних амазонок Геродот, імовірно, вбачав пояснення доволі дивного, як для античного елліна, місця жінки у сарматському суспільстві взагалі та у війську зокрема. У літературі трапляється думка, що участь у військових діях брали виключно незаміжні дівчата, однак навряд чи, змінивши шлюбний статус, жінка враз втрачала бойові навички. Ідеться радше про довільне трактування пасажу Геродота про те, що жодна савроматська дівчина не має змоги взяти шлюб, допоки не вб'є ворога, або ж більш пізнього повідомлення Псевдо-Гіппократа, згідно котрому «дорогу на рушник» сарматкам відкривали ці-

лих три вбитих супротивники. Тож у разі необхідності до бою могли ставати й заміжні матрони, а мобілізаційний потенціал сарматських суспільств був практично невичерпним.

Набуття бойових навичок як юнаками, так і дівчатами було процесом природнім. Вправна їзда верхи складала життєву необхідність для мобільних номадів, тож прищеплювалася змалечку. Володіння зброєю було щоденною потребою, адже постійно існувала загроза для основного майна кочовиків, худоби (здійснити угон гурту спроможна навіть невеличка група недружньо налаштованих сусідів). Остання обставина визначала не тільки необхідність тотальної військової підготовки з повною гендерною рівністю (ситуативно більша частина чоловіків-воїнів могла бути у набігу, тож захист власного майна покладали на плечі здебільшого слабкої статі). Наочною необхідністю було існування відпрацьованих мобілізаційних схем, що дозволяли максимально швидко реагувати на ворожі зазіхання. Таким чином, визначення «суворі та одвіку войовничі», «вправні воїни», «ворог, сильний конем та стрілою, що летить», якими рясніють описи сарматів античними авторами, були не літературними штампами, а здебільшого відповідали дійсності. Рівень мілітаризації номадичних суспільств, зокрема сарматського, був надзвичайно високим, а стан народу-війська в сучасних термінах можна беззастережно визначати як постійну бойову готовність.

Основу сарматського війська складала легка кавалерія, кінні стрільці, головною зброєю котрих були лук та стріли. Найбільш поширеним різновидом луку в сарматів був так званий скіфський, однак, на відміну від скіфів, сармати здебільшого використовували стріли не з бронзовими, а із залізними наконечниками. Трилопатеві ковані втульчасті (для раннього етапу) та черешкові (для середнього та пізнього) сарматські наконечники мали близьку до бронзових скіфських вагу, себто відстань пострілу та сила удару оздоблених такими наконечниками стріл були приблизно однаковими. Утім, більша твердість заліза та можливість кращого заточування помітно збільшували проникаючу здатність сарматських снарядів.

Поруч зі скіфськими луками у сарматському середовищі від зламу тисячоліть зустрічаються одиничні зразки луків гунського типу. Гунський лук, як і скіфський, клеїли з кількох шарів деревини, крім того, його підсилювали кістяними або роговими накладками на кінцях кібіті та у перехваті, місці утримання зброї стрільцем. Ця композитна конструкція значно посилювала пружність луку, а отже його потужність, що забезпечувало значне збільшення дистанції ефективної стрільби. Наконечники стріл для таких луків помітно більші, тож стріли гунського луку мали вражаючий ефект, що значно перевищував аналогічні параметри скіфських луків (як з бронзовими або кістяними, так і з залізними наконечниками). Попри помітно кращі тактико-технічні характеристики, луки гунського типу не набули широкого поширення в сарматів. Знахідки такої зброї в сарматських комплексах більшість фахівців розцінюють як прямий імпорт від східних сусідів сарматів. Так само рідкісними були в сарматів арбалети китайського походження, використання котрих засвідчено поодинокими знахідками у сарматських могилах біметалічних арбалетних болтів (масивних бронзових наконечників, насаджених на довгі залізні черешки).

Така увага дистанції пострілу з луків приділена з огляду на те, що цей параметр диктував ефективність основного тактичного прийому кінних стрільців — дистанційного бою за схемою: вихід на відстань пострілу — обстріл супротивника — відхід на безпечну щодо вогню у відповідь відстань або ж подальше зближення (у разі, коли ворог ніс помітні втрати) чи переслідування супротивника (коли той вдавався до відступу). Більш потужні луки, доповнені ефективними стрілами, дозволяли вести вогонь з безпечної дистанції. Утім, не менше значення мав і вірний вибір позиції для атаки. Приміром, позиція «вище за схилом» однозначно підсилювала ефективність вогню, одночасно ускладнюючи ведення супротивником вогню у відповідь.

Ще одним тактичним прийомом, що постійно використовували сармати, був удаваний відступ. Імітація втечі спонукала супротивника до переслідування, що у більшості випадків

призводило до порушення бойового порядку. Швидкі сарматські кіннотники встигали не тільки відійти на безпечну відстань, перегрупуватися та упорядкувати стрій, а й зайняти статичну позицію. Вогонь зі стаціонарної позиції був чи не на порядок більш ефективним, аніж за стрільби на ходу під час атаки.

Під час атаки сармати також застосовували так звану «карусель», себто здійснювали кільцеве охоплення супротивника та вели обстріл його бойових порядків. При цьому кільце постійно рухалося навкруги ворожого війська, що ускладнювало враження сарматських воїнів, які були «рухомими мішенями», на відміну від вимушеного стояти супротивника. Цей маневр складний для виконання, тож є всі підстави припускати, що його відпрацьовували спеціальними тренуваннями.

Дротики в арсеналі сарматських воїнів посідали не надто значне місце. Тож слід думати, що бій на середній та короткій дистанції, коли застосування метальних списів виявлялося більш слушним, аніж луків та стріл, був не надто використаним елементом сарматської «малої тактики». Щоправда, в бою на короткій дистанції сармати, як і скіфи, задля нейтралізації супротивника вправно використовували аркани, традиційну зброю номадів усіх часів. Бездоганне володіння сарматами арканом неодноразово відзначали письменники-сучасники.

Та значно вагомішою сарматською тактичною новацією була зміна ролі ближнього бою. Античні автори зазначають, що сармати (на відміну від попередників-скіфів), окрім обстрілу ворога з далекої та середньої дистанції, часто-густо вдаються до безпосереднього контакту з ворогом. Корнелій Тацит, римський письменник I—II ст. н. е., взагалі зазначає: «Вони всі підбурюють одне одного не припускати, аби їх осипали стрілами, це потрібно упередити стрімким натиском та рукопашною схваткою». Підтвердженням цьому є й археологічний матеріал. У воїнських похованнях сарматів присутні списи-піки, а в чималій кількості таких комплексів наявні мечі. До зламу тисячоліть сарматські мечі були короткими, фактично мечами-кинджалами, і навряд чи використовувалися як

основна зброя. Проте вже протягом I ст. н. е. мечі-кинджали починають співіснувати з довгими, до 70 см, клинками, а від II-ї половини II ст. н. е. звичайним стає набір з двох кликів, довгого (70—100 см, як виключення — до 110 см) меча та кинджала. Примітно, що порівняно із попереднім, скіфським періодом, у сарматському арсеналі практично відсутня зброя ударної та ударно-рублячої дії (булави, кістені, бойові сокири). Акцент у ближньому бою робився саме на застосуванні клинків. Показово також, що за збільшення кількості довгих клинків зменшується кількість списів. Відповідно, списовий удар, ймовірно, поволі поступався у значенні рубці з коня як основному прийому ближнього бою.

Щоправда, саме на зламі тисячоліть з'являються звістки про сарматських катафрактаріїв, важких панцерних кавалеристів, закутих у броню списоносців верхи на захищених обладунками конях. Основною зброєю катафрактаріїв був довгий (до 3,5 м) важкий спис, який утримували двома руками, призначений для таранного удару. Наявність у сарматів катафрактаріїв, утім, вважаєють спірним питанням, насамперед з огляду на те, що жодних достеменних знахідок кінського обладунку в сарматських матеріалах не відомо.

Однак і деталей людських обладунків у сарматських похованнях відомо порівняно небагато, хоча їхнє розмаїття певною мірою вражає. Сармати використовували лускоподібний та ламелярний обладунок власного виробництва, відомі також імпортні кірасні та кольчужні обладунки. Імпортами були цільнометалеві шоломи псевдоаттичних та кельто-італійських зразків, поруч з якими одиничними екземплярами представлені наслідування цим шоломам, виготовлені власне сарматськими майстрами. Є підстави припускати, що сарматські майстри виготовляли також чешуйчасті та каркасні шоломи. Нечисленність знахідок металевого обладунку цілком відповідає відомостям писемних джерел, у котрих зазначено два моменти: по-перше, що обладунки в сарматів мали лише «кращі», себто еліта; по-друге, що типовий сарматський обладунок виготовлявся зі шкіри або кістяних (рогових) пластин.

Повертаючись до питання кінського обладунку в сарматів, можна припустити, що він також був шкіряний, а отже, не лишив по собі археологічних слідів. Описи декотрих боєзіткнень сарматів із високоорганізованою римською лінійною піхотою не залишає сумнівів, що перемога сарматів забезпечувалася розчленуванням бойової лінії супротивника саме таранним ударом кінних списоносців. Інша справа, що повноцінних важких кавалеристів могли підтримувати більш легко озброєнні воїни, котрі не мали важкого обладунку, але також вправно володіли довгими списами. Тож катафрактарії у складі певного сарматського контингенту навряд чи складали значну кількість, але їхня роль у фронтальних зіткненнях із супротивником була непересічною.

Необхідно зауважити, що застосування такої тактики сарматами стало можливим насамперед не завдяки удосконаленню захисного спорядження та наступальної зброї. Найбільше значення, як показав у своїх роботах О. Симоненко, мало поширення у сарматському середовищі нового типу сідла, що характеризувалося відносно глибоким дерев'яним ленчиком та високими луками. Таке сідло, навіть без стремен, забезпечувало впевнену посадку вершника й було здатне компенсувати зворотній імпульс під час удару списом у ціль. Упевненість посадки мала значення й під час використання вершником клинкової зброї, забезпечуючи воїну достатню рухливість торсу та рук. Таранний удар, власне, був одноразовим; у разі, якщо спис потрапляв у ціль, його зазвичай відкидали. Тож надалі вершник мав можливість продовжувати бій лише довгим клинком.

Не менше, аніж сідло, значення мала й удосконалена сарматська вузда, що дозволяла впевнено керувати конем і під час стрімкого наступу, і під час відносно статичного кавалерійського бою на клинках. В останньому випадку саме керованість коня, а не фехтувальна вправність вершника була головною запорукою перемоги.

Велика тактика сарматів, за великим рахунком, мала лише один прийом — наїзд (набіг). Причому байдуже, йшлося про зіткнення із супротивником у полі або ж атакування стаціонарного пункту

(фортифікованого або ні). Раптова поява на полі бою, масованість обстрілу, стрімкість натиску, блискавичний розвиток успіху в разі, коли бойові порядки супротивника розчленовані, він поніс значні втрати, відступає. Або ж не менш блискавичний відступ (часто-густо імітаційний) у разі, коли супротивник чинить опір і тримає позицію. Така поведінка у відкритих зіткненнях здавалася звиклим до «правильної» війни античним авторам нешляхетною, дозволяла зневажливо зауважувати, що сармати схильні радше до розбою, аніж до війни. Однак саме ця «розбійна» метода дозволяла сарматам неодноразово громити не тільки варварів, а й міліційні і регулярні античні армії. Навіть відступ навряд чи був проявом боягузтва, самі ж античні автори неодноразово зазначають войовничість та сувору мужність сарматських вояків. Радше ішлося про збереження сил, опанування більш вигідної позиції, заманювання ворога у пастку.

За нападів на осілих сусідів запорукою успіху сарматів залишалася та сама раптовість. Швидкий напад летючих кавалерійських загонів, ймовірно, не дозволяв надійно захистити не тільки відкриті селища, а й укріплені городища. Археологічними свідченнями успішності такої тактики, зокрема, є згарища на городищах зарубинецької культури Пилипенкова Гора та Бабина Гора в околицях сучасного Канева, Круглого (Малого Ходосіївського) городища на південних околицях Києва та Юрковиці в центральній частині сучасної столиці України. Сарматське «авторство» погромів не викликає особливих сумнівів, адже фронтальні боки укріплень усіяні сарматськими стрілами.

Складніше було застати зненацька мешканців античних осередків, котрі були знайомі з канонами поліоркетики (розділу воєнної науки про ведення облог та протидію облогам) та звикли постійно бути напоготові щодо негараздів, котрі чинять невгамовні сусіди-степняки. Джерела не залишають сумнівів: вести правильну довготривалу облогу сармати були не спроможні. Однак вони сповна використовували психологічний ефект раптової появи під стінами міста величезної юрби озброєних людей. Нищення околиць, пограбування угідь, взяття у полон тих, хто

не встиг сховатися за стіни, справляло гнітюче враження. Тож, аби мінімізувати втрати, елліни та романізоване населення придунайських провінцій частіше чинили не збройний опір сарматам, а пропонували контрибуцію, а подекуди постійну данину. Зокрема, певний час у 60—80-х рр. н. е. під протекторатом сарматських царів Фарзоя та його спадкоємця Інесмея перебувала Ольвія. Ці царі навіть карбували власну монету на ольвійському монетному дворі — доволі принизливий факт для поборників полісних свобод еллінів. Не цуралися регулярно «сплачувати за мир» сарматам навіть римські імператори.

Раптовість, як уже неодноразово зазначалося, була головним тактичним елементом, що забезпечував успіх кампаній сарматів. Базовою тактичною навичкою для створення ефекту раптовості є швидкість переміщення, і сарматські вояки володіли цією навичкою бездоганно. Хрестоматійним прикладом у цьому плані є «спецоперація», проведена напівлегендарною царицею Амагою десь наприкінці III або на початку II ст. до н. е. На прохання херсонеситів, котрі потерпали від набігів скіфів, Амага на чолі загону зі 120 відбірних вояків за добу здолала 1200 стадіїв (бл. 200 км), раптово вдерлася у ставку скіфського царя, вбила його самого та його найближче оточення і посадила на престол царева сина, наказавши не чіпати ані херсонеситів, ані сусідніх варварів. Полієн, котрий переповів цю історію, спеціально підкреслює, що кожен воїн у «спецзагоні» Амаги мав по три коні. Переміщення сарматів одвокінь та навіть отрикінь зазначають й інші автори. Саме це дозволяло сарматським контингентам здійснювати форсовані марші та забезпечувало ведення маневреної війни в темпі, не звичному для осілих або напівосілих сусідів. Зрозуміло, що у «внутрішньосарматських» конфліктах або у сутичках з іншими номадами зазначена тактична перевага значною мірою нівелювалася.

Не надто різноманітною (так само, як і тактика) була стратегія сарматів. Головним чином їх цікавив грабунок та захоплення полонених, котрих обертали на товар, чи то дозволяючи викуп родичам або одноплемінникам, чи то перепродаючи в рабство

на сторону. Зазначимо, що кровожерливість номадів їхні сучасники схильні перебільшувати. Набіг не часто мав на увазі тотальний розгром та геноцид переможеного ворога. Економічна доцільність таких дій украй низька. Судячи зі всього, після завдання військової поразки сармати намагалися нав'язати переможеним данницькі відносини, що забезпечувало регулярний прибуток. Ба більше, у джерелах трапляються згадки про те, що часто-густо сармати віддавали перевагу не «гарячим» конфліктам, а «акціям залякування». Приклад такої акції подає знаменитий ольвійський декрет на честь Протогена: цар саїв Сайтафарн з'являється під стінами Ольвії з численним військом і витребує не тільки фіксовану регулярну данину, а й додатковий «подарунок за проїзд».

Набіги заради грабунку сармати здійснювали не тільки на осілих сусідів, не менш регулярними, слід думати, були й конфлікти з іншими номадами та між різними сарматськими угрупуваннями. Щоправда, в таких випадках подекуди йшлося про дещо відмінну стратегічну мету, а саме встановлення контролю над територією переможеного супротивника (насамперед пасовиськами та водними ресурсами). Знов-таки, жодним чином не йшлося про повне винищення ворога. Переможені на полі бою могли переселитися в іншу місцину (що траплялося, імовірно, найчастіше) або ж визнати зверхність переможців та влитися в їхню орду на правах «молодших партнерів». Останнє мало на увазі виплату данини володарям та надання за вимогою воїнів.

На жаль, античні автори приділяли увагу здебільшого власним конфліктам із сарматами, а не внутрішньосарматським справам. Археологічні ж матеріали є доволі непевним джерелом щодо реконструкції подієвої історії сарматських племен. Проте комплексний аналіз дозволив фахівцям-сарматологам бодай крупними блоками реконструювати перебіг військово-політичних подій у сарматському середовищі Північного Причорномор'я та суміжних територій.

Протягом III ст. до н. е. сармати кочували на лівобережжі Дону, у Прикубанні, Поволжі та Західному Казахстані. Актив-

ність західних сарматських племен за Танаїсом-Доном обмежувалася короткочасними рейдами, іноді доволі глибокими та, як свідчить випадок із саями Сайтафарна, обкладанням даниною античних осередків. На зламі III—II ст. до н. е. населення східної частини сарматського ареалу почали турбувати войовничі хунну (як їх називають китайські хроніки), предки гуннів. Цей тиск спричинив посування сарматських племен на захід.

Першими з сарматських угрупувань, що перетнули Танаїс-Дон на початку II ст. до н. е., були язиги та роксолани. Язиги опанували степи між Південним Бугом та передгір'ями Карпат, а роксолани — Лівобережжя й межиріччя Дніпра та Південного Бугу. Уже від цього часу сармати впевнено демонструють зовнішньополітичні амбіції. Зокрема, до самого початку опанування Південноукраїнського Степу роксоланами належить уже згаданий рейд Амаги. «Кримський вектор» у політиці роксоланів продовжила невдала для кочовиків Діофантова війна 110-х рр. до н. е. Згодом, у 80—60-х рр. до н. е., сармати взяли найактивнішу участь у подіях Мітридатових війн як союзники понтійського царя. Які саме сарматські угрупування разом з іншими народами Циркумпонтійської зони билися проти римлян та їхніх союзників, судити важко, джерела окремо згадують лише язигів.

Бурхлива діяльність царя даків Буребісти, що припала на середину I ст. до н. е., зачепила насамперед найзахідніше сарматське угрупування, язигів. Проте не можна виключати, що війська Буребісти просунулися на схід аж до Дніпра, тобто зачепили й володіння роксоланів. Принаймні, показовою є поява сарматських поховань доволі глибоко у Лісостепу від Подністров'я до Середнього Подніпров'я та верхів'їв Орелі та Самари на Лівобережжі. Найпівнічніше сарматське поховання в Середньому Подніпров'ї розташоване в районі сучасного Кагарлику Київської області, а набіги сарматів (найімовірніше, роксоланів) сягали ще далі на північ. Зокрема, вже згадувалися сарматські погроми зарубинецьких городищ та поселень в околицях сучасного Києва; вони припадають саме на середину I ст. до н. е.

Слід думати, що негаразди у протистоянні із даками Буребісти як язиги, так і роксолани намагалися компенсувати нападами на північних сусідів, мешканців українського Лісостепу. При цьому фаза гарячого конфлікту була порівняно нетривалою. На чималій кількості пам'яток, що зазнали сарматських нападів, життя невдовзі відновлюється, а археологічні дані свідчать, що між сарматами та осілим населення зазначених регіонів встановлюються відносно мирні взаємовідносини. Найбільш вірогідно, що землеробське населення сплачувало данину сарматам в обмін на мир та спокій.

Подібна модель взаємовідносин, імовірно, ще у першій половині I ст. до н. е. встановилася між сарматами та мешканцями пізньоскіфських городищ пониззя Дніпра. Щоправда, й тут є сліди погромів, однак настільки яскравих археологічних свідоцтв саме сарматського «авторства» цих руйнувань, як у випадку зарубинецьких Бабиної Гори та Круглого городища, ми, на жаль, не маємо. Натомість матеріальна культура цих пам'яток, синкретизм поховального обряду та антропологічні матеріали засвідчують найтісніші контакти між осілими пізніми скіфами та їхнім кочовим сарматським оточенням.

Буребіста виявився «каліфом на годину», після його смерті 44 р. до н. е. створена ним держава швидко розпалася. Тож язигам відкрився шлях до Подунав'я, чим вони не забарилися скористатися. Уже в перших роках н. е. Овідій, який перебував у Томах (суччасна Констанца у Румунії) на засланні, доволі часто жалівся у своїх «Скорботних елегіях» на «сарматський жах». При цьому сармати (язиги?) для опального поета — давні мешканці околиць Томів.

Наступний спалах військової активності сарматів був спричинений насамперед внутрішньосарматськими факторами. Близько середини I ст. н. е. Танаїс-Дон перетнула орда аорсів, котрі посунули на захід роксоланів та язигів. Відносно давні мешканці Західно-Причорноморського Степу стали активно турбувати дунайський кордон імперії. Зрештою язиги опинилися на Середньодунайській низині. Локалізація роксоланів

для другої половини I ст. не надто певна, можна лише констатувати, що принаймні частина їхніх кочовищ розташовувалася безпосередньо вздовж імперського кордону на пониззі Дунаю. Аорси були панівною силою на Правобережжі, зокрема, саме з цим союзом пов'язують Фарзоя та Інсмея, в залежності від котрих перебувала Ольвія. Натомість Лівобережжя, найімовірніше, на цей час уже було «вотчиною» аланів, котрі прийшли в регіон буквально «на плечах» аорсів.

Придунайські сармати брали найактивнішу участь у Дакійських війнах кінця I — початку II ст., змагаючись із римлянами на боці харизматичного царя Даків Децибала. Щоправда, сарматам судилося сповна розділити й тяжкість поразки, остаточно завданої дакам імператором Траяном у 106 р. Однак якщо Дакія була перетворена на римську провінцію, то території сарматів лишилися поза межами імперії. Тож уже через якийсь десяток років сармати оговталися від поразки та поновили набіги на імперію, а у другій половині II ст. були одними з найактивніших учасників Маркоманських війн (166—180), у ході яких імператору Марку Аврелію лише надзусиллями вдалося дати відсіч германським та сарматським племенам на дунайському кордоні. Саме під час Маркоманських війн Північне Причорномор'я остаточно покинули роксолани, які перемістилися до Середньодунайської низини, де стали мешкати разом із язигами. У цей самий період з карти Європейської Сарматії зникають і аорси. Натомість значно зростає могутність аланів, котрі залишаються фактично єдиним сарматським угрупуванням у Причорноморському Степу.

Наступні епізоди, в котрих сармати (насамперед алани) виступають як активна військова сила, пов'язані з перебігом Готських війн другої третини III ст. Однак цей конфлікт слід виділити в окремий сюжет, який варто попередити розповіддю про готів та колізії їхньої появи на південному заході Східної Європи. Поки ж лише зазначимо, що остаточне витіснення сарматів з Північно-Причорноморського степу сталося внаслідок навали гунів близько 375 р.

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ (III—VIII ст.)

Військова справа та походи германців

Уже перші відносно докладні етнографічні описи германців, що лишила нам антична історіографія (Юлій Цезар, Корнелій Тацит), подають доволі однозначну картину суспільства на стадії військової демократії. Найвищим владним інститутом є зібрання чоловіків-воїнів, саме цей орган вирішує всі найважливіші питання, зокрема питання війни та миру. Однак уже на зламі тисячоліть доволі стабільним соціальним інститутом були військові ватажки та їхнє оточення, дружинники, пов'язані з вождем клятвою вірності, а між собою побратимством. Античні письменники підкреслюють неробство цих соціальних груп та їхнє прагнення жити виключно війною.

Це достатньо показово на тлі того, що войовничість, військову вправність та схильність до грабунку античні автори зазначають як загальногерманські риси, масові й незалежні від ієрархічного положення будь-якого вільного чоловіка. Тож вожді та дружинники виділялися навіть на такому тлі.

Протягом перших століть нової ери в більшості германських племен сформувалися королівські роди. Королями ставали найбільш харизматичні з військових вождів, чий авторитет зміцнювався насамперед успішними військовими діями. Утім, «прихильність богів» до таких успішних вождів, яку тогочасна людина бачила у першу чергу, була насправді лише зручною ідеологічною «обгорткою» для інституалізації королівської влади. Куди більше значення насправді мало економічне підґрунтя. Успіх на полі битви автоматично мав на увазі чималу здобич, а отже, можливість утримувати не тільки себе та родину, а й дружину. Тож згадане вище неробство професійних військових мало на увазі відсутність необхідності виконувати традиційні господарські роботи, звичайну селянську працю. Вивільнений час вожді та дружинники використовували для удосконалення бойових та адміністративних навичок, як власних, так і своїх нащадків. Нащадкам також передавали чималий досвід у згаданих сферах. Тому недивно, що саме сини королів та дружинників згодом виявлялися більш вправними на війні, аніж діти звичайних общинників. Це, своєю чергою, в очах оточуючих засвідчувало «прихильність богів» не тільки до особисто батьків-засновників королівських та шляхетних родів, а й до роду в цілому. Відповідно, доволі швидко королівська влада стала не тільки спадковою, а й певною мірою сакралізувалася. В останньому аспекті доволі показово, що чимало германських королівських родів позиціонували себе як нащадки богів.

Античні письменники характеризують германців як вправних безстрашних вояків, щоправда, не надто стійких. При цьому підкреслюють, що германці б'ються чи не виключно у пішому строю. Однак германці мали й кавалеристів, загони котрих

складалися здебільшого з представників елітних прошарків суспільства. Зокрема, загін вершників-охоронців, набраний саме з германців, був іще у почті Юлія Цезаря. Варто зазначити, що порівняно з «природними вершниками», кочовиками, германці почувалися верхи менш упевнено. Тож ця незграбність компенсувалася технічними засобами, що полегшували керування конем. Зокрема, доволі показовим є широке розповсюдження незадовго до початку нової ери саме у германському середовищі шпор.

Шпори є відносно давнім суто європейським винаходом, однак в археологічних комплексах другої половини I тис. до н. е. вони трапляються в одиничних випадках і лише від останнього століття до нової ери кількість знахідок шпор невпинно зростає. Ця обставина побіжно свідчить про посилення ролі кавалерії у війську європейських варварів, насамперед германців. Тактика кінного бою германців передбачала безпосередній контакт із супротивником, головною зброєю германських кавалеристів були довгі мечі. За такого способу ведення бою керованість коня була запорукою ефективності вершника, тому широке використання шпор вершниками-германцями є цілком логічним.

Ближній бій, за якого головною наступальною зброєю були мечі та сокири, був основним прийомом малої тактики не лише кавалеристів, а й піхотинців. При цьому успіх забезпечувався насамперед індивідуальними діями кожного бійця, а головну роль відігравала вправність його як фехтувальника. Важливість клинків зайвий раз підкреслює, що у комплекті індивідуального озброєння довгий двосічний меч нерідко доповнювали відносно коротким (до 50 см) односічним клинком. Такі клинки у сучасній літературі без особливих застережень називають терміном скандинавського походження — скрамасакси.

Античні письменники зазначають як чи не обов'язкову складову озброєння германських воїнів щити. Це достатньою мірою підтверджують археологічні знахідки. Германські щити кінця I тис. до н. е. — першої половини I тис. н. е. можна назвати

«щитами фехтувальників». Вони відносно невеликі у діаметрі, конструктивно передбачають здебільшого кулачний хват, часто-густо мають умбони конічної форми або ж із шипом, що дозволяло використовувати щит не лише для захисту, а й як зброю ударної дії. Відповідають дійсності й ремарки античних письменників щодо непритаманності германцям обладунків. Знахідки шоломів та елементів іншого захисного спорядження в колі германських старожитностей є відносно нечисленними, вони є радше маркерами елітного військового прошарку. Щоправда, слід зазначити тенденцію до збільшення кількості таких знахідок чим ближче до межі античності та Середньовіччя.

Древкова зброя (списи та дротики), а також лук і стріли відігравали другорядну роль. Фаза дистанційного бою з використанням метальної зброї у тактиці германців була максимально короткою. Вони намагалися якнайшвидше зблизитися з ворогом та вступити у ближній бій. При цьому списи застосовувалися здебільшого лише за першого зіткнення з лінією супротивника, а далі в хід йшли мечі та сокири. Ставка саме на натиск та індивідуальну вправність кожного бійця часто-густо відігравала негативну роль, лінійна піхота в регулярному строю ефективно протистояла германському натиску навіть за кількісної переваги атакувальників. Щоправда, щойно регулярний стрій ламався, германці отримували перевагу, адже кожен боєць впевнено діяв на власний розсуд відповідно до ситуації.

Дослідники вважають, що тактична схема германців на полі битви відповідала соціальній структурі їхнього суспільства. Нижчою тактичною ланкою був рід, очолюваний найдосвідченішим з чоловіків. Роди, що формували плем'я, створювали крупніші тактичні одиниці, керовані племінними вождями. Із формуванням постійних дружин з'явився ще один різновид «підрозділів», що можна назвати «ударними групами». Дружинні формування, здебільшого вершницькі, діяли самостійно. Відповідність організаційної структури війська структурі суспільства мала цілу низку переваг. Родичі природно захищали «своїх» та допомагали одне одному в ході битві, авторитет

старійшин та вождів позитивно позначався на керованості окремих підрозділів.

Розсипний стрій германців являв собою, на думку античних спостерігачів, суцільний безлад. Однак зазначена щойно тактична структурованість війська германців дозволяє припускати, що вони вишикувалися по родах та племенах. При цьому кожен рід утворював клин, на вістрі котрого перебували найбільш завзяті та найкраще екіпіровані вояки, а решта формувала «другий ешелон», що створював додатковий тиск на лінію супротивника. Ця схема повторювалася й у крупнішому масштабі: на вістрі атаки війська в цілому знаходилися «ударні групи» з професійних вояків-дружинників, а решта народу-війська мала розвивати успіх атакувальних дій цих «ударних підрозділів».

Не надто певними є відомості щодо ведення германцями облогових війн. На початку нової ери фортифікаційні споруди становили чималу перешкоду для германських загонів. Однак уже від III ст. н. е. у джерелах раз по разу з'являються повідомлення, що те чи інше германське плем'я не тільки спромоглося прорвати систему лімесних укріплень, а й взяло штурмом якийсь-то фортифікований осередок. Слід думати, що давався взнаки досвід служби чималої кількості вояків-германців у римському війську, де вони мали змогу познайомитися з незвичною для себе складовою військової сфери зсередини.

Германці вправно діяли не лише на суходолі, а й на морі. Щоправда, їхні кораблі були мало пристосовані для власне морських баталій, однак через порівняно невеликі розміри та, найголовніше, малу осадку якнайкраще підходили для «десантних операцій». Ішлося не лише про висадку безпосередньо на узбережжі, а й про рейди ріками вглиб материка. Морські напади здебільшого асоціюються в читача з бурхливою діяльністю скандинавів доби вікінгів. Однак населення Балтійського регіону насправді займалося морським розбоєм з давніх-давен. Показником розмаху діяльності морських ватаг германців є, приміром, побудова в III ст. н. е. системи укріплень *litus*

saxonicum, «саксонського берега», що мала захищати римські володіння в Галлії. Щойно германці завоювали порти на чорноморському узбережжі, як їхні кораблі почали атакувати не лише малоазійські приморські міста, а й проникати в басейн Егейського моря (про це більш докладно згодом).

Таким чином, германські племена від зламу тисячоліть являли собою потужну військову силу з чималим мобілізаційним ресурсом, достатньо різноманітними логістичними можливостями, доволі широким — як для суспільств такого рівня — тактичним арсеналом, а також сформованою системою керування військами. Варто додати до зазначеного ще й розвинутий воїнський міф, що обіцяв пристойне вічне життя у потойбіччі лише тим чоловікам, які зустріли смерть зі зброєю в руках (найкраще цей мотив відбитий у скандинавських сагах, однак протяжність його коріння аж до часів історичного дебюту германців особливих сумнівів не викликає). Тож переможна хода германських племен Європою, зокрема Східною, на певному історичному етапі була цілком закономірною.

Війни готів

Однією з ігнорованих офіційними радянськими істориками сторінок історії України був «готський час». Протягом двох століть на наших теренах домінували готи, котрі, як й інші германці, були войовничими. Їхнє побутування на наших теренах гідне воєнної історії нашої країни.

Провідниками експансії германців на південний схід від Балтики та сучасної Польщі стали готи, навкруги котрих консолідувалася решта германських племен. Епічна готська традиція, яку доніс до нас візантійський письменник середини VI ст. н. е. Йорданом (він походив з романізованої готської родини), виводить готів з «острова Скандза» (Скандинавії). Перетнувши море, очолювані королем Берігом готи та їхні «молодші

партнери» гепіди поволі не лише закріпилися навколо гирла Вістули/Вісли, а й покорили навколишніх тубільців, зокрема вандалів. Через п'ять поколінь, за правління короля Філімера, готи здійснили переселення «в землі Скіфії, що їхньою мовою звалися Ойум».

Археологічні матеріали в цілому підтверджують наведену епічну оповідь. Близько середини I ст. н. е. в пониззі Вісли та Польському Помор'ї формуються пам'ятки вельбарської археологічної культури, в носіях котрої вбачають насамперед готів. Ці старожитності не є прямим продовженням попередніх (оксивської культури), але натомість демонструють певні риси подібності з пам'ятками Південної Скандинавії. Протягом наступних 100—120 років (себто саме період життя чотирьох-п'яти поколінь) ареал вельбарських пам'яток розширюється на південь, охоплюючи практично весь басейн Вісли. В останні десятиліття II ст. носії вельбарських пам'яток просуваються далі на схід/південний схід, у Прип'ятське Полісся та на Волинь.

Йордан змальовує переселення до Ойуму як одномоментне. Однак археологічні знахідки дозволяють стверджувати, що процес цей був доволі повільним та мав характер поетапної «аграрної колонізації» регіону. Натомість археологія підтверджує звістки Йордана щодо відносно мирного опанування нових територій готами. Чинити спротив прибульцям, за Йорданом, спробували лише якісь «спали», котрі були вщент розбиті готами в першій же битві. Археологічні матеріали свідчать, що попереднє населення Волині змістилося на південний захід, на його пам'ятках відсутні сліди погромів, а прибульці-готи часто-густо оселялися на тих самих місцях. Складається враження, що чутки про непереможність готів передували їхній появі в певній місцевості, чинити спротив «загарбникам» аборигени навіть не намагалися, а просто звільняли території, що згодом опановували мігранти.

Не надто зрозуміло, яким чином готи встановили військово-політичний контроль над значно більшими територіями

півдня Східної Європи. За Йорданом, після перемоги над спалами готи «/.../ вже як переможці поспішають у крайню частину Скіфії, що сусідить із Понтійським морем». Прямі археологічні підтвердження такої широкої експансії носіїв вельбарських пам'яток для зламу II—III ст. відсутні. Тож «підкорення Ойуму» є радше гіперболою. Проте побіжно про нестабільність у регіоні свідчить розпад саме в цей час культурних груп попереднього хронологічного етапу та постання археологічних культур пізньоримського періоду (III—V ст.). Зокрема, першою половиною III ст. датується етап формування черняхівської культури, котру вважають археологічним відповідником готської «держави» в Північному Причорномор'ї. У будь-якому разі, вже у середині III ст. готи фігурують як очільники різноплемінних армій, що вдиралися в межі Римської імперії.

Тривалий конфлікт між Римською імперією та східноєвропейськими варварами 230—270-х рр. відомий в історіографії як Скіфські або ж Готські війни. Подвійність назви не є термінологічною недоречністю. Для багатьох пізньоантичних авторів «скіфами» були будь-які мешканці Східної Європи (навіть попри те, що ті самі автори могли називати Північне Причорномор'я Сарматією або ж Європейською Сарматією). Варварські контингенти, що нападали на імперію, часто-густо були «інтернаціональними». Тож цих нападників і визначали як «скіфів», вживаючи це слово як узагальнювальний термін. Утім, роль саме готів у перебігу зазначених воєн ставала дедалі очевиднішою. Тож друга назва акцентує саме на цьому аспекті.

Початок Скіфських воєн зазвичай відраховують від 238 р., коли загони фракійського племені карпів здійснили набіг на придунайську провінцію Мьозія. Що в цей час відбувалося у Північному Причорномор'ї, писемні джерела не повідомляють, однак археологічний матеріал дозволяє припускати, що саме у 230—240-х рр. хвиля «північних варварів» докотилася до чорноморського узбережжя. У той самий час спостерігається й черговий потужний «східний імпульс», що був пов'язаний

з військовою активністю сарматських племен, насамперед аланів, котрі атакували міста Азійського Боспору (Танаїс, Горгіппія) та проникли у Крим.

Слід зазначити, що Римська імперія саме переживала так звану кризу III ст., яку також часто називають «добою солдатських імператорів». Тож варвари всіляко користалися внутрішніми негараздами римлян задля збагачення шляхом грабіжницьких набігів. Перше вдале вторгнення готів у Мьозію та Фракію сталося 247 р. Уже наступного року готи, очоливши різноплемінне військо, куди входили германці тайфали та вандали, фракійці карпи, а також мешканці пониззя Дунаю певкіни (їхня етнічна належність є дискусійною), здійснили більш масштабний похід придунайськими провінціями імперії та обложили велике місто Маркіанополь (сучасна Варненська область у Болгарії). Щоправда, взяти належним чином підготоване до облоги місто варвари не спромоглися.

Кілька років готи та їхні союзники не порушували імперський кордон. Однак їхня військова активність наприкінці 240-х рр. не вщухала. Згідно з Йорданом, на цей самий час припадають війна між бургундами та гепідами, що завершилася перемогою останніх, а також напад гепідів на готів, котрі завдали зухвальцям-гепідам важкої поразки. Ймовірно, саме в цей час готи встановлюють контроль над Ольвією та Тірою. Зокрема, доволі показовим є припинення не пізніше 248 р. монетної чеканки в Ольвії. Найбільш вірогідно, що саме у ці роки з Ольвії та Тіри виводять римські гарнізони (можливо, дещо пізніше, на початку 250-х рр.).

Узимку 250-го року 70-тисячне готське військо, очолюване щойно обраним королем Кнівою, форсувало Дунай і вдерлося на територію Мьозії. Спроба облоги прикордонного міста Нови (околиці сучасного міста Світшов у Болгарії) видалася невдалою, готи були відтиснуті військами Требоніана Галла, однак не повернулися за Дунай, а, навпаки, рушили вглиб імперської території. Галл не мав можливості розвинути успіх і переслідувати супротивника. Наприкінці весни 250 р. в Мьозію вдерлися

карпи. Невідомо, чи діяли вони на власний розсуд або ж прийшли на допомогу союзникам-готам за закликом останніх, однак Галл намагався зарадити новій хвилі нападників, а готи без особливих перешкод рушили на південь.

В околицях міста Нікополя (сучасне с. Нікюп поблизу Великого Тирнова) готи стикнулися із римським контингентом, очолюваним самим імператором Децієм Траяном, котрий поспішав на допомогу Дунайській армії. Після невдалої для готів сутички вони перейшли хребет Гем. Децій спочатку звільнив від карпів прикордонні райони, а тільки потім знов перейнявся «готським питанням». Кніва вдало контратакував війська імператора в районі Берое (сучасна Стара-Загора), Децій ледь врятувався, вдавшись до втечі з незначною кількістю воїнів, які лишилися живими.

Готи ж повернули на захід і атакували столицю провінції Фракія Філіппополь (сучасний Пловдив), причому вперше застосовували тарани та інші облогові пристрої, а також вдалися до інженерних робіт задля полегшення штурму. Утім, нові тактичні прийоми та технічні засоби, котрими готи користувалися не надто вправно, не допомогли взяти місто приступом. Тож Кніва схилив на свій бік римського воєначальника Приска, надавши обіцянку підтримати його претензії на імператорський титул. Філіппополь був пограбований варварами, а мешканці міста, котрі уникли різанини, були обернені на рабів. Подальша доля Приска, до речі, невідома. Скидається на те, що Кніва не надто намагався дотриматися обіцянок.

Децій, стягнувши основні частини римської армії в єдиний кулак, чатував на готів поблизу кордону, адже був певен, що рано чи пізно Кніва спробує повернутися за Дунай. Обтяжене великим обозом з награбованим та чималою кількістю полонених готське військо здавалося доволі легкою здобиччю. Кніва й справді просив про «коридор», обіцяючи залишити здобич та полонених. Однак Децій не погодився. На користь Кніви знов зіграли внутрішній розбрат, характерний для «доби солдатських імператорів». Трибоніан Галл, військо котрого блокувало

пониззя Дунаю, забажав стати імператором й вирішив, що готи — зручний інструмент для усунення Деція.

Зіткнення між готами та Децієм сталося поблизу Абритта (сучасне місто Разград) на початку липня 251 р. Припускають, що готи використали римське вишиковування в три лінії, причому між другою та третьою лінією була заболочена місцевість. Римляни розсіяли перші дві лінії готів та кинулися на третю, але зав'язли в болоті, втративши темп атаки та розстроївши власні ряди. Подейкували, що саме Галл повідомив Кніву про слушний момент для контратаки. Військо імператора біло розбите, Децій загинув у бою (оскільки тіло його не було знайдене, то вважають, що він потонув у болоті). Уперше імператор римлян загинув від рук зовнішніх ворогів, тож готи набули недоброї слави найзухваліших серед варварів. Дунайська армія проголосила Галла імператором. Уже в цьому статусі він уклав угоду з Кнівою. Готи зобов'язувалися покинути територію провінцій, але не тільки зберігали всю здобич і полонених (навіть знать, захоплену у Філіппополі), а й мали отримувати в подальшому щорічні виплати. Тож готи без жодних перешкод переправилися на лівий берег Дунаю.

Рейд Кніви продемонстрував не тільки військову звитягу готських вояків. Показово, що невдача під Маркіанополем 247 р. спонукала готів засвоювати прийоми облогової війни (імовірно, використовуючи досвід полонених, а радше перебіжчиків). Облога Філіппополя, щоправда, показала недостатню вправність варварів у таких операціях. Проте, і вчинки готів під Філіппополем, і подальший перебіг подій демонструють, що готська верхівка не лише усвідомила вагу політичної складової у протистоянні з імперією, не лише розумілася на внутрішніх чварах та інтригах римлян, а й доволі успішно використовувала їх на власну користь.

Готи сприйняли успіх набігу 250—251 рр. як ознаку слабкості римлян. Уже наступного року вони зажадали збільшення річної «сплати за мир», а отримавши відмову від нового намісника Мьозії Марка Емілія Еміліана, знов перетнули

імперський кордон. Однак Еміліан не тільки відбив напад, а й пройшов каральною експедицією дунайським лівобережжям. Легіони Дунайської армії проголосили Еміліана імператором, і той з основними силами вирушив до Італії, аби змістити з трону Требоніана. Утім, і сам Еміліан всидів на троні лише кілька місяців, поступившись місцем Валеріану I (253—260) вже в середині 253 р.

Поки римляни з'ясовували стосунки між собою, готи встигли оговтатися від поразок 252 р. і вже у 255 р. або 256 р. знов форсували Дунай та пройшли через весь північний схід Балкани, зупинившись лише під Фессалоніками (сучасні Салоніки). Облога одного з найбільших міст імперії, щоправда, знов видалася невдалою, але готи без жодних перешкод повернулися за Дунай з багатою здобиччю.

У цей самий час східноєвропейські германці освоюють і нову тактику набігів, морем. Піонерами в цій області джерела називають боранів, загони котрих у першій половині 250-х рр. захопили Боспор та змусили боспоритів надати кораблі для десанту на кавказьке узбережжя Чорного моря. Перший морський похід боранів 256 р. повністю провалися. Борани не спромоглися взяти штурмом Пітіунт (сучасна Піцунда) та зазнавши значних втрат, ледь врятувалися на незначній кількості кораблів, що залишилися в їхньому розпорядженні. Однак того ж літа флот боранів, іще більш численний, аніж напередодні, знов з'явився під стінами Пітіунта. Місто було взяте штурмом та пограбоване, а борани посунули далі вздовж узбережжя до Трапезунту (сучасний Трабзон у Туреччині). Велике місто із потужними укріпленнями та чи не десятитисячним гарнізоном було взяте штурмом практично одразу. Борани розорили й саме місто, й околиці, завантажили здобич на свої та захоплені у самому Трапезунді кораблі й повернулися до Східного Криму чи Приазов'я, де мешкали.

Дослідники давно звернули увагу на те, наскільки швидко борани спромоглися не тільки відновити флот, а й явно збільшити кількість кораблів. Це наштовхує на думку, що

основну масу цих суден складали не кораблі античних зразків, а конструктивно значно простіші судна на зразок корабля з Нідаму, що відомі для германських народів Балтійського басейну. Побіжно про те, що варварські флоти складалися насамперед з такого типу кораблів, свідчать і відомості джерел щодо чисельного складу флотів: у джерелах ідеться про сотні й навіть тисячі варварських суден. Припускаючи, що чисельність у тисячі завищена й кораблів було «лише» сотні, це теж показово: для античності флот у дві-три сотні кораблів був цілою армадою. Навряд чи верфі периферійних північнопричорноморських міст були спроможні у стислі терміни будувати сотні повноцінних бойових кораблів. Радше йшлося про побудову суден «варварської традиції».

Апробовану боранами тактику морських набігів доволі швидко опанували готи. Для їхніх морських походів вихідним регіоном було Північно-Західне Причорномор'я, тож цілком слушною видається думка про використання портів Ольвії та Тіри як основних баз цих походів. Перший набіг готів із використанням флоту 258 р. відбувався за всіма канонами античної воєнної науки: флот рухався вздовж західного узбережжя Чорного моря у супроводі контингенту, що йшов «паралельним курсом» суходолом. «Неканонічним» був лише час, обраний для війни взагалі, а тим більше — для виведення у море флоту: похід розпочався взимку, тож виявився абсолютною несподіванкою для імперських військ. До того ж військ цих було небагато, адже Валеріан формував у Сирії ударний кулак для чергового походу проти персів.

Готи пройшли вже добре відомим їм сходом Балкан, а досягши Боспору та захопивши там додаткові судна, переправилися в Азію, у провінцію Віфінія (північно-західна частина Малої Азії, прилегла до чорноморського узбережжя). Першим пав Халкедон (тепер район Кадикьой в азійській частині Стамбула), залишену мешканцями столицю Віфінії Нікомедію (тепер Ізміт) готи пограбували та спалили. Згодом були пограбовані й інші великі міста провінції, зокрема Нікея (тепер Ізнік). З Ві-

фінії готи просунулися на південь, маючи за мету взяти багате портове місто Кізік, проте на заваді стала весняна повінь. Тож готське військо тим самим порядком, на кораблях та суходолом, ретирувалося «за Дунай».

Після смерті Валеріана 260 р. в перському полоні його син та співправитель Галлієн успадкував усю повноту влади. Однак ця повнота була досить відносною, за вісім років одноосібного правління Галлієна в різних частинах імперії поставало чи не три десятки узурпаторів. Легітимний імператор мав не тільки поратися з численними зовнішніми ворогами, а ще й зарадити зазіханням на престол.

Готи й надалі користувалися внутрішньоримським розбратом, здійснюючи чи не щорічні набіги. Найвірогідніше, 262 р. готи здійснили перший морський рейд через чорноморські проливи та розорили малоазійське узбережжя. Зокрема, було пограбовано Ефес (сучасний Ізмір); саме готам приписують пограбування та спалення перлини цього давнього міста, храму Артеміди. (Утім, частина дослідників, зазначаючи неоднозначність джерел з цього приводу, схиляється відносити цей зухвалий вчинок варварів до більш пізнього часу, середини — II половини 260-х рр.)

Близько 264—265 рр. готи та борани знов турбують малоазійські провінції. Тепер їхній маршрут пролягав уздовж кавказького узбережжя, але варвари не обмежилися пограбуванням приморських міст провінції Понт (південно-східне узбережжя Чорного моря), а проникли також вглиб півострова, в провінцію Каппадокія. Цей рейд змусив втрутитися в ситуацію Одената, самопроголошеного правителя Пальмирського царства. Оденат був не лише фактичним володарем Сирії та прилеглих до неї областей. З огляду на успіхи Одената в протидії персам та на подяку за ліквідацію ним чергового узурпатора Галлієн ще 262 р. визнав Одената володарем Сходу де-юре. На момент готського вторгнення малоазійські провінції перебували в юрисдикції Одената, тож він заходився ліквідовувати небезпеку. Наздогнати військо готів Оденату вдалося лише

в околицях Гераклеї Понтійської (сучасне Караденіз Ереглі) на східному кордоні Віфінії. Варвари були розбиті в морській битві й зазнали помітних втрат у людях та кораблях. Однак про суцільний розгром не йшлося, чималі залишки флоту германців повернулися в Північне Причорномор'я (ймовірно, вздовж західного, фракійського узбережжя Чорного моря).

Наймасштабніша «військово-морська операція» германців припала на 267—268 рр. Флот герулів у 500 кораблів дістався Візантія (майбутній Константинополь, сучасний Стамбул), однак зазнав поразки від римського флоту. Утім, варвари лише відійшли на певну відстань, до входу в Боспор, та, дочекавшись попутного вітру, згодом пройшли пролив. Спочатку германці рушили уздовж малоазійського узбережжя, був взятий Кізік на березі Мармурового моря, остання суттєва перепона, що заважала виходу в Егеїду. Потім ескадра, розорюючи дорогою острови, перебралася на балканське узбережжя. Варвари вчергове обложили Фессалоніки, однак наразилися на стійку відсіч та рушили далі на південь, в Елладу, аж до крайнього півдня, до Пелоппонесу. Пограбування зазнали Афіни, Коринф, Аргос, Спарта. Кораблі германців безчинствували по всій Егеїді, атакуючи острови як поблизу азійського (Лемнос), так і європейського (Скірос) узбережжя.

Населення Еллади мусило покинути долини та шукати прихистку в горах. Утім, протидія варварам мала й активні форми. Зокрема, афінянин Дексіпп, автор відомого нам, на жаль, лише у фрагментах твору «Скіфська війна», організував двохтисячний загін, що чинив спротив загарбникам партизанськими методами. Показово, що фортифіковані осередки вже не становили нездоланної перепони для германських загонів, вони раз по разу брали міста. Натомість практика партизанської війни виявилася цілком успішною: розсіяні на місцевості дрібні грабіжницькі загони герулів постійно зазнавали поразок. Зрештою герули розпочали загальний відступ через центральні та західні райони Балкан (історична Македонія та Епір). Уже на прикордонні з Фракією, на річці Неста (сучасна Места), герули

зіткнулися з армією самого імператора Галлієна, що поспішала на допомогу балканським провінціям. У зіткненні зі щойно сформованою важкою кавалерією римлян герули втратили 3 тис. вояків. Однак «переможений» ватажок герулів Навлобат отримав консульське звання, а залишки герулів і далі просувалися на північ, до Дунаю.

Уважають, що від остаточного розгрому герули були врятовані черговою узурпацією: Галлієн мусив поспішати до Італії, де в Медіолані (сучасний Мілан) такий собі Авреол проголосив себе імператором. Саме це й спонукало Галлієна до «дипломатичних реверансів» в бік Навлобата. Військові успіхи Галлієна у боротьбі з Авреолом, як не парадоксально, викликали незадоволення його найближчого оточення, імператор був убитий заколотниками в серпні чи вересні 268 р., а війська проголосили нового імператора, Марка Аврелія Валерія Клавдія, більш відомого як Клавдій II Готський.

На початку свого правління Клавдій мав завершити боротьбу з Авреолом та зарадити нападу аллеманів на приальпійські володіння імперії. Проте на Балкани насувалася більш суттєва загроза. Як повідомляють джерела, навесні 269 р. готи, гепіди, герули та певкіни зосередили в гирлі Дністра 2 тис. кораблів, а на суходолі зібралося чи не 300 тис. чол. з родинами та худобою. Дослідники припускають, що варвари готувалися не до чергового набігу, а до масштабного переселення на нові землі в межах імперії. Однак навіть такою масою варвари зазнали невдачі вже в першому ж військовому заході: спроба облоги Томів (сучасна Констанца в Румунії) наразилася на стійкий опір гарнізону. Тривале перебування в розорених околицях міста була неможлива, тож варвари посунули далі на південь. Ситуація з Томами повторилася під Матркіанополем: невдала спроба штурму та вимушений подальший марш вздовж фракійського узбережжя, у бік Боспору.

У проливі варварський флот сильно постраждав від бурі, чимало кораблів були розбиті та потонули разом з екіпажами. Рештки флоту, однак, пройшли у Мармурове море та спробували

атакувати Кізік, знов без жодного успіху. Згодом флот вийшов в Егейське море та з'єднався із сухопутними силами війська поблизу Афону. Варвари сунули далі на південний захід, вели правильну облогу Кассандрії та Фессалоніків із застосуванням облогових парків, однак помітних успіхів не здобули. Звістки про наближення імперської армії на чолі з самим Клавдієм змусили знов розділити сухопутні та морські сили. Перші двома колонами рушили на північ через Македонію, а флот здійснив рейд, грабуючи узбережжя Балкан та острови Егейського моря аж до Криту на півдні та Родосу на заході (існує згадка про те, що кораблі готів досягали навіть Кіпру). Утім, значної здобичі ані напади на узбережжя, ані піратство не принесли. Натомість флот зазнавав постійних втрат у боях та від стихій. Повернутися до Чорного моря судилося лише його невеличкій частині.

Не менш сумною була доля й тих, хто з боями проривався суходолом. Уже в першій сутичці з армією Клавдія на кордоні Фессалії та Фракії варвари зазнали відчутних втрат. Дещо згодом Клавдій в упорній битві розгромив готів поблизу Наісса (сучасний Ниш у Сербії), готи втратили 50 тис. вояків. Варвари повільно відступали, намагаючись захиститися вагенбургами, римляни ж намагалися загнати їх у безлюдні гірські місцевості. Навіть ситуативні успіхи варварів у ар'єргардних сутичках не могли вже виправити ситуацію. Готи масово вмирали від голоду, у Фракії вирувала чума, сподівання на флот, що плекали декотрі загони, теж виявилися марними, флоту вже фактично не існувало, тож спроби прорватися до узбережжя були пустим витрачанням сил. Нарешті якась частина варварів так і осіла на території провінцій, вступивши до імперського війська або навіть отримавши земельні наділи. Лише невеликі розрізненні загони спромоглися дістатися Дунаю та перейти на його «варварський» берег. Клавдій цілком заслужено додав до своєї титулатури «Готський».

Утім, перемога була не остаточною. Готські загони турбували міста у Фракії, як прибережний Анхіал (околиці сучасного Бургаса), так і розташований у глибині материку Нікополь.

На початку 270 р. Клавдій помер від чуми, трон успадкував його молодший брат Квінтілл, який правив лише п'ять місяців. Дунайські легіони не визнали владу Квінтілла та підпорядковувалися начальнику кавалерії Авреліану, котрого невдовзі після сперті Квінтілла проголосили імператором. Авреліан ще навіть до отримання імператорського титулу переймався ліквідацією останніх готських загонів на Балканах. Крім того, Авреліан організував відсіч набігам інших задунайських варварів у Паннонії, а на початку 271 р. здійснив каральну експедицію лівобережжям Дунаю. Попри номінальну «замиренність» дунайського кордону, саме за період правління Авреліана (не пізніше 275 р.) було проведено «евакуацію Дакії», єдиної провінції, що розташовувалася на зазначеному лівобережжі. На звільнених землях оселилися тайфали та готи.

Слід думати, що за Авреліана (або ж найближчих його наступників) зі східноєвропейськими варварами, насамперед готами, були укладені федератські угоди. Принаймні, великих набігів згодом не траплялося протягом цілого століття. Останнім відлунням Готських війн вважають набіг 276 р., здійснений засвоєним за 10 років до того маршрутом: якісь «скіфи» пограбували Понт та Каппадокію, ба більше, проникли в сусідні Галатію та Кілікію. Однак це вторгнення наразилося на стійкий спротив імперських військ та особливого успіху не мало. Незначні «прикордонні інциденти» на Дунаї, основній «лінії зіткнення» готів з імперією, ставалися й надалі. Проте готи з'являлися на території імперії здебільшого як військові найманці та торговці. Розмах походів Готських війн надовго став історією. Хоча остаточний вихід імперії з кризи пов'язують з правлінням Діоклетіана (284—305), певна стабільність у стосунках зі східноєвропейськими варварами була досягнута вже у другій половині 270-х рр.

На період Готських війн припало чимало суттєвих змін у варварському середовищі Східної Європи. Зокрема, чи то напередодні війни, чи то вже в її ході готи розділилися на дві частини, остроготів-грейтунгів та візіготів-тервінгів, очолюваних

кожен власним королівським родом (Амалами та Балтами відповідно). Достеменно невідомий не тільки час цього поділу, а й кордон між обома гілками готів (більшість науковців вважає, що таким кордоном був Дністер). Складність визначення кордону між готськими угрупуваннями викликана перш за все тим, що саме у середині — другій половині III ст. на значній частині півдня Східної Європи складається відносно уніфікована культура, пам'ятки котрої об'єднують у черняхівську археологічну культуру.

Черняхівські старожитності пов'язують не лише з готами чи ширше — зі східноєвропейськими германцями, в це культурне коло входили і представники інших варварів. Загальні культурні елементи для черняхівців (високоякісний гончарний посуд, ювелірні та ковальські вироби тощо) визначалися провінційно-римськими зразками. Йшлося не просто про запозичення готових зразків (через військову здобич, шляхом торгівлі або отримання в натуральному вигляді частини федератських стипендій), широко запозичувалися технології виготовлення таких виробів. При цьому різні етнічні групи зберігали самобутність багатьох культурних елементів (домобудівництво, поховальні відправи, вбрання, чимало категорій побутового начиння). Характерно, що певним «культурним консерватизмом» відзначалися насамперед германці.

Утім, саме «провінційно-римська вуаль», що «накинута» на регіональне та, безперечно, етнічне різноманіття, визначає «культурне обличчя» черняхівських старожитностей. Певна культурна одноманітність на величезному просторі, від Трансільванії до прикордонних областей сучасних України та Росії свідчить про існування протягом середини III — зламу IV—V ст. відносної військово-політичної стабільності в регіоні. Забезпечувалася ця стабільність владою готських королів, що спиралася на силу готського війська. Вони не тільки захищали від зовнішніх ворогів, а й, слід думати, забезпечували покірність підданих, насамперед іноплемінних. Важливим елементом згаданої стабільності були також союзницькі відносини, що

склалися між готами та кочівниками, насамперед аланами. Доволі показово, що степи Лівобережжя, а також чималі степові простори між долинами великих рік на Правобережжі не мають черняхівських пам'яток. При цьому археологічні матеріали засвідчують там постійну присутність номадів. Однак якихось конфліктних ситуацій джерела не зазначають. Ба більше, вихідці з сарматського культурного кола органічно інтегрувалися в черняхівські громади, про що свідчать численні археологічні матеріали.

Розквіту суспільство «черняхівців» досягло у першій половині — середині IV ст., під час тривалого правління короля остроготів Германаріха. Нові орні знаряддя дозволили «черняхівцям» експлуатувати «важкі» чорноземні ґрунти, що давали стабільно високі врожаї, численними є свідоцтва жвавих торгівельних зносин з імперією, спостерігається демографічний вибух. Утім, не слід думати, що ця пасторальна картинка вичерпно характеризує становище. Готи за Германаріха мали чимало конфліктів із сусідами — зокрема, відбулася війна з герулами, що відмовилися визнавати владу короля, як зазначає Йордан, конфлікт із венетами, предками слов'ян. Щоправда, археологічних свідоцтв масштабної війни з північними сусідами, носіями пам'яток київської культури, в котрих вбачають венетів/венедів, не відомо. Однак помітне розширення черняхівського ареалу на північ у Київському Подніпров'ї, а також на північ та схід у міжріччі Дніпра та Дону, дійсно сталося в першій половині IV ст. Про геноцид чи суцільне вигнання венетів-«киян», утім, не йдеться. Чимала кількість переможених невдовзі інтегрується в черняхівську культуру, лишаючи по собі так звані «черняхівські пам'ятки київської традиції». Багато суперечок викликав і викликає пасаж Йордана про підкорення Германаріхом численних північних племен, мешканців лісової зони Східної Європи. Найбільш адекватною в цьому плані видається думка, що готи могли вдаватися до рейдів на ці терени та обкладати їхніх мешканців даниною, а про тотальний контроль глибинних районів у жодному разі не йдеться.

«Золоте століття» Германаріха скінчилося аж надто раптово — близько 375 р. в причорноморських степах з'явилися гуни. Походження гунів не надто зрозуміле, більшість науковців схиляється до думки, що їхніми предками були хунну (сюнну), відомі на північному прикордонні Китаю від останніх століть напередодні нової ери. Щоправда, на Сході хунн-ну зникають зі сторінок китайських хронік ще у II ст., а в Європі гуни з'являються лише два століття по тому. Однак археологічні матеріали дозволяють маркувати мандрівку хунну «євразійським степовим коридором» із доволі тривалою «зупинкою» в Центральній Азії саме протягом «мовчання» писемних джерел.

Гунська навала

Гуни, як і всі номади, являли собою народ-військо, кожен представник котрого був вправним воїном. Основною наступальною зброєю гунів були лук та стріли. Різноплечний композитний гунський лук мав значні переваги навіть над конструктивно схожими зразками більш ранніх періодів. Потужність такого луку дозволяла метати стріли з крупними наконечниками (традиційна форма саме гунських наконечників — залізні трилопатеві з черешковим кріпленням). Тож дистанція ефективної стрільби була більшою, аніж звичні навіть для кочових народів, котрі були сусідами гунів, відстані, не кажучи вже про менш вправних лучників. У ближньому бою гуни використовували списи та довгі, понад 90 см, двосічні прямі мечі. Рубка з сідла не була новацією навіть для кочовиків, однак ефективність цього прийому саме у гунському виконанні була, слід думати, також вищою, аніж у їхніх супротивників. Справа тут не стільки в клинках та вправності гунських воїнів як фехтувальників, скільки в конструкції сідла, котре забезпечувало впевнену посадку вершника. Жорстке сідло з дерев'яною основою та високими луками було при-

несене в західну частину євразійських степів саме гунською міграційною хвилею.

Таким чином, модифікації озброєння та кінського спорядження, що були притаманні гунам, доволі тривалий час надавали їм тактичні переваги над будь-яким супротивником. Судячи з перших описів гунів у творах пізньоантичних авторів (насамперед докладної «етнографічної довідки» Амміана Мацелліна, сучасника гунського вторгнення в Європу), вагомим був і психологічний ефект. Незвична монголоїдна зовнішність гунів, їхня військова звитяга та жорстокість уселяли жах у супротивників. Науковці досі дивуються тому, з якою легкістю гуни завдавали поразок народам, чия військова вправність не викликає жодного сумніву та була неодноразово підтверджена на полях численних битв. Сучасники ж гунської навали, налаштовані набагато містичніше, вбачали у гунах чи не Боже покарання.

Першими серед європейських народів удар гунів прийняли на себе алани, котрі кочували у Приазов'ї та Подонні. Зазнавши поразки в бою, частина аланів змістилася на захід, а решта визнала зверхність гунів та традиційно для кочівників влилася в гунське військо на правах «молодших партнерів». Потрапивши в міжріччя Дону та Дніпра, гуни розпочали атаки на остроготів. Престарілий Германаріх, котрий до того ж страждав від рани, завданої йому кровниками-росомонами, що мстилися за страту своєї сестри, виявився неспроможним організувати спротив. Невдовзі готський король чи то помер, чи то скінчив життя самогубством (за однією з гіпотез, таке самогубство могло бути жертовним, спокутою заради перемоги), а остроготи, так і не наважившись на генеральну битву, визнали зверхність гунів. Ця зверхність, щоправда, зберігала за готами самоуправління, а за родом Амалів — королівські чесноти.

Візіготи, очолювані королем Атанаріхом, не втручалися у конфлікт між остроготами та гунами через розбрат, що стався між двома гілками готів незадовго до описуваних подій. Атанаріх стягнув основні сили свого війська до укріпленого табору, що був побудований на правому березі Дністра, аби блокувати

зручну переправу. Однак гуни потайки форсували Дністер в іншому місті та зненацька атакували візіготський табір із тилу. Поразка візіготів у цій битві не обернулася тотальним розгромом. Частина візіготського війська на чолі з королем відступила в область тайфалів (ймовірно, у північну частину міжріччя Дністра та Прута), частина, очолювана знатними воїнами Фрітігерном та Алавівом, посунули у пониззя Дунаю та звернулися до імператора Валента з проханням перейти на імперський берег ріки. Гуни, обтяжені здобиччю, не переслідували втікачів.

Уже наступного, 376 р., Валент згодився на перехід готів у придунайські провінції. До візіготів Фрітігерна та Алавіва на цей час уже приєдналися візіготські загони, що покинули Аларіха, тайфали, остроготи, котрі не забажали підкорятися гунам, очолювані Алатеєм та Сафраком, регентами малолітнього онука Германаріха Відеріка, слід думати, що тут перебували й окремі загони аланів, давніх союзників готів. За угодою варвари мали здати зброю, а римська провінційна адміністрація зобов'язалася надати їм харчі та землі, однак обидві сторони угоди не дотримувалися. Невдовзі в таборі варварів запанував голод, дійшло до того, що батьки продавали в рабство власних дітей за шматок хліба. Цілком природно, що така маса озброєного люду швидко перестала вірити обіцянкам і заходилася видобувати засоби до існування власноруч. Конфлікт розростався й за два роки, влітку 378 р., в нього втрутився вже сам імператор Валент. Показово, що обидві сторони конфлікту до останнього намагалися вирішити питання миром. Навіть на полі генеральної битви, що сталася 9 серпня 378 р. неподалік від Адріанополя (сучасний Едірне на півночі європейської частини Туреччини) відбувався обмін парламентерами. Утім, битва однаково відбулася, імперське військо зазнало поразки, в битві загинув сам Валент.

Подальші події, пов'язані з багаторічною одіссеєю Європою нащадків цієї частини готів, вже мало були пов'язані з їхньою колишньою батьківщиною, Ойумом. Однак нагадаємо, що чимало остроготів на кінець IV ст. поки що залишалися в Ойумі,

перебуваючи під владою гунів. Влада ця, як уже зазначалося, була доволі номінальною, гунів цікавили вчасна сплата данини та надання в разі потреби військових контингентів. Король остроготів Вінітарій, згідно з Йорданом, був незадоволений таким становищем та намагався відновити колишню славу роду Амалів. Тому на власний розсуд розпочав війну з антами. Коли саме сталася ця подія, судити доволі важко. Навряд чи минуло багато років від початку гунського вторгнення, адже гунами правив той самий король Баламбер. З огляду на це багато хто з дослідників вважає, що, називаючи супротивників Вінітарія антами, Йордан екстраполює у минуле звичний для його часу (середина VI ст.) етнонім. Тільки в Йордана є вказівка, що сучасні йому анти та склавини походять від спільного кореня та колись називалися венетами. Тож ситуація виявляється досить дивною: Германаріх, згідно з тим самим Йорданом, нещодавно вів війну з венетами, а спадкоємець Германаріха Вінітарій, навряд чи більше, аніж покоління по тому, воює вже з антами.

У будь-якому разі немає особливих сумнівів у тому, що Вінітарій вдався до битви з безпосередніми предками слов'ян, причому наразився на доволі стійкий опір. Однак, програвши першу битву, Вінітарій зрештою домігся перемоги та показово стратив очільника «антів» Божа та 70 інших знатних осіб. Однак таке зухвальство Вінітарія аж ніяк не влаштовувало короля гунів Баламбера. Вірогідно, підпорядкованість його владі передбачала також і заборону вести війни на власний розсуд. Каральна експедиція гунів відбулася наступного року. Цікаво, що до складу війська Баламбера входили і готські загони, які демонстрували лояльність верховному правителю. Не без зусиль військо Вінітарія було розбите, а готського короля власноруч вразив стрілою сам Баламбер. Внаслідок цієї поразки «автономія» готів у складі гунського об'єднання була значно урізана, хоча вони й надалі зберігали навіть інститут королівської влади. Археологічні матеріали свідчать, що здобутки часів «держави» Германаріха доволі швидко були забуті, чимала кількість «черняхівців» мігрувала на захід. Декотрі

з ґотів, судячи з усього, переселилися до Криму, в райони, де ще від часу Готських війн мешкали їхні співплемінники. Ті ж, хто залишився в східноєвропейському Лісостепу порівняно швидко буди асимільовані мігрантами з півночі, слов'янами.

Що ж до гунів, то їхнє перебування у причорноморських степах теж було порівняно нетривалим епізодом. Не пізніше 420-х рр. головна ставка гунів буда перенесена у Паннонію, на лівий берег Дунаю. Саме звідти гуни, спочатку як найманці, а згодом і як завойовники проникали на територію імперії. Саме у Паннонії була столиця Аттіли (434—453), «Батога Божого». Нечисленні кочівницькі поховання цього часу в Північному Причорномор'ї засвідчують вкрай незначну вагу цього регіону в системі «імперії» Аттіли, головні події відбувалися далі на захід, тож саме там і були зосереджені людські ресурси. У яких стосунках з гунами перебували мешканці українського Лісостепу та більш північних територій, нам достеменно не відомо. Ми можемо лише констатувати, що це населення поступово просувалося на південь та південний захід і в часи Аттіли й пізніше, після того, як гунська «імперія» дуже швидко розпалася після смерті найкривавішого та найжорстокішого свого володаря. Можна лише припускати, що зазначена людність ще від часів Баламбера перебувала в орбіті гунської політики. Однак показово, що жодне джерело, яке описує події бурхливої «доби Аттіли» та ще чи не півстоліття по ній, не знає ані венетів, ані склавинів та антів.

Військове мистецтво давніх слов'ян

Бурхливі події гунського часу в Східній та Центральній Європі, що спричинили початок Великого переселення народів, всіляко сприяли «історичному дебюту» слов'ян. Походження останніх залишається одним із найдискусійніших питань до сьогодні, але висвітлювати весь спектр думок з цього приводу тут потреби немає. Обмежимося тільки основними пунктами концепції, котрої будемо дотримуватися надалі.

Остаточна «етнічна кристалізація» слов'ян відбулася, найвірогідніше, саме протягом гунського періоду, кінця IV — першої половини V ст. Зоною цієї «кристалізації», доволі умовною «прабатьківщиною слов'ян», було прикордоння лісостепової та лісової смуг Європи від південно-східних воєводств сучасної Польщі до західних областей сучасної Росії, здебільшого — Українське та Білоруське Полісся. Щойно зазначалося «мовчання джерел», що описують події гунського періоду щодо венетів, склавинів та антів. Тому поява склавинів та антів на дунайському кордоні імперії, надійно зафіксована письменниками середини VI ст. (Йордан, Прокопій Кесарійський), виглядає аж надто раптовою та дещо парадоксальною. Практично нізвідки на Дунаї «матеріалізуються» нові «північні варвари», об'єднані в два потужні союзи племен, що від самого початку контактів становлять чималу військову небезпеку для імперії. Однак «мовчать» джерела писемні, що цілком логічно: пізньоантичні осередки протягом гунського часу були фактично відгороджені від варварського світу Східної Європи «імперією» гунів, ромеї просто не знали, що відбувається в регіоні. Натомість, певну ясність в історію населення «прабатьківщини слов'ян» спроможні внести археологія та певною мірою лінгвістика.

Щодо археології, то саме на злам епох античності та Середньовіччя припадають доволі бурхливі культурні трансформації: на основі здебільшого старожитностей кола київської культури, у носіях котрої вбачають безпосередніх предків слов'ян, формуються культурні групи початку Середньовіччя. Причому йдеться не про пряме переростання київської культури в ту чи іншу археологічну культуру наступного етапу, а про численні переміщення носіїв київських старожитностей, контакти різних їхніх груп як між собою, так і з носіями інших культурних традицій, внаслідок чого формується кілька нових археологічних спільнот. Найбільш прямим продовженням київської культури є колочинська, ареал якої охоплює величезні простори басейну Верхнього Дніпра. Унаслідок контактів південної частини «киян» із залишками «черняхівців» на Лівобережжі

формуються пеньківські старожитності, у носіях котрих вбачають антів. Найбільш проблематичним поки що залишається питання походження празької археологічної культури на Правобережжі, котра є матеріальним відбитком побуту склавинів.

Спостереження за зміною ареалів зазначених археологічних культур початку Середньовіччя дозволяє доволі впевнено констатувати швидкі (звісно ж, в історичному вимірі) міграції їхніх носіїв. «Пеньківці» розширювали свій ареал на південь та південний захід; «пражани» просувалися вздовж Карпат, обходячи їх як із півдня, так і з півночі; експансія «колочинців» була спрямована насамперед на північ та північний схід. Міграційні потоки склавинів-«пражан» та антів-«пеньківців» перетнулися на Поділлі та території сучасної Молдови і приблизно одночасно, близько зламу V—VI ст., досягли Подунав'я. Саме у зв'язку з подіями перших десятиліть VI ст. на дунайському кордоні візантійські автори й фіксують вперше склавинів та антів.

«Нові варвари» чи не одразу починають перетинати імперський кордон та грабувати придунайські провінції, тож саме військові чесноти склавинів та антів цікавили ромеїв найбільше. Усі автори VI ст. однозначно вказують на примітивність озброєння слов'ян: переважна більшість вояків мала лише два-три дротики, декотрі — луки та стріли, причому не надто потужні (вражаючу дію стріл доводилося посилювати, змащуючи наконечники отрутою), практично не користувалися слов'яни щитами, зовсім не мали обладунків. Археологічні знахідки в цілому підтверджують інформацію писемних джерел. Слід додати хіба що лише сокири як основну зброю ближнього бою. Клинки, насамперед мечі, у слов'янському ареалі з'являються значно пізніше, від межі VIII—IX ст. в західній частині «слов'янської ойкумени» (під впливом франків та їхніх підданих, що сусідили зі слов'янами) та дещо пізніше — у східній (під впливом скандинавської традиції).

Слабкість озброєння слов'ян певною мірою компенсувалася вправністю володіння зброєю кожним вояком. Візантійці відзначають силу та звитягу слов'янських бійців, їхню витри-

валість та байдужість до примх погоди. Слов'яни були здатні здійснювати швидкі марші будь-якою місцевістю, важливим тактичним компонентом була також вправність слов'ян у здоланні водних перешкод. Візантійці зазначають, що слов'яни б'ються в пішому строю, однак не викликає сумнівів наявність у них і кавалерії. Щоправда, коней слов'яни спочатку використовували здебільшого для переміщень і в бойовій ситуації однаково спішувалися. Утім, опис декотрих епізодів Балканських війн середини VI ст. не залишає сумнівів, що слов'яни були здатні не лише маневрувати, а й битися верхи.

Недоліком слов'янського військового устрою візантійці вважали певну «анархічність», відсутність чіткої підпорядкованості. Щоправда, тут радше йдеться про оманливість «першого враження». За більш тісного знайомства зі слов'янами їхня «некерованість» стає дедалі менш очевидною. Джерела від кінця VI ст. раз у раз називають імена слов'янських вождів, авторитет котрих ґрунтувався насамперед на їхніх командирських якостях. Загалом слов'яни початку Середньовіччя являли собою народ-військо, що було типовим для стадії військової демократії. Події ж Великого розселення слов'ян всіляко сприяли виділенню професійних вояків, дружинної верстви та вождів, насамперед військових адміністраторів. Зазначені процеси відбувалися буквально на очах ромеїв, тож еволюція оцінок керованості слов'янських військових контингентів, а також їхньої структури, відбиває зазначені організаційні зміни чи не в режимі реального часу.

Ще одним традиційним закидом слов'янам із візантійського боку була нездатність слов'ян до ведення «правильного» бою. Утім, прихильність слов'ян до «партизанських методів» (засідок, раптових нападів тощо) та небажання вступати в бій на відкритій позиції, що здавалося ромеям чи не виявами боягузтва, мала багато причин.

По-перше, слов'яни віддавали перевагу дистанційному бою із застосуванням метальної зброї. У разі, коли супротивник попри втрати продовжував тиснути на їхні позиції, слов'яни

просто відступали й намагалися відшукати більш виграшний момент для нападу. Часто-густо такий відступ був військовою хитрістю: вдавшись до переслідування, ворог розстроював власний бойовий порядок, а слов'яни встигали перестроїтися та успішно контратакували. По-друге, «нешляхетна» поведінка слов'ян на полі бою дозволяла їм раз у раз здобувати перемоги над значно сильнішим, краще озброєним та тактично краще «підкованим» супротивником. Про це свідчать описи чималої кількості боїв, що наводять самі ромеї. Зрештою, по-третє, ромеї просто лукавлять, закидаючи слов'янам неспроможність битися у правильному строю. Наприклад, «Стратегікон» (військовий трактат кінця VI ст., що містить конкретні поради щодо ведення бойових дій проти різних ворогів імперії, зокрема слов'ян) у вступній частині «слов'янського розділу» також зазначає нібито безпорадність слов'ян у фронтальних зіткненнях. Однак одночасно зазначений трактат містить тактичну схему атаки на слов'янський загін, що намагається не просто тримати позицію, а зайняв таку позицію, коли фланги та тили розгорнутого бойового порядку захищені природними перешкодами. Враховуючи саме практичну спрямованість «Стратегікону», можна зробити висновок, що навряд чи ця схема наведена там у якості суто теоретичної моделі.

На користь того, що ромеї доволі швидко оцінили якість слов'янських вояків, свідчить і таке: уже у 530-х рр., буквально через кілька років після «перших знайомств» зі слов'янами в ході їхніх набігів на імперський берег Дунаю, візантійці залюбки наймали слов'янські загони до свого війська. Зокрема, участь найманців-слов'ян у війні з остроготами в Італії добре задокументована безпосереднім учасником подій Прокопієм Кесарійським в «Історії війн».

Утім, ситуативне найманство або навіть сталі союзні відносини з Константинополем одних слов'янських племен зовсім не заважали іншим слов'янським племенам або окремим загонам вдиратись чи не щорічно в межі імперії. Якщо в 520—530-х рр. слов'яни турбували лише прикордонні області, то від 540—

550-х рр. вони вже проникають у глибинні райони балканських провінцій. У 550—551 рр. слов'янське військо вперше не повернулося «за Дунай», а розташувалося «на зимових квартирах» у Фракії. Однак безпорадність ромеїв перед зухвалими слов'янськими рейдами не варто пояснювати лише звитягою слов'ян. Протягом правління Юстиніана I (527—565) основні воєнні зусилля ромеїв були спрямовані на відновлення колишньої величі Риму. Бойові дії велися на перському кордоні, в Африці, в Італії, навіть в Іспанії, а дунайський кордон та Балкани загалом залишалися без належної уваги з боку центральної адміністрації. Слов'яни залюбки користувалися зазначеним недбальством, порівняно легко завдаючи поразок невеликим візантійським загонам, намагаючись уникати зіткнень з крупними контингентами та не вдаючись до облог фортифікованих осередків. Слід зважати, що рейди слов'ян у цей період зовсім не мали на меті захоплення земель або ж завдання ромеям нищівних поразок, слов'ян цікавили виключно здобич та полоненні.

До слова, слов'яни напередодні Балканських війн не мали досвіду взяття фортець. Ані вони самі, ані їхні найближчі сусіди в Східній Європі в цей період фортець не будували, навіть з дерев'яно-земляними укріпленнями, не кажучи вже про муровані. Проте саме на Балканах необхідність навичок взяття укріплених осередків стала цілком наочною: населення тікало до міст та намагалося сховати там найбільш цінне майно. У середині VI ст. слов'яни були спроможні брати фортеці лише раптовим штурмом або ж військовою хитрістю, виманюючи гарнізон за стіни (саме так було взято місто Топір). Однак уже у другій половині 580-х рр. раз у раз з'являються звістки про ведення слов'янами правильних облог із використанням доволі різноманітних метальних машин та облогових пристроїв. Навички таких операцій та побудови облогових парків, слід думати, слов'яни запозичили в численних полонених та, не виключено, перебіжчиків з представників романізованого населення провінцій.

Ще однією абсолютно новою для слов'ян сферою стала війна на морі. Попри те що слов'яни походили з місцевостей, багатих

на ріки та озера, з морем вони стикнулися лише в ході Великого розселення, незадовго до початку Балканських війн. Традиційні слов'янські човни-однодеревки, або ж, як їх називали, візантійці «моноксили», не надто підходили для підкорення морської стихії. Найбільші з них мали лише близько 10 м завдовжки, відсутність кіля позбавляла такі суденця остійності, низькі борти не надто захищали від морських хвиль (конструкцію однодеревок ускладнювали, нарощуючи дощаті борти). Однак слов'яни не тільки наважувалися виходити на таких човнах в море, а й виявилися природженими піратами. У середині — другій половині VII ст. басейн Егейського моря вважали небезпечною для мореплавства зоною саме через безчинства слов'янських піратів. Флотилії однодеревок тероризували острови Егеїди, дістаючись навіть Криту, нападали на прибережні місцевості Балкан та Малої Азії, перехоплювали торговельні судна. Однак протидіяти повноцінним бойовим кораблям слов'янські суденця не були спроможні, тож нерідко кілька ромейських дромонів пускали на дно та розсіювали флоти слов'янських моноксилів у десятки й навіть сотні одиниць.

Цікаво, що на кінець VII ст. у джерелах трапляються згадки про спроби поєднання слов'янами нещодавно надбаних навичок в обох сферах, мореплавстві та використанні облогових парків. Під час чергової облоги Фессалоніків у 670-х рр. слов'яни з'єднували по кілька моноксилів спільним палубним настилом, на котрий встановлювали облогові пристрої та метальні машини. Щоправда, спроби штурму Фессалоніків з моря виявилася провальною, однак сам хід військово-технічної думки слов'ян є доволі промовистим.

Слов'яни у війні з імперією на Балканах не були «мнонополістами». До середини VI ст. на цьому театрі воєнних дій значну роль відігравали германці (лангобарди та гепіди), а також кочовики (насамперед різні орди булгар). Слов'янам довелося засвоювати основи тогочасної «геополітики», відшукувати власну нішу в регіоні, використовуючи дипломатичні та військові методи. Слід зазначити, що війна була не єдиним

методом і в стосунках з імперією. Зокрема, ще від 545 р. якась-то частина антів уклала з Константинополем федератську угоду та отримала дозвіл оселитися на імперських землях (щоправда, зазначені землі, судячи з усього, анти попередньо зайняли «явочним порядком», тож такий дозвіл був радше спробою зберегти обличчя з боку Юстиніана).

Докорінні зміни у конфігурації варварів Карпатської улоговини та Подунав'я сталися з огляду на переселення до Паннонії авар 568 р. Не менше 10 років напередодні авари кочували у степах Північного Причорномор'я, конфліктуючи з осілим населенням, що мешкало у Лісостепу та на півдні лісової зони Східної Європи, а також різноманітними кочівницькими об'єднаннями. Вдавалися авари й до більш далеких походів. Яскравим епізодом був їхній рейд 565—566 рр. вздовж північних схилів Карпат аж до кордонів Франкських королівств, що закінчився повною поразкою франків та полоненням короля Сігіберта I. Є підстави припускати, що, переселяючись далі на захід, авари увели з собою в Подунав'я чималу кількість слов'янського населення півдня Східної Європи.

Військові успіхи аварів ґрунтувалися на низці воєнно-технічних новацій, що проникли до Європи саме з аварською хвилею переселення. Насамперед слід згадати широке поширення стремен, що забезпечували максимально впевнену посадку вершників та уможливлювали прийом таранного удару важкими списами. Саме вершники у важкому обладунку, основною наступальною зброєю котрих були списи, і були головною ударною силою аварського війська. Утім, авари досконало володіли й традиційним для номадів прийомом ведення дистанційного бою із застосуванням лука та стріл, й вправно рубилися з сідла, застосовуючи довгі двосічні мечі та нову форму суто кавалерійської зброї — односічні палаші. Поєднання всіх трьох зазначених тактичних прийомів — дистанційний обстріл, таранний удар списами та ближній бій на клинках — певний час забезпечував аварам славу непереможних.

Після перенесення головної ставки Аварського каганату до Паннонії авари заходилися стверджувати свою владу над усіма тутешніми варварами, як осілими, так і номадами. Внаслідок цього Аварський каганат отримав доволі жорстку ієрархізовану військово-політичну структуру. Самі авари складали вищу верству «вождів та воїнів», з них формувалася важка кавалерія. На щабель нижче були булгари, котрі утворювали загони легкої кавалерії, іще нижче — придунайські германці, котрі надавали війську каганів важких піхотинців. Нарешті, в підошві цієї піраміди були слов'яни, з котрих формувалася легка піхота. Зазначена ієрархія мала значення для побудови бойових порядків аварського війська. Слов'яни формували першу лінію, за ними вишикувалися германці, кавалеристи-номади — у другому ешелоні. Якщо перша лінія витримувала натиск супротивника, то в бій вступала кавалерія та розвивала успіх, якщо ж піхота відступала, то кавалерія просто покидала поле бою, не втручаючись у його хід. Таким чином, авари розглядали своїх осілих данників, насамперед слов'ян, як гарматне м'ясо, котре дозволяє зберігати військово-демографічний потенціал вищих верств каганату. Таке становище, зрозуміло, стимулювало слов'ян усіляко чинити спротив аварам. Зокрема, саме на хвилі «антиаварського повстання» постало перше слов'янське протодержавне утворення, так звана держава Само з центром у сучасній Чехії, що існувало протягом 630—650-х рр.

Авари відіграли ключову роль у зникненні з політичної карти Подунав'я антів. Саме після карального походу аварського вельможі Апсіха 602 р. проти антів останніх не згадує надалі жодне джерело. Навряд чи йшлося про тотальний геноцид навіть тієї частини антів, що мешкала у Подунав'ї, не кажучи вже про інші частини антського ареалу (анти мешкали на схід аж до Дніпровського Лівобережжя). Радше антський союз племен від 602 р. перестав бути помітною військово-політичною силою в регіоні.

Утім, саме участь слов'ян чи то як підневільних данників, чи то як добровільних союзників у спільних походах з аварами

сприяла закріпленню слов'янського населення на всіх обширах Балкан, аж до адріатичного узбережжя на заході та Пелопоннесу на крайньому півдні. Вагу слов'ян у війську каганату доволі промовисто продемонструвала облога Константинополя 626 р. Після кількох невдалих спроб штурму столиці ромеїв слов'яни покинули табір обложників, змусивши кагана зняти облогу, адже авари були явно неспроможні продовжувати операцію самотужки. Каганат, до речі, після цих подій надовго зникає зі сторінок візантійських хронік, військово-політична вага авар у регіоні була відносно відновлена лише на кінець VII ст.

На відміну від Балкан, ми практично нічого не знаємо про перебіг Великого розселення слов'ян в інших частинах ранньосередньовічної «слов'янської ойкумени». Підставами для певних спостережень тут є лише археологічний матеріал, котрий вкрай нечасто дозволяє відновлювати подієву історію, а уможливлює тільки констатувати присутність того чи іншого населення в певних регіонах. Зокрема, міграційний потік слов'ян, що обходив Карпати з півночі на кінець VII ст., «затопив» величезний простір від Вісли на сході до Ельби на заході й від балтійського узбережжя на півночі до Татр та витоків Дунаю на півдні. Саме на верхньому Дунаї ці слов'яни зімкнулися з іншим міграційним потоком, що рухався від пониззя ріки вверх течією. На крайньому заході експансія слов'ян була зупинена протидією різноманітних германських народів, що так чи інакше перебували в політичній орбіті Королівства франків.

Дещо певніша картина спостерігається у діаметрально протилежному «кутку» слов'янського ареалу, на південному сході, територіях сучасної України та прилеглих до неї регіонах. У Києво-Канівському Подніпров'ї та Лісостеповому Лівобережжі на середину VII ст., судячи з певних археологічних спостережень, склався симбіотичний союз слов'ян та їхніх сусідів-кочовиків булгар. Край існуванню цього союзу поклала експансія хозар, котрі протягом другої половини VII ст. зазнали низки болючих поразок від арабів на Кавказі. Найбільш вірогідно, що саме із

хозарською експансією на північний захід пов'язане випадіння раннього пласту так званих скарбів кола старожитностей антів (найбільш відомий серед них Мартинівський). З цією ж експансією пов'язаний епізод переселення булгарської орди на чолі з ханом Аспарухом до Подунав'я наприкінці 670-х рр., що заклав підвалини Першого Болгарського царства. Утім, встановлення хозарського панування не було якоюсь одномоментною акцією, процес цей тривав кілька десятиліть. Чергову його «гарячу фазу», слід думати, маркують пізні комплекси «антських скарбів», датовані в межах перших десятиліть VIII ст., а остаточне завершення процесу слід пов'язувати з формуванням близько 740-х рр. старожитностей салтівської археологічної культури, ядро котрої було у Подонні. Саме салтівські старожитності, котрі мають завдячувати найбільш яскравими рисами аланським майстрам-ремісникам, переселеним у Подоння з Північного Кавказу, визначають як «державну культуру Хозарського каганату».

Найменш певно на тепер можна реконструювати події Великого розселення слов'ян у північно-східній частині «слов'янської ойкумени», в лісовій зоні Східної Європи. Припускають, що протягом V—VII ст. групи слов'ян у кілька хвиль рухалися вздовж долин великих рік регіону в напрямку на північ та північний схід. Дуже вірогідно, що від зламу VI—VII ст. існував також потік слов'ян-мігрантів, котрі переселялися з території сучасної Польщі на північ сучасної Білорусі та у північно-західні області сучасної Росії. Наскільки конфліктний характер мала ця слов'янська колонізація, судити важко. Велетенські обшири з чималою кількістю нічийних земель, а також помітна різниця у системі господарювання мігрантів та аборигенів, що потребували різних екологічних ніш, спонукає припускати здебільшого мирний характер опанування слов'янами лісової зони. Принаймні, археологічних слідів масштабних конфліктів між мігрантами та аборигенами не спостерігається, що не виключає локальних «сусідських війн» у певних мікрорегіонах (приміром, у Верхів'ях Дніпра та Поволхов'ї). Ба більше, архе-

ологічний матеріал дозволяє ставити питання, що стосунки між собою зі зброєю в руках з'ясовували не аборигени та мігранти, а мігранти різних хвиль переселення. Утім, усі ці спостереження поки що мають гіпотетичний характер і потребують більш ґрунтовного опрацювання на матеріалах широких археологічних досліджень.

У будь-якому разі на рубіж VII—VIII ст. кордони «слов'янської ойкумени» були окреслені якщо не остаточно, то на більш-менш тривалий період. На західному та південному кордонах слов'янського ареалу розселення слов'ян було не тільки зупинене, але й розпочався зворотній тиск. Потенціал для міграцій у північному та східному напрямках зберігався, цей процес не призупинився у зазначений час і тривав ще кілька століть. Однак у цілому епоху бурхливих міграцій можна вважати такою, що завершилася. Слов'яни поволі облаштовуються на опанованих територіях, більшого значення набуває внутрішня колонізація, опанування глибинних районів, віддалених від долин великих рік, що були магістральними шляхами слов'янської міграційної активності.

Доволі показовим явищем для VIII—IX ст. є масове будівництво городищ, укріплених пунктів, призначених для укриття населення навколишніх територій у разі військової небезпеки. «Городищенський бум» характерний не лише для прикордоння слов'янського ареалу, укріплення будують і у внутрішніх районах «слов'янської ойкумени». Тож, слід думати, йдеться не тільки й не стільки про захист від зовнішніх іноплемінних ворогів, скільки про «сусідські війни» між різними слов'янськими угрупуваннями за земельні угіддя та інші ресурси. Період VIII—IX ст. є часом постання перших ранньодержавних утворень слов'ян, що свідчить про докорінні зміни в їхньому соціально-економічному укладі. Зміни ці безпосередньо позначалися на військовій сфері, слов'янські князі та професійні воїни-дружинники набувають нових соціальних ролей, а професіоналізація у військовій сфері визначала, зокрема, докорінні зміни в системі озброєння, організаційних формах війська тощо.

ВІЙНИ РУСІ: ВІД ДОРОСТОЛА ДО ЯРОСЛАВА (X—XIII ст.)

Політична історія українських земель за давньоруських часів

Те, що зображують на картах як могутню державу під назвою Русь (історики називають її Київською або Давньою Руссю), насправді більшу частину своєї історії було складним конгломератом племен, земель, князівств, які являли починаючи зі зламу X—XI ст. монополію на верховну владу представників князівського роду Рюриковичів, та єдина церковна ієрархія, що через київського митрополита підпорядковувалася константинопольському патріарху. За 400 років своєї історії Русь пройшла великий шлях від військово-торговельної корпорації до держави, яка, як і інші європейські «варварські» ранньодержавні

утворення, розпалася на десятки напівнезалежних князівств та боярських республік. Як з Імперії франків розпочинають свою історію більшість сучасних країн Західної Європи, так і з мальовничих руїн часів Русі постала історична міфологія сучасних держав Європи Східної.

Дружинний період

Перший, переддержавний період історії Русі, що часто називають дружинним, дуже скупо відображено в історичних джерелах. У IX—X ст. ані слов'яни, ані руси не мали власної письмової історії, тож у розпорядженні літописця, що працював більш ніж за два століття після описуваних ним подій, існували хіба що усні перекази, легенди та поодинокі візантійські джерела. У розпорядженні сучасних істориків, крім давньоруських літописів, є сучасні подіям закордонні джерела — візантійські, західноєвропейські, арабські — та археологія — рештки поселень, поховання, численні клади, які для фахівця можуть бути навіть більш промовистими, ніж пергамент літописця.

Тож, як свідчать письмові та археологічні джерела, величезні простори Східної Європи, на яких пізніше виникла держава Русь, у IX—X ст. були заселені слов'янськими, а на північ від Полісся ще й балтськими та фіно-угорськими племенами. Це не були племена в етнографічному розумінні цього терміну. За рівнем свого суспільно-політичного розвитку слов'яни перебували на значно вищому від первісного суспільства рівні, та, хоча ще у своєму розвитку не досягли рівня держави, вже мали розвинену соціальну та політичну ієрархію (князі-вожді, знатні роди, ієрархія всередині союзів племен). Східнослов'янські племена, що їх наводить літописець, скоріш за все, були великими союзами кількох племен, які мали велику територію та військову силу. На українських землях проживали поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці, дуліби, волиняни, бужани. На північ та північний схід,

де процеси розселення східних слов'ян та внутрішньої колонізації тривали протягом усього часу існування Русі, проживали дреговичі, кривичі, полочани, ільменські словени, в'ятичі.

Ще в середині VIII ст., розселяючись на північ, на річці Волхов слов'яни вперше зустрілися з носіями дуже своєрідної культури. За десять чи трохи більше років до їхньої появи тут заснували поселення торгівці та ремісники, що мали зв'язки по усьому Балтійському регіону. Переважну більшість із них складали мешканці острова Готланд та інших регіонів Скандинавії. Саме в цей час зростає їхня активність по всій Північній Європі — від Британських островів та північних кордонів імперії Карла Великого до Прибалтики. Франки називали їх норманами, вони себе називали вікінгами, а руський літописець звав їх варягами. На Захід, Південь та Схід вони йшли у пошуках дорогоцінних металів, переважно срібла. Уже в IX ст. вони відкрили, що річками Східної Європи можна дістатися багатих земель: Дніпром — Візантії, а Волгою — надзвичайно багатого родовищами срібла Арабського халіфату.

На цій території перша хвиля скандинавських колоністів утворила військово-торговельні корпорації — об'єднання воїнів та купців, що з часом отримали назву русів. Літописець розповідає лише про одну з таких, що веде свою історію нібито від покликання новгородцями «з-за моря» вождя Русі Рюрика разом з його «народом». Утім, з іноземних джерел та навіть із самого літопису ми знаємо, що у Східній Європі були й інші об'єднання русів. Зокрема, літописець згадує полоцького князя Рогволда та Тура, на честь якого названо місто Турів. З археологічних джерел дізнаємося про торгово-дружинні центри русів на Верхній Волзі тощо. Руси поєднували торгівлю та війну. Там, де їм важко було грабувати, вони займалися торгівлею або йшли у найманці. Так, ми знаємо, що руси були у гвардії кагана Хазарії — величезної тюркської держави, що охоплювала у ті часи усі степові та лісостепові простори Східної Європи. Політичний центр Хазарії у той час був у гирлі Волги, і без згоди кагана руси не могли потрапити на Каспійське море, яким

вони б могли дістатися багатих на срібло земель Арабського халіфату.

На зламі 30—40-х рр. IX ст. руси з'явилися і на Чорному морі — джерела зберегли для нас згадки про їхнє перше посольство і перші грабіжницькі напади на Візантійську імперію. Одній з дружин русів у середині IX ст. вдалося закріпитися у Середньому Подніпров'ї та заснувати поселення, з якого виріс сучасний Київ. Літописець говорить, що її князями були дружинники Рюрика брати Аскольд та Дір, утім ми майже нічого про них напевно не знаємо: чи були ці двоє родичами та чи обидва дійсно княжили у Києві. Але саме з Аскольдом пов'язують похід русів на Константинополь, перше повідомлення про поширення християнства серед русів та укладення першої торговельної угоди між русами та Візантією.

Імовірно, саме за Аскольда почала складатися економічна модель, описана в середині X ст. візантійським імператором Костянтином Багрянородним, що характеризує увесь дружинний період історії Русі. Руси, що закріпилися у Києві, силою зброї поставили у залежність від себе навколишні східнослов'янські племена. Попри літопис, мова не йде про їх підкорення, лише про сплату данини. Учений імператор розповідає про полюддя — річковий маршрут, яким руси взимку об'їжджали залежні племена, збираючи данину. Навесні вони лодіями вирушали Дніпром та Чорним морем у Константинополь, де збували зібрані товари в обмін на предмети престижного вжитку, перерозподіл яких як шляхом безпосередніх виплат, так і на оспіваних у билинах бенкетах дозволяв київським князям утримувати велику дружину. Із певними змінами ця система проіснувала до початку XI ст. Окремі елементи дружинної культури зберігалися в князівському середовищі ще кілька століть потому.

Згідно з повідомленням літопису, 882 р. родич Рюрика Олег здійснив похід із Новгороду (йдеться не про сучасне місто Новгород Великий, а про Рюрикове городище неподалік) на південь. У Києві він підступом убив Аскольда і проголосив князем сина Рюрика Ігоря. Літописець приписує Олегу походи на Візантію

та укладення нових торгових угод. Так само й Ігор здійснив два походи на греків: перший, невдалий, та другий, що закінчився новим миром. У ці часи із перемінним успіхом тривали і змагання русів за контроль над східнослов'янськими племенами і іншими народами Східної Європи з Хазарським каганатом.

Вбивство Ігоря деревлянами дало підставу русам підкорити територію цього племінного союзу. Завдяки цьому завоюванню, саме за часів правління удови Ігоря Ольги Русь вперше починає набувати рис територіальної держави. Якщо вірити детальному опису Східної Європи Констатина Багрянородного, за малолітства сина Ігоря Святослава території, що безпосередньо належали київським князям, обмежувалися землями навколо Києва, древлянською землею та Новгородом на Півночі. Східнослов'янські племена зберігали внутрішню автономію, але перебували із київськими князями у договірних стосунках. Крім військової могутності Києва, неабияке значення мало його виграшне географічне розташування, що перетворювало місто на ключ від усієї торгівлі з Візантією. Активна зовнішня політика Ольги — посольство до Германського королівства та поїздка до Візантії — дала початок міжнародному визнанню Русі вже не як народу, а як держави. Утім, завойовницькі походи і кінцева невдача її сина Святослава відтермінували цю подію на кінець X ст.

Святослав Ігоревич здійснив кілька походів на східнослов'янські племена, залежні від Хазарії, пограбував її західні володіння, у той час як інші дружини русів ударили по столиці хазар з Верхньої Волги. Утім, так і не завершивши походи на Схід, Святослав разом із військом вирушив на Балкани, спершу як союзник Візантії проти болгар, а потім і як самостійний гравець, збираючись заснувати тут свою власну державу.

Поразка Святослава мала катастрофічні наслідки не тільки особисто для нього. На лісостеповому пограниччі замість хазар руси отримали нового небезпечного супротивника, — печенігів. Разом із тим так звана «криза східного срібла» — зменшення потоку срібних монет із земель Арабського халіфату

у Східну Європу, викликане занепадом, а потім і загибеллю Хазарського каганату, що відповідав за безпеку торгових шляхів у регіоні, та виснаженням іранських копалень срібла, — вимагала від київських князів пошуку інших моделей існування. Східна Європа стояла на порозі величезних змін.

Походи Святослава

У другій половині X ст. військова могутність Хозарського каганату значно послабилася. Зі сходу на нього тиснули кочовики-тюрки, а на півночі й заході владу над слов'янськими та іншими різноплемінними данниками оспорювали численні дружини русів. У степу утворилася нестійка рівновага між хозарами і новоприбулими печенігами. Що ж до русів, згідно з повідомленнями арабських джерел, багато хто з них служив найманцями кагана в обмін на вільний прохід у Каспійське море, що відкривало шлях воїнам та купцям до багатої північної периферії ісламського світу. Інші ж намагалися пробитися на Каспій силою зброї. Край цьому поклали походи молодого київського князя Святослава та його союзників, що забили перший цвях у труну колись могутньої тюркської держави.

Згідно з хронологією «Повісті минулих літ» (до другої половини XI ст. ми не можемо повністю на неї покладатися), 964 р. Святослав здійснив похід на східнослов'янське плем'я в'ятичів у басейні Оки, що до того платило данину хазарам. Наступного 965 р. дружини Святослава здобули Саркел — хозарську фортецю на Нижньому Дону, побудовану у 830-ті рр. візантійцем Петроною Каматіром, та підкорили племена ясів і касогів у Прикубанні. Утім, цей похід не став вирішальним у долі Хозарського каганату. Як повідомляють арабські джерела, 968—969 рр. могутнє військо русів спустилося Волгою та розграбувало хозарське місто Семендер та столицю каганату Ітиль. Хоча раніше цей похід приписували Святославу, здійснили його, скоріше за все, інші дружини русів з північного

сходу Європи, оскільки київський князь у цей час перебував у Києві та на Балканах. Але навіть цей погром не поклав край історії каганату. За допомогою правителів Хорезму в обмін на прийняття ісламу той на півсторіччя відродився, хоча його влада не поширювалася далі Нижнього Поволжя. На ясів та касогів за 20 років ходили іще син Святослава Володимир та на початку XI ст. його онук Мстислав. Плем'я в'ятичів було підкорене лише наприкінці XI ст. Не знаємо напевно, чи лишив Святослав по собі залогу у Саркелі, який у літописах отримав назву Білої Вежі, чи встановлення його політичного зв'язку із Києвом треба датувати вже часами Володимира Святославича.

968 р. Святослав як найманець греків втрутився у війну між Візантією та Болгарським царством. Йому вдалося закріпитися у гирлі Дунаю, де його базою стало місто Переяславець. Дружини русів діяли проти болгар самостійно, а їхні човни брали участь у діях візантійського флоту. Русам вдалося здобути потужну болгарську фортецю Доростол на Дунаї, а потім і столицю Болгарського царства Преслав. Бойові дії русів супроводжувалися грабунками та масовими вбивствами, історичні джерела рясніють описами масових жертвоприносень християн язичницьким богам. Налякані жорстокістю загарбників болгари були змушені піти на угоду з русами.

У цей час у печенігів, які спочатку виступали як союзники русів проти Хозарського каганату, із його поразкою були розв'язані руки, тож вони повернули зброю проти своїх учорашніх союзників. Поки Святослав воював на Дунаї, орда печенігів взяла в облогу Київ, де перебувала мати Святослава Ольга. Святослав полишив головну дружину у Болгарії та з малим військом швидко повернувся на Русь, але облогу вдалося зняти і без його участі. Літописець переповів важку розмову Святослава з матір'ю, яка дорікала йому тим, що він не боронить батьківську спадщину, шукаючи воєнної вдачі за морями. Утім, Святослав уже втратив інтерес до Наддніпрянщини — його вабили багаті землі Балкан, де він прагнув заснувати нову державу. Після смерті матері він розділив землі полян, деревлян

і Новгород, що йому належали, поміж синами і повернувся на Балкани з твердим наміром розпочати війну проти своїх учорашніх союзників греків.

За відсутності Святослава стратегічна ситуація тут повністю змінилася. У Візантії відбувся черговий династичний переворот, і місце імператора Никифора Фоки заступив енергійний полководець Іоанн Цимісхій. У Болгарії також змінився правитель — царя Петра змінив на престолі його син Борис. Після невдалої спроби укласти угоду з візантійцями той перейшов на бік Святослава, але його владу відмовилися визнавати західні землі Болгарії. Святославу вдалося утворити антивізантійську коаліцію, до складу якої, крім дружин русів та східних болгар, увійшли угорці та одна з численних орд печенігів. 30-тисячна армія союзників удерлася до візантійської Фракії, де їм протистояло 10-тисячне військо на чолі з Вардою Скліром. Літописець оповідає, що Святослав переміг греків, дійшов до стін Константинополя та взяв данину не лише на живих, а й на загиблих воїнів. Утім, сучасні подіям грецькі джерела оповідають лише про битву під Аркадіополем (більш ніж 100 км від Константинополя), у якій військо Святослава зазнало поразки, — печеніги та більша частина русів були винищені. Залишки армії Святослава відступили до Дунаю, а армія греків вирушила до Малої Азії, де в цей самий час спалахнуло повстання.

Воєнну кампанію проти Святослава 971 р. очолив сам імператор Іоанн Цимісхій. Єдиним засобом приборкати мобільні дружини русів було відрізати їх від Русі, звідки вони, незважаючи на значні людські втрати, отримували поповнення і куди в разі поразки Святослав міг легко відступити, аби у майбутньому розпочати новий похід на Балкани. Тож шлях до успіху греків полягав лише у скоординованих діях армії та флоту. У квітні 971 р. армія на чолі з імператором вирушила на русів, 10 квітня безперешкодно подолала перевали у горах Стара Планіна і 13 квітня здобула столицю Болгарії Преслав. Болгари і руси, які разом боронили місто, зазнали невдачі, — броньована грецька кіннота у полі знищила лівий фланг русів, а сил, що

залишилися, не вистачило для повноцінної оборони міста. Цар Борис потрапив у полон; після закінчення військової кампанії він відмовився від влади на користь візантійського імператора.

У другій половині квітня візантійці вирушили від Преслава на Доростол, де зосередилися основні сили русів. Сухопутна візантійська армія, що 23 квітня підійшла до Доростола, за різними оцінками, нараховувала від 30 до 45 тис. воїнів: 13 тис. вершників, 15 тис. важкоозброєної піхоти та допоміжні війська. Що ж до сил Святослава, хоча на цей час він і втратив підтримку угорців та печенігів, йому вдалося зосередити значні сили. Візантійський хроніст оцінює його сили в 60 тис. воїнів. Пізніші дослідники ставлять ці цифри під сумнів, оцінюючи армію у 20—40 тис. воїнів. Згідно з повідомленнями греків, уже після поразки попри значні втрати вціліло 22 тис. русів. Ці цифри свідчать про те, що на початок 971 р. Святославу вдалося отримати значне поповнення, імовірно, додавши до київських дружин русів інші незалежні загони (зокрема, згаданих у джерелах Ікмора та Сфенкела), та племінні ополчення східних слов'ян.

Маючи чисельну перевагу та розраховуючи, що греки втомилися від важкого переходу, Святослав вирішив зустріти їх у полі. Бій розпочався 23 квітня із загибеллю передового візантійського загону, який потрапив у засідку русів. Утім, і з засідки русів ніхто не лишився живим. Як повідомляють грецькі джерела, основні сили русів вишикувалися суцільною стіною. Греки ж у центрі вишикували важкоозброєних піхотинців, на флангах — важку кавалерію, а попереду — легкоозброєних стрілків: лучників та пращників. Руси витримали 12 атак, та врешті-решт їх змусила до відступу за міські стіни атака важкої кінноти. Після цього греки розпочали споруджувати укріплений табір.

За два дні на Дунаї з'явився візантійський флот, — ті самі 300 човнів з грецьким вогнем, що блокували човни русів. Кліщі замкнулися, армію Святослава було оточено.

25—27 квітня у полі перед містом тривали численні бої. Ціною значних втрат (зокрема, загинув ватажок русів Сфенкел) Святославу вдалося під прикриттям воїнів вирити навколо До-

ростола рів, що заважав грекам підвезти облогові машини під стіни. Утім, і греки завадили воїнам Святослава поповнити запаси продовольства та закінчити спорудження укріплень. Розпочалася довга облога. У місті швидко закінчилося продовольство, і частина болгар втекла до греків. Святослав у відповідь вдався до масового терору — 300 знатних болгар було страчено, багато ув'язнено. Але й Іоанн Цимісхій поспішав, побоюючись повстання у тилу та перевороту в столиці, тож ситуація поступово ставала критичною для обох сторін. Іоанн Цимісхій навіть запропонував Святославу вирішити долю війни у двобої, але той відмовився. Після вдалої вилазки 19 липня, коли було знищено значну частину облогових машин греків. Святослав нарешті наважився на ще один відкритий бій.

20 липня руси вийшли у відкрите поле і суцільною масою рушили на греків. Але після загибелі одного з союзних ватажків русів Ікмора його дружина вийшла з бою, змусивши до відступу усе військо. На нараді 21 липня багато хто з русів пропонував прориватися човнами, проте через страху перед грецьким вогнем цей план було відкинуто. Наступного дня, 22 липня, військо русів знову атакувало греків. Спочатку бій йшов із перемінним успіхом, та насправді греки просто виманювали русів на відкриту рівнину. Ледь не потрапивши в оточення, втративши більше 10 тис. воїнів, ті були змушені відступити за міські стіни.

Великі втрати та відсутність продовольства змусила русів піти на мир із греками. В обмін на обіцянку більше не піднімати зброю проти Візантії 22 тис. воїнів Святослава отримали по дві міри хліба на кожного воїна та вільний прохід на Русь. Угоді передувала особиста зустріч імператора Іонна Цимісхія зі Святославом, яку було чудово описано візантійським хроністом Львом Дияконом.

Після голодної зимівлі в гирлі Дніпра частина війська Святослава вирушила до Києва суходолом, а частина, на чолі з самим Святославом, — на човнах Дніпром. Тут на них чекала засідка орди печенігів, яку очолював «князь» Куря. Святослав

знайшов свою злу смерть, а його оббитий сріблом череп став чашею на святковому пирі печенізького володаря.

Так скінчилося життя Святослава Ігоревича, останнього князя дружинної Русі. Попри твердження багатьох істориків, він прагнув не побудови величної імперії, а лише слави та здобичі, подібно до ватажків норманів, що грабували Європу. Його війна з хозарами мала на меті грабунок і лише відкрила шлях печенігам на Русь. Вражений багатством Балкан, він задумав побудувати тут власну державу, але зазнав невдачі, врешті-решт наклавши головою у сутичці зі своїми учорашніми союзниками печенігами. Дружинну Русь Святослава було вщент розгромлено, та його справу продовжив син Володимир, який побудував державу, зібравши численні народи Східної Європи навколо Києва — міста, що зневажив його батько. Нащадки Святослава таки подолали Хозарський каганат, підкорили ясів і касогів, приєднали землі в'ятичів та прилучилися до багатств грецької цивілізації — щоправда, не силою зброї, а через хрещення. Утім, на дружинних пирах ще довго переповідали історію шляхетного воїна Святослава, який нібито попереджав своїх супротивників посланням «Іду на ви». Рік від року ці оповідання обростали новими подробицями, поки їх більш ніж за 100 років не записав на пергамен літописець.

Держава Володимира та Ярослава

За молодшого сина Святослава Володимира Русь з військово-торговельної корпорації перетворюється на одну з найбільших за територією держав Європи. На ранньому етапі державотворення усі варварські європейські народи не мали усталеної системи успадкування влади. Тут малися на увазі скарбниця та військо, які на ранньому етапі у франків, так само як за кілька століть у русів, нарівно ділилися між усіма членами князівського роду. Так і спадок Святослава було поділено між його синами: Ярополк отримав Київ, Олег — Деревлянську землю, а Володимир — Новгород. Тож як після смерті Святослава, так пізніше

і по смерті самого Володимира питання, кому дістанеться усе батькове майно, вирішувалося у кривавій братовбивчій війні. Спираючись на допомогу варязьких найманців, Володимиру вдалося врешті-решт здобути одноосібну владу.

Утім, Володимир не обмежився тим, що знову об'єднав Новгород, Київ та деревлян під рукою одного князя. Майже все наступне десятиріччя він витратив на те, аби знищити центри політичної влади у Східній Європі, які конкурували з Києвом, та автономію племінних союзів. Літописець у подробицях описує криваву ліквідацію полоцького князівства варяга Рогволда. Така ж доля, як колись древлян, спіткала більшість літописних племен. З них хіба що в'ятичі ще наприкінці XI ст. мали власного князя.

Знищуючи старі племінні центри, Володимир засновував поруч нові — князівські, які ставали осередками влади київської династії. У цих нових центрах він посадив своїх численних синів.

Уся ця нова адміністративна структура була створена заради однієї мети, — направляти усі ресурси підкорених територій на захист серця держави від кочовиків. Лісостепове пограниччя з центром у Києві, яке потрібно було захищати від кочовиків, отримало назву Русь (як кажуть учені, «Русь у вузькому розумінні цього слова»). Володимир та пізніше його син Ярослав будували тут лінії укріплень — вали, нові міста (найвідомішим з яких став Переяслав), які заселялися «кращими мужами» з усіх підкорених племен та народів Східної Європи. Уже в середині XI ст. тут були масово розселені «свої погани» — дрібні тюркські народи на службі руських князів, що остаточно сформували систему оборони степових кордонів.

Головним фактором міжнародного визнання держави Володимира стало прийняття християнства. Здійснивши похід на Херсонес, центр візантійських володінь у Криму, Володимир уклав вигідну для Русі угоду з імперією. В обмін на повернення міста та надання для послуг імператора 6-тисячного найманого війська Володимир охрестився та отримав за дружину

багрянородну сестру імператора Василія II Болгаробойці. Разом із сестрою імператора Русь отримала нову освічену культурну еліту — церковну ієрархію, письмову культуру, що надавала можливість створити розгалужений бюрократичний апарат, без якого неможливо було контролювати такі величезні території. У Києві розгорнулося масштабне будівництво, що майже безперервно тривало більше ніж 100 років.

Поява 6-тисячної найманої гвардії з русів при дворі візантійського імператора мала неабияке значення для київського князя. Він слугував за посередника і вербувальника, саме від нього залежало, хто з прибулих на Русь скандинавів буде служити при дворі імператора, за що він отримував немалий прибуток. Коли нарешті скандинави відкрили для себе шлях у Константинополь в обхід Східної Європи й імператор розпочав наймати їх у гвардію без участі Києва, син Володимира Ярослав 1043 р. навіть оголосив імператорові війну. Утім, вона закінчилася невдало, і це джерело прибутку київських князів зійшло нанівець.

Держава Володимира була дуже нестійким утворенням. По смерті князя його сини розпочали криваву усобицю, і лише відсутність спадкоємця у померлого 1032 чернігівського князя Мстислава Володимировича дозволила його брату Ярославу трохи більше ніж на 20 років знову об'єднати розділену 1024 р. по Дніпру Русь. Такою була доля усіх середньовічних європейських варварських королівств, які розпадалися за одне-два покоління від смерті їх засновника.

Удільний період

Перед смертю Ярослав устиг укласти заповіт. Для своїх синів він установив систему старійшинства, за якою, хоч усі брати й отримували свою долю в батьковому спадку, мали підкорятися старшому проміж себе. Так само вони мали по черзі один за одним успадковувати і київський стіл. Що ж до долі княжичів,

чиї батьки помирали, так і не дочекавшись своєї черги на Київ, вони вибували із системи наслідування, а їх утримання ставало головним болем старших князів. Навіть унормування питання спадкоємності престолу і взаємного підпорядкування князів не завадило братським усобицям. Старшого брата Ізяслава Ярославича двічі виганяли з Києва, і двічі він повертав його лише за допомогою польського війська. Лише поява нових грізних степових сусідів — половців примушувала Ярославичів формально дотримуватися батькового заповіту.

Троє старших Ярославичів — Ізяслав, Святослав та Всеволод отримали відповідно частину Руської землі — Київ, Чернігів, Переяслав, що стали політичними центрами значних земельних володінь. Так, уже з 1054 р. поступово постає нова територіальна структура Русі — виникають землі-князівства. Трохи раніше зі складу Русі під владою нащадків Ізяслава Володимировича виокремилося Полоцьке князівство. За Всеволода Ярославича постали Перемишльське, Звенигородське, Теребовльське, Волинське, Дорогобузьке князівства, з яких за кілька десятиріч утворилися Галицька та Волинська землі. Місцеві князі все більше були зацікавлені закріпити за собою та своїми спадкоємцями свої володіння. 1096 р. на князівському з'їзді у місті Любеч онуки Ярослава узгодили так званий «отчинний» принцип наслідування, який фіксував створення територіальних династій. Нащадки Святослава Ярославича закріпили за собою землі від Чернігова до Мурома, Всеволода Ярославича — Переяслав, Смоленськ та Волго-Окське межиріччя, де пізніше утворилося Володимиро-Суздальське князівство. Нащадки Ізяслава Ярославича мали отримати у спадок Київ та усе дніпровське правобережжя з Волинню. Але 1113 р., по смерті Святополка Ізяславича, цей договір було порушено. Київський стіл захопив переяславський князь Володимир Всеволодович Мономах. Нащадки Святополка надалі правили лише у Турово-Пінській землі.

З одного боку, переворот Володимира Мономаха мав короткотермінові позитивні наслідки. Як умілому адміністратору та талановитому полководцю, йому вдалося дещо пригальмувати

процеси децентралізації Русі, мобілізувати сили більшості князівств для відсічі половцям, які після кількарічної військової кампанії були змушені полишити руське пограниччя й на кілька десятиріч відступити на Північний Кавказ та Балкани. З іншого боку, у Києві так і не утвердилася власна територіальна династія — після смерті 1132 р. сина Мономаха Мстислава Володимировича місто перетворилося на осередок міжусобної боротьби між численними членами вже на той час надзвичайно розгалуженого роду Рюриковичів. Постійна зміна князів, інколи по кілька разів на рік, та піднесення нових політичних центрів стали причиною поступового занепаду Києва як політичного та економічного центру. Після погромів 1169 та 1203 рр. на початок XIII ст. місто занепало. Починаючи з 1169 р. старші князі (що з часом отримали назву «великих») навіть не прагнули самі сісти у Києві, контролюючі його через молодших князів. Врешті-решт, навалу орди Батия Київ зустрів без власного князя.

Князівства-землі, процес утворення яких розпочався по смерті Ярослава 1054-го, за 100 років, на середину XII ст., поступово перетворилися на цілком самостійні державні утворення, кожне з яких мало притаманні лише йому особливості політичного устрою. З них на території сучасної України були розташовані Чернігівська земля, Волинь та Галицька земля. Політичний центр Переяславського князівства у другій половині змістився у Залісся — у землі сучасної Центральної Росії, тож воно у подальшому не мало самостійного значення, а переяславський стіл займали молодші представники династії нащадків сина Мономаха Юрія Довгорукого.

Найбільша з усіх земель Русі, Чернігівська, за своїм політичним устроєм найбільше відповідала класичній моделі. Тут чітко працював принцип старійшинства: князі по черзі займали старший чернігівський стіл, за життя поступово переміщаючись від молодших столів до старших. Утім, і тут поступово наростали процеси децентралізації. Ще з кінця XI ст. автономний статус отримало Новгород-Сіверське князівство. У першій

половині XII ст. незалежність отримала Рязансько-Муромська земля. У міру колонізації колишніх земель в'ятичів на Верхній Оці економічне й політичне значення Чернігова поступово занепадало, і вже по монголах політичний центр змістився на північний схід — до Брянська.

Якщо Волинське князівство утворилося ще в XI ст., власна династія тут закріпилася лише починаючи з середини XII ст. Ними стали Мстиславичі — нащадки старшого сина Володимира Мономаха. Мстислав Ізяславич та його син Роман забагато сил віддавали боротьбі за Київ та з сусіднім Галицьким князівством, тож Волинь поступово перетворилася на конгломерат дрібних князівських уділів. Лише у XIII ст. брати Данило і Василько Романович змогли зібрати докупи численні уділи Західної та Східної Волині, ненадовго — до смерті Данила — об'єднавши їх в рамках єдиної держави з Галицькою землею.

Галицька земля виросла з маленького Перемишльського князівства, до якого за кілька десятиріч були приєднані Звенигородське та Теребовльське князівства у Подністров'ї. Ростиславичі — онуки рано померлого старшого сина Ярослава Мудрого Володимира — не мали права на успадкування київського столу, тож прагнули заснувати власну державу щонайдалі від Києва. Однак київські, а потім і волинські князі ще довго заперечували самостійність Ростиславичів, що було причиною багатьох військових конфліктів, у яких брали участь польські та угорські загони. Володимирку Володаревичу вдалося позбутися родичів, зібравши докупи усі володіння роду. 1144 р. він переніс столицю князівства в Галич. Там, де в інших землях Русі зростали нові удільні князівства, у Галицькій землі росла військова та політична могутність боярських родів. Уже в другій половині XII ст. вони кинули виклик монополії князівської влади, а після вигаснення 1199 р. Ростиславичів запрошували на князівський стіл представників інших династій — волинських та смоленських Мстиславичів, чи чернігівських Святославичів з Рюриковичів, чи угорських Арпадів. Боротьба за галицьку спадщину тривала півстоліття і завершилася тільки 1245 р.,

коли на наступні 100 років галицький стіл за собою та своїми нащадками зміг остаточно закріпити Данило Романович.

Край давньоруській добі в історії українських земель поклала навала монголів. Ще 1223-го на Калці вони розбили об'єднане військо більшості руських князів. 1236—1238-го вони підкорили Рязанське та Володимиро-Суздальське князівства на північно-східній периферії Русі, а 1239—1241-го вогняною хвилею пройшли землями сучасної України.

Для різних земель Русі монгольська навала мала різні наслідки. Якщо Переяславське князівство (як і місто Переяслав) припинило існування, а його територія була включена безпосередньо до Монгольської держави, то, наприклад Галицьке та Волинське князівства лише потрапили у васальну залежність від Орди. Завдяки цьому руська доба на цих землях затрималася ще принаймні на 100 років.

Етапи децентралізації Русі: погроми Києва 1169 та 1203 рр.

Середина XII ст. стала добою остаточної децентралізації Русі. Князівства-землі, процес утворення яких розпочався ще 100 років тому, багатіли та все більше відрізнялися одне від одного за політичним устроєм. Надзвичайна розгалуженість князівського роду Рюриковичів вкрай утруднювала питання наслідування, а неузгодженість загального принципу наслідування головного Київського великокнязівського столу — чи то за правом старшинства в князівському роді, чи то за отчинним принципом — призводило до того, що у Києві сідав або найсильніший, або найудачливіший з претендентів. «Князь на годину» для Києва тих часів було не літературною метафорою, а звичайною практикою.

Тож коли навесні 1167 р. помер київський князь Ростислав Мстиславич — онук Мономаха, засновник могутньої династії смоленських Ростиславичів, — вкотре постало питання, хто саме

має йому наслідувати на великокнязівському столі. За системою старшинства рівні права мали брат покійного дорогобузький князь Володимир (права він мав, але не мав достатньо військ), Святослав Всеволодович з чернігівських Ольговичів та володимиро-суздальський князь Андрій Юрійович Боголюбський. За отчинним правом на Київ з цікавістю поглядали сини покійного — смоленські Ростиславичі. Та вже вкотре Київ дістався найсильнішому — волинському князю Мстиславу Ізяславичу, племіннику Ростислава, який був його вірним союзником, та, за думкою дослідників, співправителем.

Великокнязівський титул давно був лише почесним: сівши у Києві, князь радше здобував собі нових ворогів, аніж нових васалів. Так сталося і з Мстиславом. Крім далекого галицького князя Ярослава Володимирковича, турівського князя та декількох служилих князів, жоден із значних володарів князівств-земель не визнав нового київського князя. Та й від цих союзників у ході наступного конфлікту він так і не дочекався значної допомоги. Проти нього склалася величезна коаліція, до складу якої увійшли князі Смоленської, Чернігівської, Полоцької, Володимирської земель та володарі незначних київських уділів, зокрема Вишгороду та Овруча. Намагаючись роз'єднати своїх ворогів, 1168 р. Мстислав розпочав бойові дії одразу на декількох напрямках. Зокрема, його син Роман Мстиславич, який отримав Новгородський стіл, здійснив похід на Полоцьк, а потім і в Смоленську землю на Торопець. Назустріч йому з Києва вирушив загін чорних клобуків на чолі з Михайлом Юрійовичем, але біля Мозиря Ростиславичам вдалося перекупити служилих кочовиків, і Михайло потрапив у полон. Мстислав розпорошив і без того порівняно незначні сили, чим значно послабив себе перед кампанією наступного 1169 р.

У перші дні березня 1169 р. біля Вишгороду зібралися численні дружини союзників. Основну масу війська складали дружини з Новгорода-Сіверського, Курська, Путивля, Смоленська, Полоцька, Вишгорода, Овруча, Дорогобужа, Переяславля. Їм на допомогу прийшло військо Андрія Боголюбського на чолі

з його сином Мстиславом Андрійовичем та боярином Борисом Жидиславичем. До його складу увійшли дружини не тільки із Заліського Володимира, Ростова, Суздаля, а й муромці та рязанці. Неабияку роль у наступних подіях зіграли «свої погани» — київські служилі кочовики, що виступили проти свого князя.

Дев'ятого березня величезне військо підійшло до Києва. Мстислав, якого на цей час покинули майже усі союзники, не мав сил боронити місто. На третій день кияни заговорили про здачу, розраховуючи, як завжди, на почесні умови капітуляції. Мстислав із дружиною прорвався крізь лінію облоги, і союзники без перешкод вступили у місто. Та розрахунок киян не виправдав себе. Погано кероване військо піддало Київ тотальному пограбуванню. Його жертвами стали не лише кияни, а й численні церкви та монастирі. Поки смоленські, чернігівські, суздальські дружини грабували Київ, «свої погани» вдерлися у Печерський монастир, і лише чудо врятувало його від пожежі. Масштаби дводенного погрому вразили навіть суздальського літописця, — досі жоден завойовник, навіть поляки, не піддавали столицю Русі такому тотальному пограбуванню.

Врешті-решт князем пограбованого Києва став переяславський князь Гліб Юрійович. Його брат Андрій Боголюбський наступного 1170 р. обложив Романа Мстиславича у Новгороді, та місто встояло. Утім, за півроку і Новгород капітулював внаслідок економічної блокади. За Мстиславом Ізяславичем лишалася лише Волинь. 1171 р. після смерті Гліба Юрійовича союз, на чолі якого стояв Андрій Боголюбський, розвалився: занадто різними були інтереси земель-князівств, що входили до його складу. Старійшинство Андрія влаштовувало усіх доти, поки у Києві сидів його слабкий брат, а сам володимирський князь не намагався диктувати свою волю союзникам. Військовий конфлікт між смоленськими Рюриковичами та володимирським князем завершився битвою під Вишгородом 19 грудня 1173 р., де заліські дружини були знищені військами Мстислава Ростиславича та луцького князя Ярослава Ізяславича. А невдовзі, 1174 р., Андрія було вбито боярами-змовниками.

Внаслідок погрому 1169 р. політичне значення Києва значно підупало. У цьому були рівно зацікавлені усі князі-Рюриковичі, які прагнули розбудовувати свої власні отчинні володіння, а не відволікати сили заради примари великого київського княжіння. Сильний великий київський князь міг стати загрозою для їхньої незалежності, тож остаточний занепад Києва був лише питанням часу.

У російській монархічній історіографії починаючи з другої половини XVIII ст. погром Києва 1169 р. тлумачили як перенесення осередку руської державності з півдня на північ, що заклало підґрунтя майбутнього, за кілька сторіч, піднесення Московської держави. Цю точку зору, але вже з негативною оцінкою запозичила і частина українських істориків. Однак погром Києва 1169 р. був лише епізодом довгої історії занепаду Києва як політичного центру Русі, а Москва на той час іще не мала статусу навіть князівського столу дрібного удільного князівства. Причини жорстокого погрому 1169-го слід шукати не в гаданому протистоянні українського та російського етносів, що постали на історичній арені лише за кілька століть, а у закономірностях політичного розвитку князівств-земель Русі XII ст. Однією з головних умов їхнього подальшого піднесення був занепад Києва, тож вони і надалі докладали заради цього максимум зусиль. Наслідком цього став не менш страшний погром Києва 1203 р., який і поклав край не тільки політичному, а й економічному значенню колишньої столиці Русі.

На зламі XII—XIII ст. Київ перетворився на осередок суперечок між трьома князівськими домами: смоленських Ростиславичів, чернігівських Ольговичів та волинських Мстиславичів. Заради заволодіння Києвом вони укладали нетривкі союзи, до яких час від часу приєднувався князь Заліського Володимира Всеволод Юрійович Велике Гніздо. 1201 р. син Мстислава Ізяславича Роман, який напередодні приєднав до своїх волинських володінь Галич, спираючись на військову допомогу Всеволода, захопив Київ, де посадив свого родича Інгваря Ярославича. На противагу йому утворилася коаліція між смоленським князем

Рюриком Ростиславичем та чернігівськими Ольговичами. 1203 р. союзники разом із половцями підступили під Київ. За свідченнями літописця, погром Києва 1203 р. не йде в порівняння з погромом 1169 р. Місто було не просто пограбоване, а практично знищене вщент — це була відплата Рюрика половцям за військову допомогу. Більшість населення міста була або вбита, або забрана у полон. Відкупитися вдалося лише іноземним купцям, але ціною половини їхніх статків. Після погрому Рюрик Ростиславич не сів у Києві сам, та навіть не посадив у ньому залежного від нього князя, — для цього в нього просто не вистачало сил. Тож він наказав знищити місто, яке не міг утримати. Лише за кілька місяців, уклавши мир із Всеволодом Велике Гніздо, Рюрик зайняв великокнязівський стіл, на який, крім нього, після погрому не було інших охочих.

Саме так, смоленські та чернігівські дружини за допомогою половців 1203 р. поклали край кількасотрічній історії політичної гегемонії столиці Русі. Коли за кілька десятиріч до стін міста підступили монголи, вони побачили лише бліду тінь колишньої величі стольного міста, залогу якого очолював навіть не князь, а звичайний боярин Дмитро.

Битва на Калці

За свою кількасотрічну історію дружини руських князів неодноразово зазнавали поразки від кочових народів, однак жодна з них не мала таких наслідків для подальшої політичної історії Русі, як битва на річці Калка. Слідом за двома погромами Києва 1169 та 1203 рр. вона поклала край військовій могутності та політичному значенню князівств, що розташовані в історичному центрі Русі — Подніпров'ї, та передвіщала трагічний кінець колись могутньої держави, яку історики називають Київською або Давньою Руссю.

Унаслідок процесів політичної децентралізації тривало економічне піднесення нових міських центрів, колонізація пе-

риферійних земель Русі, які надалі набували все більшої політичної самостійності. Але разом із тим це мало негативні наслідки для системи оборони Подніпров'я від кочових племен євразійського степу, яка потребувала спільних узгоджених дій військових контингентів більшості князівств-земель. У військових конфліктах із половцями це не мало вирішального значення, але поява на південних кордонах нового ворога — армії централізованої Монгольської імперії — стала іспитом, який дружини руських князів так і не змогли скласти.

Після завершення розгрому політичного центру держави Хорезмшахів у Середній Азії наприкінці 1221 р. два монгольські тумени на чолі з полководцями Джебе та Субудеєм здійснили глибокий рейд її північноіранськими володіннями та в 1222 р. вийшли на Північний Кавказ, де зустрілися із нездоланним спротивом союзу аланів, касогів та половців. Подолати його монголи змогли, тільки відколовши від нього половців. Одразу після спільної перемоги монголи повернули зброю проти учорашніх союзників. На відміну від аланів та касогів, які чинили спротив у передгір'ях, половці у своїх степах були беззахисні перед монголами. Тож половецький князь Котян Сутоєвич, якого літопис називає старшим серед половецьких ханів, звернувся по допомогу до свого зятя Мстислава Галицького та інших руських князів. У Києві було скликано з'їзд руських князів, де половці їх щедро обдарували, а половецький хан Бастий навіть навернувся на християнство.

Зустріч руських дружин було призначено у міста Заруб навпроти гирла Трубежу. Сюди ж прибули посли монголів, які намагалися розколоти русько-половецький союз. Їх було вбито. Так само у гирлі Дніпра біля Олешшя інше монгольське посольство зустріло й галицьке військо Мстислава Удатного. Утім, і воно отримало відому, хоча посли й зберегли життя. Дружини руських князів об'єдналися на правому березі Дніпра біля порогів, де відбулася військова нарада.

Русько-половецьке військо у цілому відтворювало політичну ситуацію, яка в той час склалася на землях Русі. Фактично

воно складалося з кількох окремих великих загонів, які об'єднувалися навколо «великих» князів: київського Мстислава Романовича, чернігівського Мстислава Ростиславича та галицького князя Мстислава Удатного. Володимиро-суздальське військо князя Юрія Всеволодовича на збір не встигло і в битві участі не брало. Кожне з цих угрупувань об'єднувало дружини менших князів. На чолі союзного половецького війська стояв тисяцький Мстислава Удатного Ярун.

Загальну кількість воїнів у половецько-руському війську оцінюють по-різному. Літописи та історики називають від 15 до 150 тис. Найбільш вірогідно, що воно складалося з 40—50 тис. воїнів: 20—25 тис. русів і приблизно стільки ж половців. Монгольське військо налічувало приблизно 20—30 тис. воїнів. У русько-половецькому війську були загони піших воїнів та кіннота. Монгольське військо складала сама кіннота.

На нараді, що відбулася на місці зустрічі, руські князі так і не змогли дійти згоди щодо подальших дій. Галицький князь Мстислав Удатний запропонував війську переправитися на лівий берег та шукати битви з монголами у степу. Київський князь Мстислав Романович пропонував закріпитися на правому березі Дніпра, утримуючи комунікації, та чекати на подальші дії супротивника. Чернігівський князь Мстислав Святославич не пристав до жодної пропозиції, сподіваючись від протистояння інших великих князів отримати у майбутньому найбільші політичні дивіденди.

Долю подальшої кампанії вирішила випадковість. На лівому березі Дніпра побачили монгольський роз'їзд, і загони Мстислава Удатного, перетнувши ріку, кинулися навздогін. Повільно і неохоче за ними рушило й усе військо. Невеличкий загін монголів було легко знищено, і в більшості русів склалося зверхнє ставлення від військових здібностей супротивника. Тож врешті-решт переміг план кампанії, який запропонував галицький князь. 23 травня 1223 р. об'єднане військо вирушило на схід.

Марш углиб степу тривав вісім днів. Немов відтворюючи позиці великих князів на нараді, руські загони відповідно

розташувалися на марші. Авангард утворювало військо більш рішуче налаштованого Мстислава Удатного. За ним йшли чернігівці Мстислава Святославича. В ар'єргарді повільно рухалися загони на чолі з обережним київським князем. Невеликі монгольські загони, що траплялися їм дорогою, легко відступали, полишаючи худобу та інший скарб, й у війську Мстислава Удатного зростало передчуття легкої перемоги, яку не дуже хотілося ділити з союзниками. Його військо та очолювані тисяцьким галицького князя Якуном половці все далі відривалися від інших руських князів.

Розв'язка сталася 31 травня 1223 р. на річці Калка (скоріше за все, сучасна річка Кальчик, притока Кальміусу, на території Донецької області). Ще на її правому березі монгольський авангард атакував руські передові загони, та, вбивши їхніх трьох командирів, відступив на лівий берег. Мстислав Удатний, не узгодивши свої дії з союзниками, разом із половцями та волинськими дружинами Мстислава Німого та Данила Романовича кинувся навздогін. Полишивши волинські дружини на березі, Мстислав Удатний разом із половцями вирушив на розвідку. Неподалік на нього чекало усе монгольське військо.

Мстислав Удатний з галицькою дружиною вирішив відступити до основних сил русів, а щоб прикрити свій відступ, наказав половцям Якуна здійснити самогубну атаку основних сил монголів. Атака половців дуже прогнозовано швидко зазнала невдачі. Відступаючи, половці змішалися з дружинниками Мстислава, а потім і з волинськими дружинами. Наостанок у суцільному безладі їх разом атакувало відбірне монгольське військо. Битва швидко докотилася до чернігівських дружин Мстислава Святославича, що навіть не встигли приготуватися до бою та швидко приєдналися до загального відступу. Русів і половців монголи гнали до самого Дніпра. Мстислав Удатний та Данило Романович, що першими дісталися правого берега, пустили лодії за течією, аби ними не скористалися монголи. Більша частина галицько-волинських та чернігово-смоленських дружин разом із

Мстиславом Святославичем загинули, ті, що лишилися живі, за повідомленням літописів, були пограбовані половцями.

У той час як основне військо монголів вдарило по Мстиславу Удатному, київське військо тільки-но підходило до Калки. Побачивши, що відбувається, Мстислав Романович наказав своїм дружинникам зайняти кам'янисте узвишшя, укріпивши його навколо рядами возів, утворивши так званий «город». Саме ця пересторога дозволила його війську чинити опір монголам протягом наступних трьох днів, однак, відрізані від води, вони не могли оборонятися вічно. Тож коли монголи пообіцяли князям в обмін на здачу «города» та викуп не пролити ані краплини їх крові, ті погодилися на запропоновані умови. Пам'ятаючи про підступну страту монгольських послів, ті не вважали себе зв'язаними клятвою. Рядових воїнів негайно перерізали, а князів, поклавши на землю і накривши дошками, розчавили, влаштувавши на їхніх тілах святковий пир.

Якщо про втрати монголів історичні джерела не повідомляють нічого, то втрати русів вони оцінюють по-різному — від десятків до більше ніж ста тисяч воїнів. Як повідомляє літопис, з киян, що вирушили на допомогу половцям, повернувся лише кожен десятий. Втрати чернігівсько-смоленських та галицько-волинських дружин були меншими, адже вони не потрапили в оточення та мали змогу відступити. Безповоротні втрати у битві на Калці відбилися навіть у народній свідомості. Із битвою на Калці билинний епос пов'язує загибель усіх руських богатирів.

Щодо причин поразки, то більшість літописів звинувачує у ній половців, які своєю втечею зламали лави руських воїнів. Тож, якщо вірити літописам, руські князі так і не змогли винести урок з отриманої поразки: не маючи єдиного командування, узгодженого плану кампанії та битви, годі розраховувати на перемогу навіть від порівняно слабшого супротивника. Нечисленне монгольське військо мало добрий вишкіл, було легко кероване, мало змогу розбити загони супротивника поодинці. Наскільки важливою для кінцевої перемоги монголів на Калці була ця остання умова, показала битва монголів

з волзькими булгарами за кілька місяців потому, у якій вони зазнали нищівної поразки. Похід на Захід монголи змогли відновити лише за 13 років.

Битва під Ярославом

Дуже рано, ще наприкінці XI ст., на західній окраїні Русі виникли напівсамостійні князівства молодшої гілки Рюриковичів-Ростиславичів. Через передчасну (раніше за батька) смерть діда їх було виключено з системи наслідування київського столу, тож вони намагалися розбудувати свої власні володіння подалі від старших родичів. Спершу закріпившись у Перемишлі, надалі вони поширювали свою владу у Подністров'ї, активно колонізуючи лісостепове пограниччя. У боротьбі з численними родичами їм вдалося відстояти права на Звенигород та Теребовлю, а 1144 р. всі володіння Ростиславичів було об'єднано під владою одного князя Володимирка Володаревича, який зробив своєю столицею Галич. Так розпочалася історія Галицького князівства.

Володіння галицьких князів цікавили кілька значних регіональних сил. По-перше, на Подністров'я претендували київські, а пізніше і волинські князі з роду Мстиславичів — нащадків сина Володимира Мономаха Мстислава. Їхніми союзниками були угорці, які вже з середини XII ст. розпочали активно втручатися у справи Галицького князівства та Русі, а часом угорські королевичі й самі сідали у Галичі. Неабияку цікавість проявляли і західні сусіди — поляки.

Не менш складною була політична ситуація і в самому Галицькому князівстві. З середини XII ст. активно тривав процес децентралізації вже окремих князівств земель, що кількома десятиріччями раніше виокремилися зі складу порівняно єдиної держави Володимира та Ярослава. Окремі відгалуження єдиного до того роду Рюриковичів, що утримував монополію на верховну владу в усіх без виключення руських князівствах,

у кожному новому поколінні все більше дрібнилися. Разом із новими князями збільшувалася кількість уділів, слабшала влада старшого у роді князя. Але в Галицькому князівстві все було інакше. На відміну від інших Рюриковичів, Ростиславичі так і не стали розгалуженою династією. Тож, якщо в інших землях внутрішня колонізація та княжіння територій супроводжувалося створенням нових уділів, у Галицькому князівстві вакуум влади на місцях заповнювало боярство, що дуже швидко кинуло виклик монополії Ростиславичів на владу. Уже наприкінці XII ст. галицькі бояри намагалися самі вирішувати долю галицького столу, а після того, як рід Ростиславичів згаснув, запрошувало на нього нових претендентів — інколи з князів-Рюриковичів (волинських, смоленських чи чернігівських), а іноді з угорського королівського роду Арпадів.

Навіть монгольська навала, що у 1240—1241 рр. спустошила і Подністров'я, і Польщу, й Угорщину, не зупинила запеклу боротьбу за галицький стіл. 1245 р. сталася битва, що вирішила долю Галицького князівства на наступні 100 років.

У 1230-ті роки боротьбу за Галич активно вели Данило Романович з волинських Мстиславичів та чернігівський князь Михайло Всеволодович (майбутній святий мученик) і його син Ростислав. У 1243 р. Ростислав Михайлович скріпив свій союз з угорцями, уклавши шлюб із донькою угорського короля Бели IV Анною. У 1244 р. він здійснив невдалу спробу за допомогою угорців захопити Перемишль, а вже наступного року йому вдалося зібрати значно більші сили, що давали надію остаточно закріпитися у Перемишльській землі, аби надалі використати її як плацдарм для походу на Галич.

Союзне військо складалося з трьох частин. Передусім це загони самого Ростислава — чернігівська дружина, та загони проугорськи налаштованої партії галицьких бояр, яку очолював Володислав Кормильчич. Найбільш боєздатними частинами об'єднаного війська були угорські лицарі на чолі з воєводою Фільнеєм, а також загін польських лицарів Болеслава Сором'язливого, яких очолював Флоріан Войцехович.

Данило Романович теж мав союзників — литовського князя Міндовга та мазовецького князя Конрада, але їхні загони не встигли взяти участь у вирішальній битві. Неабияку роль у кампанії зіграли союзні Данилу половецькі загони.

Що ж до конкретної кількості військ супротивників, джерела не містять жодних повідомлень. Скоріш за все, мова йде не більше ніж про кілька тисяч вояків з кожного боку.

Об'єднане військо на чолі с Ростиславом спершу рушило на місто Ярослав. Переконавшись у тому, що ця добре укріплена фортеця підготовлена до тривалої облоги, союзники вирішили спершу взяти сусідній Перемишль. Тут вони зібрали припаси, зброю та мобілізували місцеве населення для ведення облогових робіт. Навколо укріплень міста Ярослав вони побудували «город» — тин, який мав захищати від вилазок містян машини, що готували союзники для штурму. Вони розмістилися під Ярославом надовго і навіть влаштували лицарській турнір, у якому Ростислав зазнав незначної травми.

Ці зволікання дозволили Данилу зібрати сили. Він вирішив не чекати мазовецькі та литовські дружини, поклавшись на несподіваність. Його військо здійснило швидкий марш до Сяну. Передові загони Данилових половців ледь не захопили ворожі стада, та не наважилися на це без прямого наказу князя. Ця незвична для тих часів дисципліна союзних кочовиків пізніше під час битви мала велике значення.

Утім, нерішучість половців дозволила війську Ростислава дізнатися про наближення Данила. Ростислав залишив усіх своїх піших воїнів біля обложеного міста і разом з угорцями та поляками вирушив йому назустріч. За цей час військо Данила встигло повністю переправитися через Сян. Із супротивником його розділяв глибокий яр.

Битва, що сталася поблизу міста Ярослав 17 серпня 1245 р., була типовим для європейського Середньовіччя зіткненням кінноти, у якій піші воїни якщо і брали участь, виконували виключно другорядні допоміжні функції.

Військо Ростислава було поділено на три частини. Попереду — сам Ростислав із чернігівцями та галичанами, ліворуч — загін польських лицарів Флоріана Войцеховича, позаду Ростислава угорці Фільнея. Приблизно так само була розділена й армія Данила. Праворуч проти поляків стояли загони на чолі з братом Данила Васильком. У центрі через яр навпроти Ростислава стояли половці на чолі з двірським Андрієм. Позаду стояла головна дружина на чолі з самим Данилом. Першим атакував Ростислав, який сподівався легко розбити половців, а потім вдарити по головній дружині Данила. Підтримані за наказом Данила декількома загонами бояр половці та дружинники двірського Андрія утримали удар. Так само на фланзі без видимого успіху атакували дружину Василька польські лицарі, що, за повідомленням літописця, голосно співали гімн «Богородиця».

Загін Ростислава, аби атакувати авангард Данила на чолі з двірським Андрієм, перетнув яр та дещо просунувся у бік Сяну. Так само зав'язли у битві з Васильком поляки. Врешті-решт, коли між Ростиславом та угорцями Фільнея утворився значний розрив, по угорцях вдарило головне військо Данила. Внаслідок умілого маневрування частини війська супротивника були відрізані одна від одної, позбавлені можливості маневру. Хоча сам Данило під час зіткнення ледве врятувався від полону, його дружинникам вдалося захопити та розірвати хоругву угорців, після чого ті почали тікати. За угорцями побігли й інші частини ворожого війська.

Розгром був повний. З очільників ворожого війська вдалося врятуватися лише Ростиславу. Володислава Кормильчича, Флоріана Войцеховича та Фільнея, об якого «зламав спис» юний княжич Лев Данилович, схопили та стратили за наказом Данила.

За кращими традиціями європейського лицарства Данило з Васильком на знак своєї перемоги до ранку простояли на полі битви.

Внаслідок перемоги під Ярославом Данилові Романовичу вдалося на 100 років закріпити за своїми нащадками Галиць-

ке князівство. Проугорську партію бояр було повністю знищено, а 1247 р. мир із Данилом уклав і угорський король Бела IV, віддавши за Льва Даниловича свою доньку Констанцію. Перемога Данила посилила до нього увагу папської курії, яка намагалася утворити союз європейських володарів проти монголів. Тривалі переговори завершилися коронацією Данила 1253 р. В Орді перемога Данила викликала занепокоєння — його викликали у Сарай, де була юридично оформлена васальна залежність Галицького та Волинського князівств від Золотої Орди.

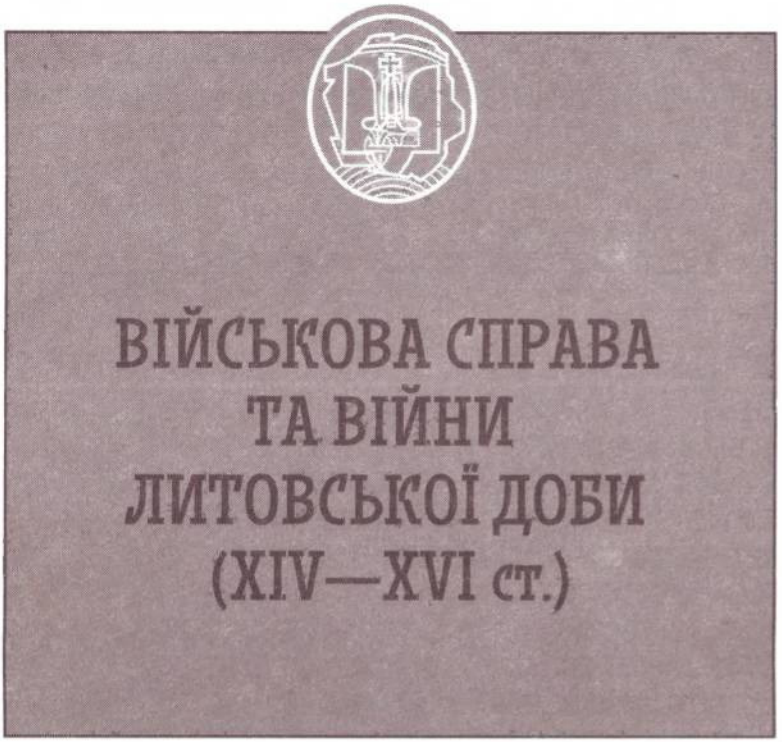

Організація й комплектування війська

Для Європи період XIV—XVI ст. був фактично перехідним від Середньовіччя до Нової історії. Цей історичний рубікон отримав назву Відродження (Ренесанс). Головними проявами змін, яких зазнало європейське суспільство, було збільшення населення міст, відповідно, збільшився надлишок трудової робочої сили і чисельність вільного населення в цілому. Це, своєю чергою, спричинило розвиток мануфактур і буржуазних відносин та занепад цехів. Паралельно тривав процес руйнування феодальних відносин на селі, розорення маси дрібного шляхетства і т. п. Розвиток виробничих сил та економіки в цілому сприяв розвитку наукових знань, передусім інженерії, архітектури

тощо. За змінами у соціальній та економічній сферах почалися зміни в політичному та культурному просторі. Поступово на місце феодальної роздробленості приходить абсолютизм. Поширення ідей гуманізму сприяло розвитку образотворчого мистецтва, літератури, вивчення історії й філософських думок античності.

Армія теж зазнала змін. Фактично можемо говорити про військову революцію, що вразила європейські армії. Старе феодальне лицарське ополчення, яке століттями володарювало на континенті, у нових реаліях почало швидко здавати позиції. Соціально-економічні зміни спричинили появу умов для створення великих найманих армій, а швидкий розвиток вогнепальної зброї змінював тактику і врешті-решт стратегію війни.

Що ж відбувалося з військом? Іще під час Столітньої війни спішування лицарів та їх розстановка серед лучників принесла не одну перемогу і славу англійському війську — починаючи з Кресі (1346). Проте останні битви війни при Форміньї (1450) та Кастийоне (1453) були виграні французами саме завдяки вже перейнятій тактиці, але при масовому використанні вогнепальної зброї (при всій її примітивності). Гусити розвинули далі тактику використання піхоти і кінноти своїм славнозвісним табором. А вже швейцарці під Грансоном (1476), Муртеном (1476), і Нансі (1477) остаточно вивели піхоту як потужну самостійну силу на поля Марса. Ландскнехти, іспанська піхота та ін. зробили в XVI ст. цей процес постійним. За піхотою й кіннота почала процес перетворення на кавалерію. З'являються наймані підрозділи кіннотників, озброєних не лише холодною, а й вогнепальною зброєю. Підвищується поступово і дисципліна у військах. у той же час постійний характер найманих підрозділів змушує полководців по-новому ставитися до фінансово-матеріального забезпечення війська. Артилерію починають активно використовувати не лише під час облоги-оборони фортець, а й у польових битвах.

Але, незважаючи на всю швидкість провадження нововведень, сучасники навряд чи відчували ці зміни так глобально.

Більше того, стара система продовжувала діяти на рівні з новими інститутами. За таких умов управління військами дуже ускладнювалося й вимагало від полководців неординарних дій і самоорганізації.

Слід відзначити, що українські землі не стояли осторонь. Більше того, у військових структурах культивували чимало речей, що використовувалися в Європейських військах. Так, спішування лицарської кінноти в бойові порядки стрільців активно застосовувалося в боях іще Данилою Галицьким у 1240—1250-х рр. І фактично саме ця тактика принесла перемогу українсько-литовському війську в битві на Синіх Водах 1362 р. Озброєний ручною і важкою вогнепальною зброєю бойовий табір був використаний іще до чеського табору в битві на Ворсклі 1399 р. Протягом XV ст. українські можновладці активно почали використовувати найманців, причому як для польових битв, так і для гарнізонів фортець. Узагалі, проникнення європейських новинок і їхнє злиття з місцевими реаліями було безперервним. Багато в чому цьому сприяла участь українського нобілітету в європейських війнах. Наприклад, українська шляхта брала активну участь у гуситських війнах. Подорож по Європі й служба у різних королів і герцогів взагалі були популярними серед нобілітету. Так, відомо, що князь Михайло Глинський служив у Максиміліана Габсбурга, а потім у війську Альберта Саксонського, навіть воював в Італії. Соратник К. Острозького Остафій Дашкович за молодих років подорожував по Європі, та й сам рід Острозьких був тісно пов'язаний із західним світом. Його представники воювали в Чехії, а родич К. Острозького залишився служити там на постійній основі.

Особливість доби Відродження для українських земель була в тому, що майже протягом усього її часу більшість наших земель, включаючи стольний Київ, перебували в складі Великого князівства Литовського (далі — ВКЛ). При цьому українські землі були охоплені кордонами місцевих удільних князівств: Великого князівства Київського, Великого

князівства Волинського, Подільського, Чернігівського, Стародубського та ін. У цих князівствах, як і загалом ВКЛ, правили представники роду Гедиміновичів, які замінили династію Рюриковичів. Це була типова для Європи тих часів ситуація. Наприклад, у складі Французького королівства перебували королівство Наварра, Бургундське герцогство і т. п. згадаємо також Священну Римську імперію з її величезним конгломератом королівств, кюрфюрств, князівств, герцогств і вільних міст.

Кожне з князівств мало свою самостійну військову систему. Хоча в цілому українська військова машина була єдина, проте кожен регіон мав свої особливості. Для Середньовіччя, до початку Відродження, військова служба і землеволодіння були фактично синонімами. По всій Європі саме земля була тим базисом, на основі якого існував вояк. Причина такого явища полягала передусім в економічних реаліях, оскільки слабкі фінансово-податкові системи й недостатня розвиненість ринків не давали володарям можливості отримати достатню кількість живої монети для сплати вояцтву. Відповідно, його можна було утримати лише з натуральних податків, а отже, автоматично вояки прив'язувалися до землі. За таких умов не могло бути і мови про утримання численного найманого війська.

Українське військо не було виключенням. Кожен, хто мав землю, повинен був її захищати, виходити на війну на коні й у повному озброєнні. Причому, залежно від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення й, відповідно, власних матеріальних можливостей землевласник мав виставляти, крім своєї персони, ще й відповідну кількість добре споряджених кінних вояків. Що стосується отримання цих земельних володінь, то воно мало два види: отчини, або помістя, що належали людині ще з давніх часів, перебували у цілковитій власності з правом передавання нащадкам, і вислуги, що надавалися князем за умови військової з них служби. У випадку невідповідного виконання обов'язків князь міг забрати вислуги. Передавання їх у спадок теж могло відбутися

тільки з дозволу князя. Довгий час загального закону, який би визначав і регулював військову службу землевласників з їхніх маєтків, не існувало. Це не дивно, оскільки протягом XIV—XV ст. кожна земля являла собою князівство зі своєю особливою внутрішньою системою управління. Князь був для місцевого населення й військовозобов'язаних його станів верховним правителем. Саме князю належала вся повнота влади і, що головне при організації будь-якого війська, карності. Це, своєю чергою, покращувало дисципліну й давало можливість кожному окремому князівству мати доволі сильні війська. Судячи з усього, в кожному окремому князівстві все ж регулювалося приблизно, з якої кількості землі або якого типу володінь треба виставляти певну кількість вояків, і не тільки кількість, а й тип озброєння. Відповідно, коли змінювався власник, то новий володар помістя мав виводити під прапор князя ту саму кількість озброєного люду. Це призвело до того, що вже до другої половини XV ст. в свідомості влади, що закріплюється і юридично, землі діляться за типом служби. Причому назви мають не тільки великі наділи, на яких сидів шляхтич, а й менші, з яких він виставляв своїх слуг. Це було спричинене тим, що поступово, протягом десятиріч, земля перебувала у постійному майновому русі. Хтось помирав, хтось розорювався, на когось гнівався князь і, відповідно, конфісковував володіння, а потім віддавав не в одні руки, а в декілька. Ті, своєю чергою, теж мали іншу землю і т. п. Крім того, нерідко землею володіли жінки або старі чи хворі люди, що не могли особисто виходити на війну. Щоб не загубити в цій майновій павутині мобілізаційну систему, князі фіксували конкретну службу з конкретного, нехай і маленького володіння. Тому нерідко в документах XV ст. бачимо, як якійсь шляхтич чи князь отримує, наприклад, землю, з якої має служити, скажімо, панцирну чи путну службу «на конях і в зброї». Зрозуміло, що не він сам мав особисто її нести, а виставляв якогось вояка. Траплялися випадки ще складніші, коли якоюсь службою одночасно володіли кілька родів, ще й з різних соціальних

прошарків, — наприклад, князь і пан, князь і шляхтич. Проте служба відбувалася одна.

Крім військової служби з конкретних володінь, був ще й інший тип військової повинності, а саме за походженням. Справа в тому, що військова служба належала до привілейованої повинності. Саме вона була першочерговим обов'язком будь-якого представника привілейованої верстви. Фактично служіння сюзерену «кров'ю» сприймалося шляхетством як єдине визначення походження. Тому нерідко при встановленні походження того чи іншого шляхтича за умови втрати ним відповідних документів головним доказом була його військова служба в лавах іншого шляхтича. За таких умов навіть зубожілий шляхтич підчас мобілізації намагався потрапити до війська. Те саме стосується і нешляхетських військових прошарків — слуг. Служіння у війську (як у мирний, так і особливо у військовий час) було найкращою й фактично єдиною можливістю зробити кар'єру й отримати землю або посаду.

У своїй основі українське військо являло собою ополчення різних соціальних груп. Для XIV ст. це передусім князі, бояри і люди. Проте з часом усередині цих прошарків відбуваються соціальні зміни. Це призводить до ще більшого розгалуження, головним рубіконом якого є приналежність до шляхти.

Так, серед князів є удільні, що володіють на правах отчини великими землями і мають титул великих. Такими могли бути лише Гедиміновичі. Вони фактично були самостійними правителями у внутрішній політиці. За прикладом великого князя литовського удільні князі мали власний двір. Останній і був тим ядром, тією основою, навколо якої і творилося військо, подобою давньої князівської дружини. У військовому плані двір був багатогранною структурою. По-перше, рада, що була частиною (можна сказати, елітою) двору, виконувала роль штабу. Ця рада складалася з родичів правителя, васальних князів та панів, представників церкви. По-друге, двір виконував функцію постійного війська і якоюсь мірою гвардії князя. Члени ради, крупні можновладці, тримали при собі загони

васалів. Крім того, у складі двору перебувало чимало шляхти (дворян), слуг, служебних татар й іноземних авантюристів. Таким чином, уся ця маса вояків в будь-який момент могла вступити в бій. Наприклад, двір Свидригайла на початку його правління у Великому князівстві Литовському нараховував до 1500 чол. По-третє, князівський двір фактично виконував роль військової школи. За часів Середньовіччя саме до князя і його оточення надходили передові досягнення військових знань і техніки. Лицарські ігри, що відбувалися серед двірських і нерідко за участі правителів, якнайкраще впливали на рівень бойової підготовки кожного окремого вояка. Що стосується відпрацювання взаємодії як окремих вояків, так і цілих підрозділів (наприклад, хоругв), то тут велику роль грали князівські лови і полювання. Недарма у сусідів українців — монголо-татар ще з часів Чингізхана полювання офіційно виконувало роль військових маневрів. Усі вище перераховуванні функції двору скріплювалися дуже важливим психологічним чинником. При дворі вояк мав можливість отримати дивіденди, оскільки перебував на очах людини (правителя), яка мала найвищу владу. Князь міг надати землю, посаду чи іншу нагороду. Він мав можливість відправити вояка на службу до іншого монарха.

Такі умови призводять до того, що управителі двору — двірські та маршалки — з часом очолюють війська всього князівства. Розуміючи значення двору, князі намагалися якнайкраще забезпечувати його всім необхідним нерідко, вдаючись до одночасного нагородження його членів різноманітними володіннями і доходами.

Крім удільних, існували й служебні князі. Це були або нащадки васалів іще періоду правління Рюриковичів, або вихідці з литовських родів. Крім того, на українських землях чималу кількість цих князів складали татарські князі, що прийняли підданство того чи іншого удільного володаря. На Волині найбільш відомим і могутнім родом з цього прошарку були князі Острозькі. Служебні князі виводили свої власні дружини. Крім того, нерідко саме вони виступали воєначальниками великих

князів у віддалених регіонах, як, наприклад Юрій Наримунтович під Белзом або Федько Острозький на Поділлі. Крупними феодалами, що за своїм статусом перебували поряд із князями й мали численні військові контингенти, були монастирі. Наприклад, Києво-Печерський у XV ст. тільки з придніпровських волостей виставляв півтораста вояків.

Наступну сходинку соціальної драбини посідало боярство. Саме воно зазнало найбільших соціальних колізій за литовської доби. Уже протягом XV ст. з крупних і впливових бояр, що володіли отчинами, мали родинні зв'язки з князями і становили частину їхніх рад, виокремлюється прошарок панів. Саме панам належало право на обіймання більшості впливових посад у князівствах. Вони виступають воєводами і старостами, очолюють окремі військові підрозділи і збирають податки, ведуть судочинство і очолюють дипломатичні місії. Наприклад, воєвода Дрозд тримав від Любарта Белз під час облоги останнього угорцями і поляками. Юрша як воєвода очолював війська Свидригайла у Луцьку і Києві. Спиридов, перебуваючи на посаді Черкаського намісника від Семена Олельковича, проводив ревізію київського кордону тощо. В одному з найдавніших відомих нині князівських пожалувань представнику панів є акт, виданий Костянтином і Федором Коріятовичами правителями Поділля, на володіння містом Бакотою і десятьма селами пану Немирі. Останній у своїх володіннях виконував судову владу, слідкував за збором податків і виставляв ополчення «на війну і на погоню, як і всі землянє».

Бідніші бояри оформлюються в прошарок зем'ян (або звичайної шляхти). Саме ці шляхетські групи і складають середню ланку війська. Вони теж виводять на війну певну кількість приватних вояків. Хоча нерідко маса бідних зем'ян виступала у похід самостійно. З іншого боку, саме зем'янство поповнювало кадри дворян — малоземельних шляхтичів — членів двору. Фактично зем'янство займало у військовій ієрархії ту ж позицію, що й західноєвропейське лицарство.

Більшість же малоземельного боярства не потрапляє до привілейованої верстви і поступово зливається з так званими

«людмі». Останні були фактично військовозобов'язаними селянами. На середину XV ст. ці групи вояцтва оформляються в соціальну групу військових слуг. Вони не належали до шляхти і мали набагато менше привілеїв, проте повинностей і обов'язків на них було більше. З часом на слуг усе більше накладалося і матеріальних зобов'язань (сплата грошових і натуральних податків, толока і т. п.). Ще однією особливістю слуг було те, що їх селили згідно з воєнно-стратегічними потребами. По-перше, поселення слуг тягнулися вздовж прикордонних річок. Наприклад, у збереженому фрагменті люстрації Київщини 1471 р. вздовж Росі тягнуться населені військовим людом поселення. По-друге, зустрічаємо їх уздовж шляхів. І, по-третє, чимало слуг мешкали в містах чи поряд із ними. Так, згідно люстрації в семи чуднівських селах (згадані) мешкало 14 слуг, що «на війну ходять», а в Житомирі тільки в місті мешкало 15 слуг і ще чимало в навколишніх селах. Відомі дані дозволяють припустити, що кожне місто — центр якоїсь області, пізніше староства, мало близько полусотні таких вояків. Що стосується столичних міст, особливо таких як Київ чи Луцьк, то в них службового елементу було значно більше. Посадовцем, який на найнижчому рівні очолював слуг у мирний час і приводив їх під час мобілізації, був атаман. Яскравий опис умови служби слуг: «Село Ходорково. А в тому селі сім чоловік, восьмий атаман, а всі слуги, на війну ходили і на лови ходили, а подимшину (різновід податку. — *Ред.*) давали за великого князя Вітовта, а сіна не косили и став не сипали, то був їм князь Семен [Олелькович] новину ввів. А болкуновщину (натуральний податок. — *Ред.*) давали на приїзд князю великому». Цікаво, що на відміну від шляхетської верстви, прошарок слуг не був замкнений. До нього можна було потрапити не за народженням, а завдяки матеріальній можливості нести військову службу (мається на увазі утримувати бойового коня, комплект обладунків і зброї тощо).

З часом додалася ще одна категорія вояцтва — служебні татари. Розпад Золотої Орди супроводжувався кривавими громадянськими війнами. Як наслідок, періодично степ ви-

плескував чималу кількість дисидентів, для яких українські князівства ставали за притулок. Уже 1370 р. у литовських військах при поході в Прусію фігурують татари. Першим ханом, що втік до Київського князівства, був славнозвісний Тохтамиш. Він 1396 р. зі своїми підданими попросив притулку і захисту у литовського правителя Вітовта і був поселений між Каневом і Черкасами. З часом таких клієнтів ставало все більше. Той же Вітовт наприкінці 1409 р. повідомляв магістра Ордену, що під Києвом перебувають три сини Тохтамиша. Другою категорією, що поповнювала служебних татар були зубожілі кочовики — представники непривілейованих станів. Останньою групою були полонені. У 1455 р. на Поділлі було розбито орду Саїд-Ахмета, а його самого заарештовано в Києві. Полонених же ординців київський князь Семен Олелькович розселив по князівству, перетворивши на васалів. У документах вони відомі як «житомирські татари» та «Семенові люди». У першій чверті XV ст. кількість татар на території Великого князівства Литовського (і передусім в українських князівствах) сягала 200 тис. Щоправда, ця цифра виходить від Вітовта, а він міг дещо і перебільшити. Принаймні, коли 1431 р. поляки несподівано напали на Волинь, службові татари становили частину місцевого війська. Крім потрапляння під владу литовських князів Чингізидів (як союзників, так і полонених), чималу кількість служебних татар становили ті князі й мурзи, які прийняли зверхність удільних князів добровільно. До цієї категорії належали, по-перше, татарські аристократи, які мали свої володіння на тих землях, куди поширилася литовська влада в другій половині XIV — першій третині XV ст. Це мало місце у київському князівстві. Недарма на київських монетах Володимира Ольгердовича стояла татарська тамга. Вона могла означати не лише часткову залежність деякий час цього князя від орди, але вказувала на суміжний в етнічному плані характер його підданих. По-друге, з часом внаслідок руйнівних і кривавих усобиць у Золотій Орді чимала кількість татарської знаті залишалася за бортом ханських дворів і ханської влади. Відповідно, вони шукали

підтримки і захисту в інших правителів, чий родовий статус був достатньо високим. Одними з таких володарів і були українські удільні князі.

Усі ці стани за своєю сутністю, правом і обов'язком були військовими. Вони були зобов'язані служити не тільки під час війни, а й у мирний час виконувати чималу кількість пов'язаних з військовою службою обов'язків. Це передусім супроводження князя (чи безпосереднього сюзерена) в його поїздках. Крім того, на них лежало несення гарнізонної служби, охорона кордону, розвідка, зустріч і охорона послів чи купецьких караванів тощо. Саме з числа цих станів формувалися кадри адміністративного апарату князівств — воєводи, двірські, намісники, державці, сокольники, конюшні, митники тощо.

Крім вищезазначених станів, існував іще один, який мав обов'язок під час військових дій виходити на війну, — міщанство. Мешкаючи доволі компактно і маючи достатньо матеріальних можливостей для озброєння, вони були доволі потужною силою. Що стосується військових навичок, то вони завдяки розвиненню мисливства і полювання, а також частих воєн з кочовиками, були на належному рівні. У похід міщан вів війт. Саме ж міське ополчення ділилося на десятки. Узагалі, міста, особливо прикордонні, фактично були військовими центрами. Саме з числа їхніх мешканців виходили загони шляхти, слуг і міщан. Тому нерідко в джерелах зазначено просто Київський полк, Стародубський полк тощо. До того ж у них були включені замки намісників, у яких складалася і зберігалася зброя, і саме міста були центрами з виробництва зброї.

З появою і розповсюдженням артилерії в містах з'явився ще один тип вояків — пушкарі. Їхня кількість була невеликою, від одного до трьох на місто чи замок. Кожен з них утримував за власний рахунок невеликий загін (до 10 чоловік) слуг, що допомагав в обслуговуванні гармат. Крім того, на пушкарях лежав обов'язок щодо виготовлення пороху, зброї, боєприпасів, слідкування за місцевим арсеналом.

Мобілізація в державі проходила по територіальним округам — намісництвам чи староствам. Як виключення і прерогатива, деякі крупні представники аристократії могли вибиратися до війська самостійно під своїм прапором. Узагалі, князівські намісники грали величезну роль у справі управління військами й оборони країни. Вони слідкували за станом укріплень у ввірених їм містах і замках, контролювали бойову підготовку воєнно-службового населення і забезпечення його зброєю. Крім того, намісники несли прикордонну службу, визначали кордон. Так, щодо Київського князівства відомо, що «на ті кордони князь Семен Олелькович висилав намісника свого Спиридова, який від нього Черкаси тримав, і той по тім містам роз'їжджав і по тим врочищам кордони клав». Під час ворожого нападу вони очолювали оборону ввірених їм земель і замків. Наприклад, воєвода князя Свидригайла Юрша, керуючи від його імені Луцьком у 1431 р., витримав облогу польського війська. Переведений пізніше Свидригайлом до Києва той же Юрша розбив два ворожих війська, у 1436 і 1437 рр., що намагалися захопити місто.

Коли військо виступало в похід, князь ділив його на полки. Зазвичай попереду йшов сторожовий полк, а вже за ним рухалися головні сили й обоз. Скоріше за все, на стоянках військо прикривалося табором із возів. При розташуванні в таборі або шикуванні на воєнному огляді велику роль відігравав соціальний і майновий статус вояків, їх наближеність до князя. Зрозуміло, що під час бою головну роль, принаймні в князівський період, грала оперативна доцільність. Проте і тут мав місце соціальний фактор. Князі (за обставин), пани, зем'яни стояли в перший рядах, а слуги й міщани — позаду. Шляхта доволі прискіпливо ставилася до цього. Коли в XVI ст. почали організовувати шляхетську верству, виявилося, що у багатьох її представників не було письмового підтвердження. Тоді одним з найвагоміших доказів своєї належності до привілейованого стану стало те, у яких рядах під час війни стояв той чи інший вояк. Васали шикувалися позаду своїх сюзеренів. Можна сказати, таке шикування мало логіку, адже чим заможнішим був

вояк, тим більше у нього було можливостей мати сучасну якісну зброю і гарного бойового коня. А це, своєю чергою, мало позитивно позначатися на силі атаки. Крім того, у феодальні часи тільки таке шикування давало можливість більш-менш ефективного управління підрозділами, адже регулярного вишколу й офіцерства ще не існувало.

Говорячи про кінноту і піхоту, слід зазначити, що мова може йти не про роди військ, а про спосіб ведення бою. Справа в тому, що кожен, хто мав матеріальну можливість, виходив на війну на коні. У далекий же похід, наприклад погоню за татарами, взагалі треба було йти «о дву конь». За відсутності коня вояк залишався в замку. Якщо ж мова йшла про похід усього війська, особливо якщо намічалася облога ворожих фортець, зрозуміло, йшли всі, і кінні, і піші. Крім того, під час штурму укріплень, бою на важкій місцевості, оборони власних фортець усі вояки спішувалися. У XIV ст. піхота відіграє важливу роль у війнах, що вели українські князівства. Але часті війни з татарами і підвищення матеріального рівня військових станів поступово призвело до того, що вже в XV ст. війська нерідко складаються виключно з кінноти. Наприклад, коли 1431 р. волинське військо, зміцнене двором Свидригайла, заступило шлях полякам, воно було повністю кінним.

Артилерія на українських землях з'явилася наприкінці XIV ст. Поки що першою згадкою про це є похід Скиргайла на Київ 1393 р. Він мав при собі бомбарди. Наступного року вже Вітовт відправив до Києва мортири. Але, можливо, той же Луцьк або Київ мали на озброєнні гармати раніше, тим більше що місцеві князі були знайомі з ними на практиці у 1370-х рр. і використовували їх проти волинських замків, а київські полки брали участь в облозі Гродна, де артилерію використовували доволі активно. Уже в XV ст.. гармати є стандартною зброєю українських фортець. Саме потужна артилерія дала змогу Луцьку витримати облогу поляків 1431 р., а Києву — литовців 1436 і 1437 рр. Згідно з фрагментом найдавнішої люстрації Київщини, Вінниця, Чуднів, Житомир мали доволі потужну артилерію.

З інших джерел довідуємося про наявність гармат у Черкасах, Путивлі, Брацлаві, Острозі, Новгород-Сіверському тощо.

Що стосується польової артилерії, то тут маємо лише дві згадки: це битва на Ворсклі 1399 р. і під Вількомиром 1435 р. В обох випадках гармати стояли під прикриттям табору з возів. Проте ефективність дій польової артилерії виявилася низькою, передусім це помилки командування. Щоправда, треба зазначити, що в ті часи полководцям, які очолювали феодальні лицарські армії, взагалі було важко організувати взаємодію цієї нової зброї з дружинами феодалів. Тільки чеським таборитам, чиє військо багато в чому мало риси регулярності, вдалося вперше масово й ефективно використовувати гармати в польовому бою.

Першими на українських землях з'явилися гармати і мортири. У міру розвитку артилерії в Європі зазнавав змін і артилерійський парк українського війська. Уже 1471 р. бачимо на озброєнні київських міст тарасниці, фуклери, пищалі, мортири. Снарядами до них є як кам'яні, так і залізні ядра. Крім гармат, починають використовувати і ручну вогнепальну зброю — ручниці, а з наприкінці XV ст. рушниці з простим гнотовим замком.

Київська Русь, а потім окремі її землі мали флот. Відомі й походи на Константинополь, кочовиків та битви на Дніпрі. За часи Золотоординської влади для ханів необхідність у військових суднах відпала. У той же час, ввійшовши до складу Великого князівства Литовського, Київщина починає поступово відновлювати дніпровський флот. Більшість походів проти кочовиків, що здійснювалися за часи Вітовта, йшли в напрямку Криму. Це було не випадково. Справа не тільки у важливості Кримського півострова, тут мав значення і факт використання річки і як шляху, по якому транспортували важкий груз і рухалися сили підтримки, фактично невразливі для татарської кінноти. Саме такий спосіб посадження ханів на престол буде домінувати наприкінці XV — на початку XVI ст. На жаль, прямих указівок на існування флоту дуже мало. Відомо, що 1402 р. в бухтах

Константинополя італійці бачили київські торгові судна. На початку 50-х рр. XV ст. кримський хан Хаджи Ґерай I, конфліктуючи з генуезцями, використовував військові кораблі. Причому деякі факти змушують вбачати в них саме київський флот. Тут не треба забувати, що мова йде не про плавання у відкритому морі, каботажне плавання вздовж берега. Коли в першій половині 1470-х рр. над Кримом нависла загроза османського завоювання, генуезці просили допомоги у київського воєводи, у тому числі флотом. З 1490-х рр. джерела стають повнішими, і нам відомо, що використання бойових суден є вже стандартною стратегією проти кочовиків.

Саме входження України до Великого князівства Литовського супроводжувалося війнами. Причому мова йшла про спільну участь українських і литовських полків проти спільного ворога. Кордони Литовської держави тягнулися від Лівонії до Чорного моря, і війни, що воно вело, відбувалися на зовсім різних напрямках і проти різних ворогів. Українські війська брали участь в усіх військових конфліктах Великого князівства Литовського, навіть таких віддалених, як війни з тевтонцями (славнозвісна Грюнвальдська битва 1410 р.) чи участь у гуситському русі в Чехії (битва при Ауссігє на Ельбі 1422 р.)

Проте зрозуміло, що найважливішим військовим театром для українців був степ. Саме з нього у XIII ст. прийшов страшний ворог — монголо-татари, і саме він виплескував періодично те чи інше кочове військо. У порівнянні з війнами у Європі війни проти кочовиків мали свою специфіку, продиктовану типом господарювання і розселення татар. Західна і Центрально-Східна Європа була відносно густо заселена осілими народами. Тому війська, що рухалися її теренами, фактично пересувалися від одного населеного пункту до іншого. Це не тільки було зручно з огляду стоянки, але й створювало сприятливі умови для грабежу. Битва, з огляду на ризики, що вона несла, поступово відходить на другий план. Недарма середньовічна європейська історія наповнена військовими конфліктами, що тягнулися роками і не мали значних бойових сутичок. Ворожі війська робили набіги на

ворожі землі, нещадно грабували їх, по можливості захоплювали фортеці, а потім, якщо останнє не вдавалося, відступали. Така стратегія була чітко визначена солдатським прислів'ям: «Дай нам боже сто років війни і жодного дня битви».

Інша справа — кочовики. Після загибелі Золотоординських міст у другій половині XIV ст. степ являв собою доволі пустинну місцевість. Татари не мешкали на одному місті, а періодично рухалися. Єдиним способом завдати їм шкоди було знайти в степу кіш. Проте це мало сенс, якщо орда кочувала саме біля українського кордону, як це мало місце з Саїд-Ахметом 1455 р. Проте нерідко напад здійснювався військами, чиї улуси перебували в Криму чи біля Дону. За таких умов єдиною економічною диверсією проти нападників могло бути випалення трави в степу. Змусити татар до відступу можна було виключно через відкриту битву. Отже, для українських князів і їхніх воєвод важливо було не затягувати конфлікт, а якомога швидше знайти ворога і знищити його.

На жаль, така перманентна війна залишила мало подробиць у тогочасних джерелах. Наприклад, Вітовт 1425 р. повідомляв тевтонців, що з татарами «часто відбувалися битви». А по смерті останнього київського князя Семена Олельковича літописець серед його чеснот вказав і його часті перемоги над татарами, хоча в наявних джерелах про них інформації мало. Узагалі красномовним доказом тієї вагомої сили, яку являло українське військо князівського періоду, можуть слугувати події 1430-х і 1470-х рр. Так, під час «Свидригайлової війни» 1431—1437 рр. цей князь саме за рахунок українських полків і союзних татар зміг протриматися майже шість років. Усі його найбільші перемоги були здійснені на території Волинського, Подільського та Київського князівств силами місцевих полків. На початку 1470-х рр. генуезці й місцевий хан Менглі Ґерай I саме в Київському (на той момент) воєводстві вбачали ту силу, що за згодою центрального литовського уряду мала надати їм допомогу.

Хоча в соціальному й організаційному плані війська українських князівств були загалом схожі, проте вони мали й чимало

відмінностей. Це в першу чергу полягало у співвідношенні чисельності різних соціальних прошарків, військ, видах укріплень тощо. Ці відмінності були спричинені в першу чергу тим геополітичним становищем України, у якому вона опинилася внаслідок монголо-татарської навали. У той час як Київщина, Поділля й Сіверщина ввійшли до складу Золотої Орди, Галичина й Волинь зберегли самостійність, хоча й визнали залежність від ханів. Різним був і рівень спустошення українських земель. Так, степові й лісостепові масиви Київщини і Поділля постраждали більше, ніж порослі лісами Сіверщина і Волинь.

Руське королівство (в історичних роботах іще називається Галицько-Волинським князівством) залишилося самостійним, нічого дивного, що саме сюди відбувся відтік військових людей і саме тут мав місце ренесанс українського військового мистецтва. Данилом Галицьким була створена армія нового зразка. Основу складали стара дружина, значно розширена за рахунок осаджених на землі з обов'язком кінної чи пішої («оружники», «пєшци») служби, а також міського ополчення. На озброєння були прийняті найсучасніші зразки наступальної й оборонної зброї: арбалети, кінні обладунки, метальна артилерія тощо. У бою використовували комбінування піших арбалетників і кінних лучників, фаланги піших списників і важкої, закованої в лати кінноти. На полі бою війська ділилися на кілька тактичних підрозділів, підпорядкованих волі одного полководця (князя чи його представника: воєводи, двірського, тисячника і т. п.). Подібне практикувалося і на стратегічному рівні, коли князь оперував кількома окремими «корпусами». У фортифікаційному мистецтві головним нововведенням було обладнання укріплень для використання метальної артилерії. Крім того, у фортецях почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність арбалетів і метальних машин при обороні міст. Що стосується захоплення ворожих укріплень, то й тут використовували тактику комбінованого удару. Спочатку ворожу фортецю піддавали обстрілу з усіх видів метальної зброї: ручні пращі,

луки, арбалети, катапульти, балісти, трібучети тощо. Таранами намагалися пробити стіни чи винести браму, за допомогою драбин влазили на стіни. Уся ця найрозвиненіша на свій час військова машина перейшла до рук литовського князя Любарта Гедиміновича з проголошенням його волинським князем 1340 р. Наступна сорокарічна війна Волинського князівства проти Польщі й Угорщини з переможним кінцем продемонструвала міць місцевого війська.

Проте за литовської влади в структурі волинського війська відбуваються деякі зміни. Любарт здобув перемогу, проте це було досягнуто максимальним напруженням сил і ресурсів князівства. В умовах постійного військового конфлікту, а також не маючи ще достатньої підтримки місцевого нобілітету (що було стандартним явищем у будь-якій країні, де змінювалася влада), Любарт був змушений віддавати міста і землі у володіння інших князів на правах служби. Наприклад, той же Белз, що успішно витримав ворожу облогу, він незабаром був змушений віддати Юрію Наримунтовичу і т. п. Ці князі мали нести відповідальність як за стан наданих земель, так і за рівень військової підготовки місцевих вояків. Як наслідок, доволі централізована військова система була перетворена на конгломерат князівських і панських дружин, а також ополчення окремих повітів і волостей. За таких умов втрачає значення піхота, адже відомо, що сильна піхота можлива лише за умови централізованої влади, яка має достатньо можливостей для виставлення великої кількості піших вояків — списників і стрільців. Падає загалом і чисельність волинських полків, що теж є закономірним явищем для будь-якого феодального війська. Так, якщо Волинь і Галичина при Романовичах могли виставити кількадесят тисяч вояків, то за литовської доби чисельність волинського війська не перевищує чотирьох тисяч. Якоюсь мірою можемо говорити про організаційний регрес, якого зазнала військова структура Волинського князівства. Інша справа, що це майже не проявилося на ступені бойової моці волинців в цілому. Якщо піхота відходить на задній план,

то кіннота розвивається доволі динамічно. Крупні землеволодарі приділяли багато уваги бойовій якості своїх дружин. Тому волинські полки становлять фактично ударну силу литовського війська у його війнах з поляками часів правління Любарта і Свидригайла. І ця могутність волинського війська перейшла на обласну добу литовської історії.

Поділля після входження до складу Великого князівства Литовського хоча і зберегло цілісність, проте отримало одразу кілька князів — Коріатовичів. У військовому плані це був найбільш вразливий українській регіон. Перебуваючи у степовій смузі, воно було не тільки сильно спустошене монголо-татарами, але й не мало можливостей для відновлення сили. Сьогодні історики припускають, що на момент приходу литовців на Поділлі не існувало жодного укріпленого пункту. Кількість населення була невеликою, оскільки ця зона була потрібна ординцям для кочовищ. За таких умов Коріатовичі намагалися як укрыпити, так і заселити край. На Поділлі було побудовано цілу низку нових міст-фортець: Червоноград, Кам'янець-Подільський, Бакота, Вінниця, Брацлав, Скала тощо. Причому серед матеріалу, на відміну від інших земель, домінує каміння і цегла. За прикладом інших удільних князів, Коріатовичі утримують двір, роздають на умовах військової служби землі тощо. Те, що подільські володарі спромоглися побудувати багато потужних, у тому числі кам'яних фортець, вказує на те, що їм довгий час вдавалося забезпечувати відносну безпеку своїм володінням з боку степу. На це вказує й обов'язок військового люду, відомий з пожалувань, ходити в погоню. Поділля як цілісне князівство продовжує виступати і в першій третині XV ст. Його правителі Ситко, Свидригайло та інші з перемінним успіхом періодично воюють з татарами і молдаванами. Але в ході Свидригайлової війни (1431—1437) більша його частина була завойована поляками, за Великим князівством Литовським залишилися лише Вінниця і Брацлав. Цей подільський шматок спочатку потрапив під владу Київських князів, а вже з 1471 р. Східне Поділля в організаційному плані підпорядковується волинській адміністрації.

Хоча Сіверщина і ввійшла до складу Золотої Орди, проте, на противагу південним українським землям, тут збереглися укріпленні міста і доволі численне населення. Проте ця земля була не одним князівством, а розділеним серед невеличких володарів. Але місцеві князівські дружини являли собою доволі грізну силу. Наприклад, під час облоги Гродно 1390 р. Стародубський князь Корібут привів кінний полк з «гарною зброєю і конями». Його нащадок успішно воював у Чехії. Свидригайло, будучи Стародубським князем, успішно громив татар. Після переходу Сіверських князівств під владу московського великого князя наприкінці XV ст. їхні дружини грали одну з провідних ролей у війнах Московської держави як проти литовців, так і татар.

Київ, за словами Вітовта, був дорогоцінним камінням у його короні. Або, як пізніше казали литовські урядовці, «воротами панства». Після входження князівства до складу Великого князівства Литовського у ньому почав правити син Ольгерда Володимир (1362—1393). Наприкінці XIV — у першій третині XV ст. у Києві правили Гольшанські. Але вже при Свидригайлі Київ повернувся нащадкам Володимира, спочатку Івану Володимировичу, а потім Олельку Володимировичу і його сину Семену. Уже з перших років свого правління Володимир приділив чималу увагу обороноздатності князівства. Він підтвердив право на землю місцевих бояр і заселяв край новими переселенцями. Уже на кінець його правління є відомості про існування десятків поселень з військовим людом уздовж Дніпра, Росі, Дністра тощо. У Києві Володимир будує новий замок «з дубових колод», фортеці в Черкасах, Каневі, Звенигородці, Звягелі, Путивлі тощо. Про міць київських замків можна судити хоча б з того, що коли Ягайло виправив на Київ Скиргайла, аби змістити Володимира, то литовський князь віз із собою потужну артилерію. Коли через рік уже Вітовт спішив оволодіти містом після раптової смерті Скиргайла, то він теж віз із собою «багато облогових мортир». Київ і князівство в цілому успішно пережили перипетії важкої війни Великого князівства Литовського із Золотою Ордою і Свидригайлової війни. За час правління

Олелька і особливо Семена Київське князівство востаннє сягає своєї могутності. Князі, що титулують себе великими, продовжують будувати нові міста й фортеці. На момент смерті Семена на Київщині було не менше трьох десятків фортець, від уфортифікованих міст до маленьких замків. Саме причорноморський Дашів (у гирлі Дніпра) належав князю й успішно контролював місцеву торгівлю до самої смерті Семена. З розрізнених джерел довідуємося, що навколо Києва часів князівства була створена система замків. Крім того, при Семені до складу київського князівства відійшло Східне Поділля. Відповідно, князівство перетворилося не тільки на найбільшу за територію область Литовської держави, але й фактично стало його щитом з боку Дикого Поля. Адже всі кордони, через які ординці нападали на Велике князівство Литовське, ввійшли до складу Київської землі. Семен мав потужний двір, членам якого роздавав володіння не тільки на Центральній Київщині, а й на Лівобережжі, а також на південь від Брацлава вздовж Дністра. Щодо чисельності Київського війська, то точних цифр, на жаль, не маємо. З окремих підрахунків відомо, що в князівстві мешкало з десяток князівських родин, біля полутисячі панських і зем'янських родів. Чисельність слуг могла становити кілька тисяч чоловік. На відміну від Волині, на Київщині заселення і збільшення війська відбувалося через діяльність саме місцевого великого князя. Тому місцеве військо в своїй соціальній структурі було подібним до Волині часів правління Романовичів. Цих сил виявилося цілком достатньо, аби проводити активну й успішну політику в степу. Найвідомішим здобутком князя Семена став розгром на Поділлі 1455 р. орди Саїд-Ахмета, який потрапив у полон до Семена Олельковича. Після смерті Семена сучасники згадували його численні бої проти татар, подробиць про які докладніше не знаємо. Яскравим проявом значення могутності київського князя у Північному Причорномор'ї є той факт, що при наближенні турецької загрози італійські колонії і кримський хан саме в Києві вбачали силу, що мало їх врятувати, принаймні, до підходу всього війська Великого князівства Литовського.

У другій половині XV ст. удільні українські князівства поступово зникають. На їхньому місці утворюються області на чолі з великокнязівськими намісниками. Хоча самобутність української міліарної системи зберігалася, проте такі зміни вносили в неї корективи. Так, до початку XVI ст. не існувало єдиного загального закону, який визначав би і регулював військову службу землевласників з їхніх маєтків. Адже поки на чолі землі стояв місцевий князь, ситуація коригувалася залежно від його наказів. Прете реалії часу — катастрофічний стан, у якому опинилося ВКЛ в останній третині XV — на початку XVI ст. внаслідок наступу ВКЛ і Кримського ханату, — вимагали врегулювання земської служби спеціальними загальнодержавними законами. У 1502 р. на сеймі в Новгородку було встановлено фіксований мінімум, згідно з яким кожен князь, пан, зем'янин і дворянин має виставляти одного озброєного вершника з кожних десяти служб селян. За чверть століття стало зрозуміло, що тієї кількості вояків, яку виставляли землевласники згідно з установою, замало для потреб держави, і тому в 1529 р. таку норму звели до восьми служб селян. Окрім вищезазначених норм, кожен землевласник мав право виводити на війну більшу кількість вояків «на ласку господарську», добровільно. На українських землях, які входили до складу ВКЛ, військові повинності місцевого населення здебільшого відповідали загальнодержавним.

Кожна земля ВКЛ продовжувала, як і в удільні часи, являти собою військовий округ, на чолі якого стояв намісник головного міста або воєвода, що, зокрема, мало місце на Київщині. Волинська земля мала свою специфіку. Ця область являла собою конгломерат передусім князівських уділів Острозьких, Сангушків, Корецьких, Вишневецьких, і тут місцевими військами командував маршалок, якому підпорядковувалося й подільське ополчення. У бою ополчення кожної землі стояло окремо, очолюване власним намісником чи іншою посадовою особою. Загальне керівництво литовськими військами під час воєнних дій за відсутності великого князя здійснював гетьман. За життя Костянтина Острозького ця посада була єдиною, розподіл на

гетьмана великого і польного відбувся вже після його смерті. Що цікаво, люди, які зайняли ці уряди, Юрій Радзивилл і Андрій Немирович, були соратниками Костянтина. А передача управління гетьману великому всього війська, а польному — найманців чітко фіксувала двоїстість і, відповідно, важкість керування військом ВКЛ, особливо якщо зважити, що Острозькому це доводилося робити єдиноначально. Війська кожної із земель та воєводства структурно складалися з ополчень повітів, на чолі яких стояли старости. Наприклад, у 1524 р. король наказував Панам-Ради ВКЛ: «...Усі панові ради наші, з дворами своїми і з усіма слугами своїми, кінно та збройно, зібралися и наготові були... і повітам би своїм казали теж зібратися и наготові бути».

Основою військової служби було землеволодіння, тому й військовий обов'язок лежав на багатьох станах суспільства. Земську повинність відбували князі, пани, зем'яни, бояри і слуги (панцирні, путні, ординські), міщани й служебні татари.

На Волині основний тягар по обороні краю, як і в князівські часи, несла шляхта. Ополчення Волинської землі було тією військовою силою, що брала участь практично в усіх найбільших битвах і військових операціях ВКЛ у першій половині XVI ст.: під Вишневцем (1512), Оршею (1514), Сокалем (1519), Ольшаницею (1527) та ін. Проте навіть коли ВКЛ пожинало плоди миру, волинські полки часто стояли у бойовій готовності, «на конях», оскільки небезпека татарського вторгнення існувала постійно. Наприклад, у 1530, 1532, 1533 і 1539 рр. (хоча Костянтина Острозького вже немає, проте на Волині повністю діють його принципи управління і керують його люди, включаючи сина Іллю) бачимо волинців відмобілізованими на кордоні. Цікаво, що 1532-го й 1539-го, хоча мобілізаційні листи з урахуванням татарської й турецької небезпеки були розіслані по всій країні, на ворога мали рушити тільки волинці. Що ж стосується малої війни з татарами, то вона, беручи до уваги частоту їхніх нападів, вимагала щорічного напруження. Наприклад, у 1530 р. король, називаючи причини, що не дали можливості татарам напасти, серед інших вказав і на волинське ополчення, яке охо-

роняло кордон. Тут можна додати: коли внутрішні землі ВКЛ насолоджувалися мирним життям. Виходячи з вищезазначеного, слова волинської шляхти від 1545 р.: «Коли є перемир'я з Москвою, тоді в безпеці вся шляхта Великого князівства живе і не рушає зі своїх домівок. Але тут, на Волині, чи є, чи немає перемир'я з татарами, з коня мало зсідаємо і кожен час мусимо в полі бути», — не слід сприймати як перебільшення, а розуміти як констатацію гіркого факту.

Проте таке життя мало й зворотній бік. Постійна небезпека і часті сутички перетворили волинців (як і вояків інших українських земель) на загартованих і вправних бійців. І це не дивно, бо, як прокоментував 1538 р. від'їзд з молдавської виправи молодого Сигізмунда II старий польський ротмістр, «той пан, якого люди в ординці (татарський бій. — *Авт.*) не бачили, той хоробрим ніколи не буде». Українському населенню таких «ординок» вистачало більше, ніж будь-кому. Яскравим прикладом якості волинських загонів є Вишневецька битва 1512 р. Тоді вояки Костянтина Острозького першими зустріли ворожу атаку, бо вони краще знали татарську тактику, ніж поляки, які, за твердженням литовського гетьмана, набиралися вміння у німців у Європі, але там інша система бою й інше мистецтво вояків. А вже під час самої битви волинці витягнули на себе все кримське військо і зв'язали його боєм, що дало змогу полякам завдати флангового удару.

Беручи до уваги, що кількість і озброєння вояків залежали від заможності кожного шляхтича, не є дивним той факт, що ударною силою волинців ставали надвірні хоругви найбільших князів Острозьких, Сангушек, Вишневецьких та ін. Причому, крім вояків, яких вони мали виставляти, згідно з уставом, ці можновладці нерідко утримували загони, так би мовити, над норму. На це недвозначно вказує повідомлення про те, що князь Ілля Острозький мав якийсь загін («оршак») із 350 вояків, «гарно озброєний по литовській моді», подібний до якого у ВКЛ був лише у біскупа віленського, але менший. Зброю до цих вояків князь купив у Пруссії. Тут, певно, мова йшла про вогнепальну зброю (принаймні, луків і щабель було достатньо

і в Україні). У тому ж році Ілля Острозький привів до основного війська на московський фронт 500 добре озброєних гусарів, і це при тому, що, згідно з переписом 1528 р., Острозькі мали виставляти 426 коней. Цікаво, що в обох випадках джерело походження інформації й адресат ті самі, та й сам зміст наштовхує на думку, що мова йшла про два різних загони (350 і 500 чол.) на службі в одного князя. Якщо навіть прийняти думку, що йдеться про одних і тих самих вояків, то когось Ілля Костянтинович, привівши 500 чол., мав же залишити вдома для охорони проти татар, які якраз кочували вздовж кордону.

Частиною мілітарної системи ВКЛ була військова служба міщан державних («господарських») міст. Вони повинні були виставляти під час воєн ополчення, слідкувати за станом укріплень тощо. Не була в цьому винятком і Україна, в якій налічувалося не менш як 150 міст. Щоправда, військова повинність міст на зламі XV—XVI ст. зазнала суттєвих змін: містам, що розташовані у внутрішніх районах держави й віддалені від театрів воєнних дій, поступово заміняли воєнну службу грошовою виплатою. На українських землях цей процес мав місце на Волині. Відносна віддаленість від кордону, прикриття з півдня Східним Поділлям, сприятливі природні умови (ліси, болота) й численна шляхта, яка брала на себе основний тягар військової служби, поступово відсували волинські міста від прямої участі їхніх міщан у воєнних діях. Але їм не могли повністю скасувати військову повинність, оскільки вона диктувалася політичними реаліями. Хоча малі татарські напади й обмежувалися Поділлям, походи головних сил кочовиків завжди досягали Волині, як у 1516, 1518, 1519, 1524, 1526—1527 рр. Окрім небезпеки зовні, внутрішні війни між шляхтою теж примушували міщанство бути на сторожі й тримати зброю напоготові. За люстраціями українських міст, судовими вироками й земельними пожалуваннями середини XVI ст. видно, що офіційна військова служба волинських міщан зводилася до оборони міських і замкових укріплень, неофіційно ж вони брали участь у домашніх війнах місцевих феодалів, а значить, залишалися,

хоча й меншою мірою, ніж у XV — на початку XVI ст., серйозним військовим резервом Волині.

Справи на Київщині та Поділлі були дещо іншими. Ці території, будучи фактично передовим форпостом у напрямку Степу, завжди приймали на себе перший удар кочовиків. Це, відповідно, наклало відбиток на воєнний обов'язок міщан, який вони несли нарівні зі шляхтою і який полягав у переслідуванні ворога, сторожовій службі та ремонтуванні укріплень.

У 1522 р. Сигізмунд I, розбираючи скарги київських міщан на воєводу, підтверджує, що міщани повинні їздити з ним у поле «на погоню», ті ж, хто не має коней, повинні в той час стерегти замок, як «перед тим». Міщани повинні разом з іншими мешканцями міста стерегти по черзі полонених татар, причому обумовлено, що у випадку втечі під час чиєїсь варти полоненого то має бути «переведено» на винного, якщо ж полоненого хтось «навмисно відпустив, то той має бути покараний нічим іншим, тільки шиєю». Але тут же король додавав: якщо хтось «з необачності або з якоїсь пригоди татарина упустить, той не має бути покараний». У тому ж документі згадуються й клікуни, яких міщани спеціально наймають на замок. Крім того, кияни повинні були висилати в поле сторожу.

Зі скарг черкаських міщан у 1530-х рр. дізнаємося, що вони разом зі старостою мали виїжджати проти ворога, певно, теж мали робити й канівці, оскільки вони довгий час мали того ж старосту. Люстрації 1545 й 1552 рр. дають можливість простежити цю військову повинність міщан і напрямки їхніх походів. Щоправда, треба зауважити, що люстрації були складені в той час, коли, з одного боку, відбувся спад агресії зі Степу, а з іншого — оборона краю більшою мірою, ніж у першій третині XVI ст., лежала на плечах найманих військ і козаків.

Згідно з люстраціями, міщани ремонтували укріплення, охороняли їх, а під час військових дій виїжджали на конях з місцевим намісником проти ворога.

Фактично військова служба міщан обумовлювалася не стільки урядовими указами, скільки небезпечним прикордонням.

Часті, майже щорічні татарські напади, експлуатація уходів у зонах активного пересування кочовиків і утримання «польної» сторожі природно вимагали від міщан доброї організації й військової підготовки, що підтверджується конкретними фактами. Так, люстратор Житомира записав, що місцеві мешканці мають рушниці й добре з них стріляють. У Брацлаві під час облоги татаро-турецьким військом хана Девлет Ґерая I 50 міщан і зем'ян похилого віку, «мало придатних до оборони», плюс жінки та діти протрималися під щільним обстрілом три дні й здалися внаслідок нестачі припасів та води. А вже через 22 роки Бонецький, подорожуючи до Криму, відзначив, що у Брацлаві, незважаючи на те що на той час це вже було, за словами польського дипломата, «не важливе і не значне місто», усі мешканці — «гарні стрільці, які отримали чималий досвід і навик у легких і частих сутичках зі скіфами (татарами), вони складають незмінний гарнізон у своєму місті». До того ж брацлав'яни, за спостереженням Бонецького, «у степах відмінні провідники».

Цікавим прикладом високої бойової підготовки міщан Канева можуть слугувати події 1536 р. Тоді черкасці повстали проти свого старости Василя Тишкевича й витіснили його служебників з міста, на допомогу останньому була послана жовнірська рота з Києва. Не маючи змоги дістатися Черкас, жовніри й старостівські служебники вирішили «відігратися» на канівцях, а саме пограбувати місто, а потім усе представити як придушення бунту. Жовніри вночі проникли до острогу й напали на міщан, що нічого не підозрювали. В умовах нічного ґвалтівного нападу численного і професійного вояцтва канівці не розгубилися, а зібралися з силами «і виперли з острогу тих нападників», причому останні зазнали істотних втрат в живій силі та амуніції. Дещо пізніше, у 1560-х роках, під час старостування у Черкасах князя Михайла Вишневецького, 500 татар раптово вдерлися до міста вночі, але місцеві мешканці не розгубилися й вибили ворога з міста, а через кілька днів дали татарам бій у полі й розгромили. У 1532 р. міщани складали суттєву частину гарнізону Черкас, коли місто витримало двотижневу

облогу великого кримсько-турецького війська. Під час відбиття татарських нападів міщани Поділля й Київщини, з огляду на нечисленність місцевої шляхти і часто відсутність найманих військ, мали складати суттєву частину прикордонної оборони.

Походи на Тягінку 1493 р., Іслам 1524 р., Очаків 1529 р. у документах зазначено як такі, що здійснювалися черкасцями, канівцями та місцевими старостами. Зрозуміло, що тут ідеться про всіх мешканців цих міст, але, з огляду на вищезгадану особливість краю, роль міщан була в цьому значна. Це певною мірою підтверджується документами. У скаргах киян 1522 р. чи черкасців 1536 р. у люстрації цих міст багато уваги приділено полоненим татарам і воєнним трофеям. Окрім зазначених воєнних повинностей, існувала ще одна, яка повною мірою лежала на українських містах, — будівництво й обслуговування під час походів військових флотилій. Більшість великих походів, розпочатих проти татар із литовських земель, були річковими. Красномовним же фактом, який свідчить про процедуру підготовки флотилій, є лист Сигізмунда до Іслям Ґерая 1529 р.: «Казали йому (Михайлу Григоревичу) з усіх міст і волостей українних казати зібрати *людей човневих* (підкреслення наше. — *Авт.*), і буде з ним чималий загін людей з гаківницями та з ручницями і з іншими бронями, скоро ріки пустять, він з цими людьми там на низ Дніпра прибуде».

Отже, у першій третині XVI ст. українське міщанство, в першу чергу Поділля й Київщини, продовжувало відігравати значну роль в обороні краю від агресії перекопців та білгородців.

Служилих татар у ВКЛ джерела фіксують з кінця XIV ст., оселення татар мало початися ще за часів правління Ольгерда Гедиміновича, а Вітовт тільки продовжив і розвинув цей процес. Саме литовські служилі татари у наступні століття й у досліджуваний період складають частину ополчення литовських земель. За описом війська 1528 р., ці татари виставляли 673 коні. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення з боку степу, литовські татари прикривали білорусько-литовські землі. Наприклад, у 1533 р., оголошуючи

мобілізацію по всій державі у зв'язку з небезпечними рухами чамбулів кримців усього в 13 милях від Черкас, Сигізмунд І наказав «маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому...», аби вони «були б... усі наготові». Хоча, як зазначив Єжі Охмянський, невідомо, чи брали литовські татари безпосередньо участь у боях з нападниками на українських землях.

Крім участі у військових походах, з числа цих служилих татар формувалися кадри і для дипломатичного корпусу ВКЛ. Достеменно відомо, що саме вони становили більшість толмачів і гінців, яких посилали до Криму. Причому ці професії могли бути й спадковими. Так, у перші дві декади століття до Криму доволі часто з урядовими дорученнями їздив князь Кузулман, який на початок 1530-х рр. уже посідав уряд маршалка і писаря татарського, а у 1520—1530 рр. його місце займав Кузулман-молодий. Подорожі до Перекопської та інших орд були доволі небезпечними. У 1508 р. вищезгадуваного Кузулмана захопили в полон астраханці й «в Азові продали». Інший литовський толмач, Ромодан, у 1518 р. загинув. Що ж до служилих татар на території саме України, це більш складне питання. На Київщині татари, які визнали владу великого князя, відомі з 1380 р., коли Володимир Ольгердович прийняв під свій захист сина Мамая Мансура — засновника роду князів Глинських. Пізніше Вітовт виділив екс-хану Золотої Орди Тохтамишу і його людям землі у Черкасах і Каневі. Також князі Олелько Володимирович і Семен Олелькович селили на Київщині татар. Під 1494 р. частину цих татар згадують як єсачних людей, що мешкають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок. Причому ця татарська колонія виявилася доволі живучою в етнічному плані. Її представники Шашко і Бедей (чи Бебей) фігурують у 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича вони були звільнені від повинностей на замок і привернуті безпосередньо під старосту. В описі Мозиря зазначено село Міхновичі татарки Кодишевич у 10 димів. Тон опису дає зрозуміти, що село існує вже давно («пам'яті

немає»). Можливо, тут ідеться не про чисто татарське поселення, а про населений пункт, який належить татарському роду. Але навіть у такому випадку Міхновичі мали бути хоча б частково заселені татарами.

Хоча Кримський ханат і займав загалом ворожу позицію стосовно ВКЛ, проте це давало і зворотній ефект: кримські політичні дисиденти-втікачі до цих держав у такий спосіб збільшували чисельність литовських татар. Так, один з братів Менглі Ґерая І Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки у 1493 р. А під 1519 р. у королівському листі згадано «Аздмірова сина Канівського», з чого можна зробити припущення про існування у Каневі татарської колонії. У 1507 р. до Черкас з Криму втік ханський слуга Шади Чекгімя. Місцеві козаки, взявши його під захист, не тільки відмовилися видавати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева.

У 1528—1529 рр. в районі Канева й Черкас мешкав зі своєю ордою царевич Іслям Ґерай, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харч і одяг. Цікавий випадок стався у 1531 р., коли до ВКЛ прибула численна делегація кримських послів на чолі з Маакул-мурзою. Цих послів на батьківщині було проголошено персонами нон грата, а держава, з урядом якої вони мали вести переговори, автоматично перетворилася на їхній новий дім з місцем проживання у Києві.

Напевно, за аналогією з литовськими київські татари теж несли дипломатичні повинності толмачів. Що ж до Волині, то тут існування служивих татарських громад підтверджується джерелами. Причому мова йде передусім про приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540—1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисову Бару. На Волині ж ці «люди татарського народу», як їх названо у люстрації Барського староства, мешкали у володіннях князя Корецького. Причому, за словами господині Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишилися у князя. Знаменно, що у 1574—1575 рр. згадуються надвірні

татарські хоругви Корецьких і Острозьких. Хоча джерела й не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, які проводили їхні сюзерени.

Збройні сили на українських землях ВКЛ, як, утім, і по всій державі, можна розділити на постійні й непостійні. До першої категорії належать слуги урядників (воєвод, старост, намісників-державців), сторожа і (з початку XVI ст.) жовнірські роти. Воєнна система Литовської держави передбачала, що кожен, хто ставав на чолі будь-якої адміністративно-територіальної одиниці, обов'язково повинен був утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент, так званих служебників або слуг. Чисельність цього загону спеціально не визначалася, але повинна була відповідати вимогам місцевої оборони. Наприклад, у 1507 р. при черговому призначенні воєводи до Києва було вказано, що «він має, на тому замку нашому украінному мешкаючи, не малую суму слуг ховати к службі нашій...». Тому король на утримання виділив воєводі плату з київських корчем, київське мито (крім аргіша) і «половину плати нашої з корчми Черкаської...».

Бажання збільшити кількість служебників призводило до посилення експлуатації місцевого населення. Красномовним прикладом можуть служити дії Остафія Дашковича, який задля збільшення своєї воєнної сили привернув до себе частину населення Черкаського повіту, ввів нові податки й відібрав у міщан частину їхніх прибутків. Слуги користувалися суттєвими пільгами, що ставало причиною нарікання інших категорій населення. Наприклад, у тих же Черкасах, «якщо чоловік прихожий, або слуга старости, у якогось міщанина доньку візьме за себе, тоді мав різних повинностей міських з ними (міщанами) вживати і в різних службах і виплатах рівною частиною їм допомагати». Але за часів правління О. Дашковича ці слуги, хоча й користувалися місцевими «пожитками», ніяких служб «міських» не виконували.

У 1522 р. київські міщани скаржилися, що їхній воєвода Андрій Немирович під час походів у поле відбирає у міщан коней на користь своїх слуг. Крім того, його «воротні» і слуги б'ють

«кликунів», яких міщани наймають на замок, покладають на них силою ключі й змушують їх прибирати під узводом. Треба сказати, що воєнне навантаження на служебників теж було значним. Будучи фактично особистою гвардією воєводи, старости чи намісника-державця, вони мали супроводжувати його в усіх воєнних і дипломатичних місіях. Загони служебників були тим ядром, навколо якого збиралося земське ополчення і вільнонаймане вояцтво. Окрім супроводження свого господаря, служебники мали виступати проти татар і без нього, патрулювати в полі по кілька разів за літо, здійснювати розвідувальні рейди під ворожі території, не кажучи вже про звичайну щоденну охорону замку.

Сторожа (замкова, острогова і польова (під час польових робіт)), хоча і поступалася служебникам кількістю, проте значення її було не меншим, оскільки саме від сторожі багато в чому залежала безпека населення. Наявність сторожі у місті була таким самим необхідним атрибутом, як і наявність вищезгаданих служебників, з тією тільки різницею, що її організація була обов'язком не тільки керівника області, а й місцевих мешканців. У досліджуваний період на українських землях ВКЛ прогресує тенденція переведення сторожі на наймання. Під 1522 р. у Києві згадуються кликуни, яких міщани наймають на замок. У середині XVI ст. в описі міста зазначено, що кияни наймають двох сторожів на замок за шість коп грошей на рік. У Черкасах під 1539 р. така сторожа згадується під назвою «башники». Їх найм покладався не тільки на міщан, а й на «все населення і вдови міста Черкаського, і люди князівські і панські, і духівництво». Вони повинні були «давати з хліба, скільки буде в кожному окремому дворі людей, а кожен свій хліб буде їсти, по два грами старості, а староста має за ті пенязі сторожу наймати». Дещо пізніше продуктовий податок було замінено на грошову виплату — по два гроші на рік з кожного дому.

Острогову сторожу наймали по всіх прикордонних містах України, хоча й з деякими відмінностями. Якщо у Каневі, Мозирі й Овручі за це теж відповідали міщани (а в двох останніх ще й волость), то вже у Вінниці цей обов'язок лежав

на зем'янських людях, вдовах і неосілих козаках. Різнилися і суми, за які наймали сторожу. У Каневі міщани давали по два гроші і віз сіна, а князівські, зем'янські й церковні піддані — по три гроша. Остерські міщани й волость на двох сторожів давали на рік по дев'ять коп грошей. У Вінниці зем'янські піддані платили на рік по три гроші з хати, інші ж дві категорії населення — по півтора гроша відповідно. У Чорнобилі найм замкового сторожа лежав тільки на місцевому намісникові. Найм острогової й польової сторожі (у Мозирі — сторожа на Турі) був подібний до найму замкової, але оплата була нижчою. Наприклад, у Каневі на острогову сторожу міщани і бояри та їх піддані давали з дому по грошу й чверті жита.

Система повинностей щодо найму й утримання сторожі не була стала і могла коригуватися урядом залежно від місцевих умов. Так, в Овручі під час намісництва пана Семена Полозовича корчми, з доходів від яких місцеві бояри і міщани зобов'язані були утримувати сторожу «на полі від поганства татар», були переведені на замок. Сигізмунд I пояснював це тим, що бояри і міщани не виконували своїх обов'язків і не тримали в полі «жодної сторожі». Полозович же, отримавши корчми «до його живота… зобов'язався з тих корчем сторожу в полі від поганства татар завжди тримати…». Після перемоги під Черкасами у 1532 р. місцеві мешканці отримали від уряду на сторожу 50 кіп тканинами і 31 копу грошима. Потім Сигізмунд I додатково постановив «до волі государської» щороку видавати черкасцям на сторожу 20 кіп грошей. Якщо порівняти суми вищезазначених виплат з оплатою найманих жовнірів, то побачимо, що вони подібні.

Щодо озброєння сторожі, то в документах зазначено, що вартові «у ворот лежат з бронями», польова сторожа була ще й на конях. У 1538 р. Сигізмунд I дорікав Панам-Ради на те, що деякі вояки виїжджають у похід «на клячах», придатних тільки для сільського господарства «з рогатинками». І далі продовжував: «Може, ваша милість сам то добре бачить: якщо такі почти могут згодити на сторожу або на бій?» З цього можна зробити висновок про рівнозначність сторожової служби і воєнного по-

ходу. Складне прикордонне становище українських міст наклало відбиток і на бойовий стан сторожі. Яскравим прикладом може слугувати бій канівців із загоном київських жовнірів і старостинських служебників. Коли останні зненацька увірвалися до острогу, «декілька мужів… які були в місті», вибили нападників.

Проте ті війни, які велися з кінця XV ст., показали, що сил служебників і сторожі недостатньо для оборони замку й міста, на випадок якщо ворог нападе зненацька (а саме так діяли легкі й швидкі чамбули кримців). Тому литовський уряд намагався посилити гарнізони за допомогою шляхетських загонів Київщини. Наприклад, чорнобильські зем'яни були зобов'язані перебувати при воєводі «в Києві в час неспокійний. Крім того, на Київщині періодично стояли застави. Причому, якщо у 1522 р. застава налічувала близько 337 коней і складалася з почтів окремих панів і дворян, то у 1530 чи 1533 р. по півроку стояли відмобілізовані ополчення всіх українських областей ВКЛ.

Створення застав із земськими вояками було спробою удосконалити стару систему військової служби, але час вимагав кардинально нового типу вояків, не прив'язаних до місцевості й готових служити тільки за гроші (мається на увазі наймане жовнірство: кінні — панцирні й гусари, піші — драби). Узагалі, перехід від ополчень до найманих військ відбувався на зламі XV—XVI ст. в усіх європейських країнах. Не стало винятком і ВКЛ. Тут ще у 1490-х рр. за розпорядженням великого князя Олександра було найнято у Польщі, Моравії та Сілезії кілька сот жовнірів. Уже у 1507—1509 рр. у Києві стояли роти найманців. Ймовірно, і в інші роки у Києві вже більш-менш постійно стояли жовнірські роти. Так, на початку 1520 р. Сигізмунд I послав київським служебним «тисячу вісімсот золотих: половину готовими пенязями, половину сукнами; а на жито у Київ двісті кіп грошей». Щоправда, наприкінці того ж року у Києві було не більше 30 жовнірів. Саме з 1520-х рр. присутність жовнірів на Київщині стає постійною.

Техніка набору цих служебних хоча й базувалася на найманій основі, проте мала деякі відмінності. Спочатку уряд звертався

до ротмістрів, як правило іноземців, які являли собою прототип професійних офіцерів. Останні за отримані гроші наймали у свої роти вояків і приводили їх до держави. Специфікою кінних хоругв було те, що вояки, яких набирав ротмістр, були шляхтичами і називалися товаришами. Кожен з цих товаришів утримував за власний кошт певну кількість озброєних пахолків. Наприклад, у 1536 р. товариші київської роти скаржилися на канівців, що ті відібрали у їхніх пахолків ручниці й мечі. Як правило, рахують в середньому на одного шляхтича 2—3 пахолка. Кожен товариш кінної хоругви отримував 5 кіп грошей на рік.

Як уже зазначалося, основним місцем на українських землях, де стояли роти жовнірів, був Київ. Наприклад, у 1521 р. до Києва було послано 300 найманих драбів. А у 1524 р. ротмістр Мислимицький привів до Києва «почт людей». 1529 р. з Кракова до Вільно було відправлено 11 кінних і 10 піших рот загальною кількістю 4064 вояків (не враховуючи пахолків). Недоліком іноземних найманців була їхня байдужість до становища територій, де вони стояли. До того ж найм жовнірів у Польщі й приведення їх до ВКЛ вимагали багато часу і зайвих витрат. Аби уникнути пограбувань та мародерства на шляху руху найманців, уряд змушений був регламентувати ціни на продукти для цих жовнірів.

Бачачи ці незручності, у Вільно вирішили, що зручніше й вигідніше буде набирати місцевих українських шляхтичів. Так, 1521 р. Андрій Немирович, київський воєвода, «зобов'язався утримувати двісті коней... місцевих людей Киян, Овручан...». У 1529 р. Василій Тишкевич набрав кінну роту для Києва, вояки якої, за словами Сигізмунда I, «чималий пожиток і послуги, перебуваючи там (у Києві), нам учинили».

Крім найму окремих рот, уряд практикував утримання на кордоні дворян «на пенезях». Коли вперше уряд спробував це зробити, нам поки що не відомо. Охманський писав, що це сталося наприкінці 1522 р., хоча, можливо, і безрезультатно. Проте за 1520 р. маємо наказ короля Панам-Ради ВКЛ: «Тисячю коней і дворян на пенязі прийняти і по українним замкам розложити там, де їх

м(и)л(о)сті» вирішать за потрібне». Узимку 1523—1524 рр. Литовська держава розмістила по «українним замкам» дві тисячі кінних дворян. Тоді ж, окрім дворян, на державну службу було найнято і «малий почот козаків». Дії цих вояків справили на короля таке враження, що він запропонував Панам-Ради ВКЛ збільшити кількість козаків на кордоні до двох, а дворян — до трьох тисяч чоловік. Щоправда, внутрішньоусобна війна у Криму дала змогу уряду уникнути цього нового набору вояків, так що у 1527 р. одна з найбільших битв на кордоні між військами ВКЛ і Кримського ханату була виграна силами земського ополчення з українських земель. 1529 р. було вирішено розташувати на Київщині чотиритисячне кінне військо. У листопаді наступного року це принесло свої плоди, коли «пеняжні люди» разом з київським ополченням розгромили татарське військо.

У цілому, жовніри позитивно впливали на моральний дух інших вояків і місцевого населення своїм професіоналізмом і стійкістю в бою. Так, 1545 р. мешканці Брацлава просили уряд прислати до них найманців. Житомирці в тому ж році запропонували уряду, аби їм видавали гроші з державного скарбу для найму «особливого почту» вояків. Крім професійних якостей, місцеві мешканці бачили, як на нашу думку, ту силу, яка постійно є на службі, це, в свою чергу, давало змогу менше часу витрачати на особисту службу. Пересічний мешканець того ж Житомира чи Брацлава почувався більш спокійно, працюючи десь у полі чи в уходах, знаючи, що домівка перебуває під надійною охороною. Адже той же Брацлав був захоплений татарами тому, що староста зі слугами від'їхав у справах, населення розійшлося на різні роботи по околицях, а драбів, не дивлячись на кількарічні прохання, не було.

Складовою і необхідною частиною оборони України-Русі було несення сторожової служби і здобуття розвідувальної інформації з ворожого табору. Вище вже описувалася специфіка набору й утримання сторожі. Тепер слід визначити коло її обов'язків. Основним, найповнішим джерелом для цього є на сьогодні реєстри українських міст 1545 і 1552 рр., завдяки

яким можна виокремити три рівня сторожової служби: замкова, острогова і польова. Сама назва замкової сторожі дає зрозуміти її призначення. Служба сторожів (інші назви кликуни і башники) полягала у безпосередній охороні фортеці й наданні господарських послуг. Господарські повинності припадали тільки на день і включали доставку води, дров, прибирання ровів тощо. Проте в деяких замках, як, наприклад, у Вінниці чи Овручі, роботи по господарству були відсутні.

Охорона укріплень поділялася на нічну і денну. В основу нічної служби було покладено так зване «кликання», згідно з яким охорона повинна була патрулювати вздовж фортечного муру, «по бланках ходячи», і стояти «на вежах». Удень же сторожа (а в Києві біля Ротмістрових воріт ще й драби) мала охороняти ворота. Щоправда, з часом у багатьох містах денна служба сторожі повністю переводилася на господарські роботи.

Що стосується охорони острогу, то вона була подібна до замкової, з тією різницею, що господарське навантаження на неї було набагато меншим. Навіть у тих випадках, коли замкова сторожа вдень не несла охорони, острогова обов'язково пильнувала ворота, і основна увага при цьому приділялася тим, що розташовані з боку поля. Польова сторожа мала періодичний характер і проводилася у вигляді кінних пікетів. Відстань від міста, на яку виставлялася дана охорона, коливалася від 1 до 30 миль. Як правило, ці пости ставилися на чітко визначених місцях, але іноді, «де б потреба вказувала», могли відбуватися зміни.

Істотним недоліком замкової й острогової сторожі було те, що, охороняючи безпосередньо місто і фортецю, вона могла помітити ворога тільки біля самих воріт. Кориснішою була польова сторожа, але її періодичний характер не міг повністю задовольнити проблеми захисту кордону. До того ж слабке узгодження дій різних постів, і без того розташованих на великій відстані, могло призводити до того, що, як скаржилися житомирці, «ніколи сторожа не встереже, а хоча теж і підстереже татар, тоді до замку не може перед ними втекти».

Документи чітко фіксують, що прикордонні старости часто дізнавалися про наближення ворога, коли той іще не увійшов у зону дії польової сторожі. Наприклад, у 1533 р. Остафій Дашкович повідомляв уряд про пересування кримців у 13 милях від Черкас, у той час як місцева «уставична» польова сторожа висувалася у степ максимум на 8 миль. Також 1538 р. київський воєвода і черкаський староста писали до Панів-Ради ВКЛ, «що сторожа їх на око бачила», як татарське військо на чолі з ханом переправлялося через Дніпро. А це могло бути тільки в районі Таванської переправи. Це наштовхує на думку про існування спеціальних патрулів у глибокому степу, що підтверджується і документами.

У Черкасах, наприклад, місцеві бояри і старостинські слуги повинні були «для обережності» тричі на літо виїжджати в поле. Остерські бояри мали як зі старостою, так і без нього виїжджати на Сіверський бік Дніпра «шляхів навідувати». При Вінницькому замку існувало спеціальне село, мешканці якого мали за обов'язок «довідуватися про військо Татарське і шлях їх стерегти на верху Десниці річки і в Остриці, де шлях йде на Базарів брод». У Мозирі староста повинен був посилати своїх і замкових слуг на «вивідування вістей по всіх замках українних, або теж під людей неприятельських піти довідатися», а міщани наймали для них возжа. У Овручі ж «для вивідування вістей» використовували бояр і путних слуг. Необхідність оперативного отримання і передачі інформації змушувала уряд спеціально переводити на цю службу інші категорії населення, як це мало місце у Кременці. Тут, за королівським наказом, «відібрано мужиків тяглих 24 и вчинено їх слугами для посилання і вивідування вістей и для передачі листів куди потрібно».

Треба зазначити, що вищезгадана патрульно-розвідувальна служба українського населення цінувалася і в Кримській державі. Наприклад, 1507 р. Менглі Ґерай I, попереджуючи Черкаського намісника князя Капусту про те, що з «Тереганьської (?) землі» вийшло 1500 татар «розбивати київський и черкаський шляхи», просив його послати своїх людей, аби вони перевірили «гаразд шляхів».

Судячи з усього, крім сухопутних патрулів і постів, на прикордонні використовували і річкову сторожу, яка, мешкаючи на дніпровських островах, могла стежити за переправами. Ще у 1490-х рр. згадуються люди, які «на Дніпрі стояли» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. У 1524 і 1533 рр. висувалася ідея про встановлення на дніпровських островах постійної сторожі. Причому у 1530-х рр. це запропонував староста черкаський і канівський О. Дашкович. Отже, можна припустити, що він уже тримав там якісь пости. Цікаво, що дещо пізніше Михалон Литвин (вважають, що під цим псевдонімом приховувався литовський посол у Криму в 1537—1539 рр.), теж пропонуючи тримати там загони з човнами проти кочовиків, тут же повідомляв про існування на островах якихось вояків, що на своїх судах розбивають татар під час їхніх переправ. Суттєвим доповненням до перелічених вище засобів попередження населення про напад ворога була наявність агентури у ворожому таборі або, як казав сам король, «деякі приятели з Орди...». Цікаво, що своїх шпигунів у Криму мали і деякі урядники, такі як О. Дашкович чи Андрій Немирович.

Ахіллесовою п'ятою в обороні прикордоння ВКЛ була відсутність суцільної лінії укріплень із засік, ровів і валів (такими укріпленнями захищало свої володіння на півдні ВКМ). Міста-фортеці на українських землях забезпечували спокій тільки для навколишнього населення, але вони не могли зупинити рух татарсько-турецької кінноти вглиб країни.

Незважаючи на нечисленність, розкиданість і не завжди відповідний тривожному часу стан укріплень, ці міста-фортеці все ж залишалися найбільш надійним захистом для навколишнього населення, особливо на території Київського воєводства й Подільської землі. Стан укріплень і озброєння українських міст-фортець в історіографії, як правило, піддавався нищівній критиці. Причина цього полягала в тому, що вчені складали своє уявлення про замки на основі їхніх люстрацій 1545—1552 рр. Дійсно, вивчаючи ці люстрації, не можна не погодитися з думкою про вкрай поганий стан укріплень замків та

їхнього озброєння. У досліджуваний період ми маємо декілька скарг Сигізмунда I і київського воєводи пана Андрія Немировича на незадовільний стан фортифікації київського замку.

Якщо фортечні мури були найбільш ефективним засобом оборони від нападів степовиків, то використання річкового флоту стало найбільш ефективним засобом нападу українських прикордонників на кримські улуси. Уже перші контрнапади українського населення на володіння кримців здійснювалися на човнах. Знаменно, що на першу декаду XVI ст. дії дніпровської флотилії досягли такого розмаху і сили, що хан був змушений прийняти план блокування річки за допомогою ланцюгів. Але це не могло зупинити українських прикордонників. Походи 1519, 1523, 1524, 1529, 1532 рр. продемонстрували безсилля кримців перед цією зброєю. У той же час у ВКЛ з'явилися проекти щодо встановлення флотилії на постійне державне утримання. І хоча ці плани залишилися на папері, українське населення самостійно розвивало цей засіб оборони. Сучасники у 1540-х рр. описують напади на татар по Дніпру як звичайне явище.

Будувалися човни в українських містах, розташованих на Дніпрі. 1529 р. Сигізмунд I згадує «людей челнових... з усіх міст і волостей українних». Часу на створення флоту було замало. Наприклад, у листопаді 1528 р. Іслям Ґерай звернувся до Вільно по допомогу, а вже наступного року, як «скоро ріки пустили», до нього підійшли литовські вояки на човнах. Озброєння екіпажів човнів складалося з гаківниць, ручниць та інших «бронів».

Прийоми використання дніпровської флотилії включали й напади на кочовиків під час переправи тих через річку, блокування переправ (у 1524 р. українські козаки «тижден через Дніпро (татар) не пропускали»), висадку на ворожі території з метою атаки татарських улусів і фортець, а також захоплення татарських і турецьких кораблів. Крім цього, флот міг бути використаний і для деблокади власних міст, як це мало місце у 1532 р. У тому році татарсько-турецьке військо, кероване ханом Саадет Ґераєм I, намагалося захопити Черкаси, але підхід

воєнної флотилії по Дніпру з Києва змусив нападників відступити. Правду кажучи, у Кіркорі теж добре розуміли вигоду від використання флоту на Дніпрі. Але економічні можливості ханату були для цього занадто обмеженими. Тому правителі Криму не один раз намагалися залучити на свій бік турецькі або московські судна, щоправда, безуспішно.

Отже, можна констатувати, що у XVI ст. основною воєнною силою були загони шляхти, міщан і козаків. Розташування на Київщині, Волині й Поділлі найманих військ мало періодичний характер, а їхня невелика чисельність не відповідала потребам часу. Несення сторожової служби покладалося на різні стани українського населення. Головними недоліками цього була слабка координація дій сторожових постів і сезонний характер польової сторожі. Що ж до якості вояків, то найкращу характеристику їм дав Михалон Литвин: «(Мешканці Київщини) за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони стають досить відважними. Тому там дуже легко набрати багато добрих вояків».

Таким чином, бачимо, яку строкату картину являли собою збройні сили України, де старе мало уживатися з новим. Насправді точно такі самі явища і процеси відбувалися в усіх частинах Європи. На прикладі шляхетських застав бачимо, як здійснювалися спроби прилаштувати систему, що вже відмирала, до нових реалій. Нові набори рот багато в чому ще базувалися на старому феодальному праві. У будь-якому випадку командувати таким військом було надзвичайно важкою справою, проте інших сил в державі не було, і тому полководцям доводилося знаходити вихід із ситуації. Наприклад, князь І. К. Острозький провів кілька реформ. Так, користуючись своєю владою на Волині й Поділлі, він саме місцеві полки перетворив на навчену і повністю підконтрольну йому силу. Крім того, за рахунок близьких відносин з панством Київського воєводства, передусім з такими відомими прикордонниками, як Семен Полозович, Андрій Немирович й Остафій Дашкович, князь Острозький зміг налагодити цілісну систему оборони

на півдні. Є всі підстави стверджувати, що й діяльність українського козацтва йшла багато в чому під його контролем.

Військо Великого князівства Литовського

Основною військовою силою Великого князівства Литовського була «земська служба», тобто ополчення військового стану, принципи якої були запозичені у довгий час головного ворога Литви — Німецького ордену. На заклик великого князя аристократія Литви й Русі була зобов'язана виступити в похід кінно, збройно та із власним загоном, кількість вояків у якому визначалося залежно від земельних володінь бояр.

Земська служба була організована за територіальним принципом. Намісник вищої адміністративної одиниці (з XV ст. він звався воєводою) стояв на чолі земської служби підлеглої йому території. Організаційно-тактичними одиницями земської служби були корогви. Переважали корогви, що формувалися за територіальним принципом, у кожній із земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, які очолювали повітові хорунжі. Існували також корогви, які збирали великі можновладці та княжата. Ці пани, що служили окремо від повітових корогов на чолі власних підрозділів, називалися короговними панами.

На відміну від Польського королівства, шляхетське ополчення у Великому князівстві не було на початку XVI ст. настільки зачеплене кризою. Набагато сильніша порівняно з Польщею влада литовського монарха уможливлювала більш ефективне виконання військового обов'язку. На відміну від Польщі, обсяг виконання служби був тісно пов'язаний із розміром земельної власності (кількістю підвладних «служб» чи господарств (дворів), причому норми ці надзвичайно нагадували такі, що діяли під владою Німецького ордену.

У Великому князівстві існували (на відміну від Польщі) докладні реєстри всіх князів і бояр, що вказували розмір загону

земської служби, яку вони були зобов'язані забезпечити. У 1528 р. земська служба Великого князівства налічувала 19 858 «коней», тобто важкоозброєних вершників (треба зауважити, що у цьому переписі вказано не всі повіти; крім того, частина «коней» могла не належати до важкої кінноти). Відповідно до кількості «служб» (дворів чи господарств) у власності боярина були пани, князі чи бояри, що виходили до служби з кількома сотнями або десятками воїнів, інші лише з декількома вершниками або навіть поодинці. Деякі збіднілі пани мусили навіть складатися вдвох чи втрьох для відправлення одного вершника.

Коли військо складалося лише із земської служби, ним командував великий князь, але оскільки великий князь був часто в той же час і королем польським, то бувало так, що він перебував у Польщі в той час, коли потрібно було вести військо у бій. Тоді великий князь призначав тимчасовим головнокомандувачем когось із великих бояр. Це рішення не завжди йшло на користь справі через суперництво командувачів окремих корогов.

У Великому князівстві також було відомо про «виправу з добр і міст», коли великі землевласники повинні були спорядити військовий відділ відповідно до розмірів свого маєтку. У випадку скликання такого ополчення власники місцевостей не були зобов'язані брати особисто участь у поході, але на них покладався обов'язок облаштування власним рахунком окресленої кількості озброєних вояків. Оскільки часто накази про таке ополчення не уточнювали, як саме мають ці вояки бути озброєні, то бояри, що мали забезпечити такий загін, нерідко прагнули мінімізувати власні видатки на його озброєння, що негативно впливало на якість війська. Після введення постійної посади гетьмана вдалося забезпечити пристойний рівень підготовки військ.

Треба сказати, що не ясно, чи був у Великому князівстві формальний (як у сусідній Польщі) поділ на посполите рушення (expeditio generalis) і «виправу з добр і міст». Схоже, що основним способом організації війська була саме земська служба, а землевласник особисто не брав участі у поході лише

у виняткових випадках, як-от у випадку старості, чи хвороби, чи коли маєток знаходився у володінні удови або духовних осіб.

На початку XVI ст. у Великому князівстві уряд зробив кроки щодо регламентування військової служби загальнодержавними актами, на відміну від традиції. У 1502 р. на сеймі у Новогрудку «король его милось Александр с прелаты и Паны-Радами своими то был установил, иж кожный князь и пан, и дворянин, и земянин мел з именя своего з десяти служб пахолка у зброи на кони з древцем выправити...». Така рознарядка повторювала привілей, виданий Олександром 1492 р., коли він іще не був польським королем, а лише великим князем литовським. На Віленському сеймі 1512 р. великий князь Сигізмунд запропонував схожий норматив, але вже не з десяти служб, а з десяти димів, а «естли бы то всим вашой милости виделося трудно, ино бы з десяти служб два молодцы — конно, збройно».

У Великому князівстві подеколи вдавалися й до скликання загального ополчення, коли до зброї закликали все доросле чоловіче населення краю. Це була знаменита «Погоня», що згадується ще у привілеї Ягайла 1387 р. «Pogonia vulgo dictum», у якій мали брати участь не лише шляхта (non solum armigeri), але всі чоловіки, що здатні носити зброю. Проте таке траплялося рідко. Погоня була скоріше не стільки військом у повному значенні слова, скільки способом організації мирного населення для оборони краю. Її завдання були надзвичайно вузько окреслені як переслідування ворога, що втікає. Крім того, бояри побоювалися озброювати простий люд, тож до загальної Погоні доходило нечасто, і в окреслюваний період великі князі за потреби обмежувалися або частковою мобілізацією чоловічого населення, або притягненням до війська мирного люду поза рамками Погоні у вузьких технічно-допоміжних функціях. На початок XVI ст. Погоня перетворилася на старовинну й майже забуту традицію.

Треба зауважити, що на татарському порубіжжі, що було слабо залюднене, шляхти, що мала виступати земською службою, було небагато. Так, на Київщині у третій чверті XVI ст., коли вже почався процес реколонізації Степу, було усього лише

193 шляхетських сім'ї. На Волині ж шляхта виставляла, за переписом 1528 р., 789 «коней» (кінних бійців). Ще 834 «коні» виставляли волинські магнати, із яких наймогутніший, князь Костянтин Острозький, виставляв 426 «коней». Для розуміння контексту нагадаємо, що усього Велике князівство за переписом 1528 р. виставляло 19 858 «коней» (за мінімальною оцінкою насправді незначно більше).

У той же час незначна кількість шляхти на порубіжжі дещо компенсувалася більшою загальною мілітаризацією суспільства. Військовий обов'язок міст на зламі XVI ст. став анахронізмом на Волині, але зберігався у Київській та Подільській землях ще більш як сто років. 1514 р. великий князь Сигізмунд у привілеї київським міщанам наказує, щоб вони виступали в погоню за татарами «кінно і збройно, кожен своєю головою та згідно зі своїм станом, так як на війні служити без жодного замешкання та отягування, як ми їм, або урядник наш розкаже». Крім того, на цих теренах до військової служби залучали частини сільської людності, цілий особливий прошарок «слуг». 1471 р. над Россю налічувалося 136 слуг, або три чверті тамтешніх чоловіків. У інших прикордонних місцевостях становили вони від 10 до 25 відсотків людності. Особливо численними були слуги поблизу Києва: на початку XVI ст. у восьми навколишніх селах налічувалося 246 «димів» слуг. Їхньою «службою тільки на війну ходити, а подимщину давали за великого князя Вітовта щотретього року, а коли на війну йдуть, то подимщину не дають».

Документи відзначають сильне скорочення кількості слуг протягом першої половини XVI ст. Частково це пов'язано із переходом їх до вищої (шляхетської) верстви або до козацтва, але важливим фактором була також і їхня загибель (а також розпорошення) у боротьбі з татарами.

Наймане військо було нововведенням, що стало можливе із розвитком господарства Великого князівства, зокрема з більш інтенсивним рільництвом та збільшенням виробництва збіжжя. Бояри князівства ставали все більш зацікавленими у господарюванні на власних добрах і з неохоче відволікалися на вій-

ськові справи. Але формування затяжного (найманого) війська стикалося з великою проблемою: найманці потребували грошей, а державній скарбниці Великого князівства хронічно бракувало готівки. Усе ж таки з огляду на постійну небезпеку з боку Криму і Москви Велике князівство запровадило постійний найманий контингент із кінних корогов рацiв (переважно сербів), від яких веде родовід гусарія Речі Посполитої. Це рішення виявилося надзвичайно вдалим, бо на східних та південних теренах саме легка, але в той же час здатна на ударний бій, кіннота виявилася оптимальним родом військ, щоб протистояти як татарській, так і московській кінноті.

Печатка князя Вітовта з гербом Волині (1407)

Найманої піхоти було небагато. Траплялася вона переважно у почтах литовських бояр та в контингентах, які виставляли міста Великого князівства. Метрика Литовська 1507 р. зазначала, що,

наприклад, київський воєвода «утримує немалу суму слуг», на чиє «виховання» великий князь передавав доходи з київських корчем та київське мито, а також половину доходів з черкаських корчем. У наступні два роки «на києвскиє и смоленскиє жолнери, на дворан» було видано із ковенської скарбниці 3783 копи грошей литовських. Відомо також, що київський воєвода найняв 1520 р. 200 кінних та 300 піших вояків.

До збройних сил Великого князівства входили також литовські татари, що були зобов'язані військовою службою державі. Вони добре доповнювали гусарські корогви у боротьбі з наїздами кримських чамбулів. Татари почали селитися у Великому князівстві ще наприкінці XIV ст., а у другій половині XV ст. відзначають їхнє проживання на Київщині. Своїх служебних татар мали київські князі, наприклад Семен Олелькович. Схоже, що вони поступово розчинилися в українському козацтві, що формувалося.

Коли в литовському війську з'явилися наймані (затяжні) військові загони, великий князь запровадив посаду великого гетьмана, чиїм завданням було головування над найманим військом, а також і над приватними корогвами можновладців. Подекуди виникали проблеми між литовськими гетьманами та командувачами польських військових загонів, що посилав король на допомогу своїм литовським підданим, хоча переважно поляки підкорялися авторитетові литовських гетьманів, коли воювали на території Великого князівства.

На зламі XV—XVI ст. у Великому князівстві розрізнялася «доспішна», «панцирна» і «щитна» військова служба. Не вдаючись у довгу дискусію щодо джерел та їхнього розуміння, можна у першому наближенні сказати, що ці категорії більш-менш відповідають важкій кінноті (копійникам) та легкій кінноті (стрільцям) (у документах «щитна» служба належить до найлегшої кінноти).

Озброєння литовських військ, особливо захисний обладунок, було дещо гірше від польського. Це особливо стосується ополченців, що мали озброюватися за власний кошт. Іноді

навіть розділяють литовську кінноту на кінноту західного зразку (найважчих латників-копійників у європейському плитовому обладунку) та східного чи руського зразку.

Плитовий обладунок траплявся серед литовських бояр не так часто, як у сусідній Польщі, часто литовське лицарство носило кольчугу, посилену плитовими елементами. Траплявся й «немодний» уже на ті часи лусковий обладунок, шкіряний чи суконний каптан, до якого кріпилися металеві пластини (у Західній Європі його застосовували ще у XIV ст.). Його більш модерним різновидом була бригандина, кираса з пластин, що накладалися одна на одну, прикріплених до полотняної підкладки, покритої шкірою та часто дорогою тканиною. Краще захищаючи вершника, ніж старі лускові панцирі, бригандина була відносно дорогою. Вживався й ламелярний панцир, із металевих плиток, з'єднаних між собою ремінцями чи шнурами. Але на початку XVI ст. плитовий обладунок досить швидко витісняв ці архаїчні обладунки, згадки про які в цей період майже зникають зыз документів. Найчастіше плитовий обладунок («зброя» документів) зустрічався у почтах великих феодалів, але його мали й представники біднішого поршарку вояцького стану: так, 1514 р. великий князь Сигізмунд надає привілей киянину Лавринові Станкевичу про звільнення його і братів від податків за умови, що «они мають нам с того службу земскую заступовати у трех зброях, и кони мають мети добрые и брони так достаточные, как и иншим подданым нашим шляхте росказали есмо к службе нашой достаточне ся мети».

Був також розповсюджений бехтер (бехтерець), обладунок із тонких металевих пластин та кольчужного плетіння. Згідно із літописом, князь Костянтин Острозький у битві з татарами під Лопушним (Західне Поділля) у 1512 р. мав на собі саме такий обладунок. Бехтер мав гарні захисні якості, але також був відносно дорогим.

Голову литовських важких кіннотників захищали переважно відкриті шоломи («прилбиці»), але були відомі також і шоломи із заборолом західноєвропейського типу.

Треба сказати, що тенденція розповсюдження важкого плитового обладунку скоро змінилася на полегшення обладунку копійників. Причиною цього подеколи вважається перенесення тягаря військового протистояння із заходу (проти німецьких хрестоносців) на схід (легкі татарські загони). Уже наприкінці 1520-х рр. Литовський статут вимагає від володарів восьми селянських служб виставляти «пахолка на добром кони, штобы конь стоял за чторы копы грошей, а на нем бы, панцер, прилбица а корд, павезка, а древце з прапорцом». Тобто описується воїн ударної копійної кінноти, але у легшому обладунку, не плитовому, а кольчужному (панцир) та зі щитом — подібний до відомих з кінця XV ст. угорсько-сербських найманців-рачів.

Ударною зброєю литовських копійників був спис («древо»), нерідко легший від тогочасних західноєвропейських чи польських лицарських лансів. Також вживано було сулиці (дротики), коротші й легші від списів. Вміння влучно кидати сулиці було традицією литовської кінноти. Цікаво, що схожа традиція на той час зберіглася лише у кінноти на протилежному кінці Європи, у знаменитих іспанських хінетів.

У рукопашному бою литовські лицарі билися мечами та шаблями, що набували, на відміну від Польщі, все більшого розповсюдження, а також різноманітними кинджалами.

Легка кіннота мала легше захисне озброєння: тіло було захищене переважно різного роду стьобаними каптанами («перешиваницями» чи тягиляями), зшитими з кількох товстих шарів тканини. Подекуди литовські кінні стрільці мали кольчуги. Захист голови забезпечували кольчужні каптури або шоломи-мисюрки з кольчужними бармицями, що захищали шию. Основною зброєю легкої кінноти був композитний лук східного типу, а для рукопашного бою вживано шабель та тесаків (кордів).

Нечисленна литовська піхота (яка у боротьбі з татарами грала роль гарнізонів укріплених міст та замків) була озброєна дуже різнорідно. Металевий захисний обладунок був рідкістю, зустрічалися «перешиваниці» або шкіряні каптани. Також до захисного озброєння належали щити. Голову піхотинці

захищали шоломами, але траплялося вступати у бій і без них. Піхота билася списами, піками та бойовими сокирами, маючи як допоміжну зброю мечі та корди.

У з'єднаному польсько-литовському війську більш легкі литовські відділи подекуди включали до загального бойового порядку, особливо там, де можна було використати їхню більшу маневреність. Легку кінноту могли долучати до стрілецьких корогов, а копійників — до польських важкоозброєних копійних корогов. Але литовські воїни з більшою охотою воювали в окремих загонах під командою власного гетьмана, як це і сталося під Лопушним.

Головною ударною силою у з'єднаному війську була польська важка кіннота. Важкоозброєні копійники носили повний плитовий обладунок, який досяг вершини свого розвитку на початку XVI ст. Найвідомішими центрами виробництва обладунків були міста Північної Італії, зокрема Мілан, та Південної Німеччини, зокрема Ауґсбурґ та Інсбрук. У Польщі першість у виробництві обладунків мав Краків. Загалом, Малопольща (регіон Польщі навколо Кракова) була центром зброярського виробництва, виробляючи протягом XVI ст. половину усієї зброї королівства у своїх 490 зброярських майстернях.

Обладунки часто покривали багатим оздобленням, хоча зрозуміло, що таке дороге озброєння могли собі дозволити лише багатші з воїнів, магнати та командири окремих загонів. Найбагатші могли навіть замовити собі обладунок у міланських чи ауґсбурзьких зброярів-платтерів. Більшість копійників мала простіші плитові обладунки, подекуди навіть старожитні, що дісталися їм у спадок. У боротьбі проти легкоозброєних татар копійники могли не одягати повного обладунку (гарнітури), лише його окремі елементи, переважно кірасу та шолом.

Також треба відзначити, що, хоча коні копійників також часто були захищені плитовим обладунком (що складався з нагрудника, налобника на голову коня, та кіраси, що закривала задню частину коня, з'єднаних системою ременів та защібок, яка забезпечувала необхідну для руху коня еластичність обладунку), у боях із татарами кінський обладунок вживали рідко.

Наступальне озброєння копійника включало довгий (до 130 см) меч, але головною зброєю був тяжкий 4-метровий спис-ланс.

У кінних корогвах разом із копійниками перебували також стрільці, озброєні луками (що витіснили завдяки татарському впливу арбалети (куші) середини XV ст.) або частково мушкетами. Захисною зброєю у них були кольчуги (панцирі).

Копійники загалом не були придатні до швидких акцій проти татар у степу, де потрібна не стільки сила удару, скільки рухливість. Найкраще в боротьбі з чамбулами показали себе стрільці, але і вони не завжди могли протистояти татарам. Ідеально придатною до боротьби з татарами виявилася кіннота нового типу, гусари. Спочатку гусари були легкою кіннотою походженням із Сербії та Угорщини, де вони вже мали досвід боротьби з татарами на службі в Османської імперії, на що, власне, й звернули увагу в Польщі. Перші наймані в Угорщині гусарські загони з'явилися в надвірній корогві 1500 р. Як уже згадувалося, в історичних джерелах їх називають рацами чи рачами, за тогочасною назвою сербів, серед яких початково набиралися ці війська. Рачі билися легкими списами та шаблями чи мечами, а для захисту від ударів і стріл уживали невеликі прямокутні щити, а також шоломи та кольчуги.

Саме такий тип кінноти виявився найбільш придатним для розв'язання задач, що стояли перед польською обороною поточною, бо гусари, зберігаючи високу рухливість, були також здатні до таранної атаки на пролом ворожого шикування. Протягом першої половини XVI ст. гусари почали вживати більш важкий обладунок і поступово витіснили важчих і менш рухливих копійників та самі перетворилися на важку кінноту. На степовому кордоні копійники зникають найшвидше, і військо складається виключно з гусарів і стрільців, а також підрозділів, що билися «по-татарськи» (фактично це були стрільці, але без захисного озброєння). У середині XVI ст. з цих останніх двох видів кінноти виник новий вид легкої кінноти, що отримав назву козацької, на озброєнні якої, на відміну від стрільців, були також і короткі списи (рогатини).

На зламі XV—XVI ст. відбулися зміни й у польській піхоті. Якщо під кінець XV ст. цей рід військ складався з великих рот по 400—500 вояків, то на початку XVI ст. чисельність піших рот знизилася до 200. Роти ділилися на десятки. Ротою командував ротмістр, його заступником був поручник. Цим старшинам підлягало 20 десятників, 4 хорунжих (прапорників) та кілька барабанщиків (бубенників). Піхотинців набирали з міщан і селян королівських володінь.

Якщо у XV ст. піхотинці мали переважно холодну зброю (списи та мечі) і лише невелика частина мала вогнепальну зброю чи куші, то вже на початку XVI ст. у кожному десятку було шість вояків, озброєних вогнепальною зброєю. Окрім стрільців, у десятку був копійник і павезник (щитоносець, озброєний великим, майже в людський ріст, щитом). Вони носили захисний плитовий обладунок й отримували подвійний жолд (тобто на вісім вояків десятка йшло десять ставок жолду). Копійник і павезник (драби) стояли у першій шерензі та прикривали стрільців. Копійники мали на озброєнні не лише списи чи піки, але й інші види древкової зброї, особливо різноманітні алебарди чи бойові сокири.

Польська піхота повністю позбулася арбалетів близько 1520 р. Але більшість піших стрільців вже з початку XVI ст. воювала з ґнотовими рушницями (легшими мушкетами чи важчими гаківницями). Відомо, що рушниці польського виробництва поступалися якістю західноєвропейським аркебузам. Стволи аркебуз були кращої якості, що дозволяло закладати в них більший заряд пороху і стріляти на більшу відстань. Лише в другій половині XVI ст. польські стрільці озброєні імпортованою з Західної Європи вогнепальною зброєю.

Згадується, що стрілець, давши постріл із-за павези, повинен був відійти в останній ряд і дати можливість вистрілити стрільцеві, що стояв безпосередньо за ним. У реальності навряд чи це відбувалося саме так, тому що координація рухів шести рядів стрільців, при тому що справа й зліва від них відбувається такий самий рух, потребувало б дуже високого рівня муштри, а це буде винайдено в Європі лише наприкінці

XVI ст. (в Голландії). Напевно організація вогню була набагато хаотичнішою. У всякому разі, джерела згадують про можливість стріляти поверх голів своїх товаришів. Скорострільність була досить низькою: польська рота в 200 вояків (із яких було 120 стрільців) могла дати потягом 15 хвилин 190 пострілів. Іншим недоліком польської піхоти була її низька рухомість, до чого призводили важкі щити павезників та захисні обладунки копійників.

У першій половині XVI ст. спостерігається також значний розвиток польської артилерії, яку повністю утримувала королівська скарбниця. Майже всі польські гармати були власного виробництва. Спершу гармати продукувала ливарня у Кракові, пізніше також у Львові, Ґданську, а після 1540 р. дуже багато гармат почали виробляти також у Вільні, куди було переведено велику групу фахівців із Кракова.

Тяжкі бомбарди, що вживалися головно для проламування фортечних мурів, мали відносно короткі люфи великого калібру. У тогочасних джерелах їх називають «мурбураки» (тобто для «буріння» мурів), «бураки» та «півбураки». Ця зброя була добре відома ще у XV ст. Відповідно, змінюються й польські фортеці: починається зведення артилерійських веж (наприклад, Барбакан у Кракові), а трохи згодом і укріплень бастіонного типу, що мали відносно невисокі, але потужні земляні вали, обмуровані камінням чи цеглою.

У XVI ст. на сцену виступає легка артилерія, призначена для захисту фортець або табору, а також для польового бою. До неї належали два види гармат відносно невеликого калібру: довголюфові тарасниці, можливо, звані так тому, що їх часто розміщували на терасах на стінах замків, або ж, згідно з іншою гіпотезою, тому, що їх у бою захищали рухомі щити з дошок, звані тарасами; а також так звані гуфниці різного калібру, із відносно короткими люфами. Назва «гуфниця», скоріш за все, походить від чеських гуситів, що досягли великої майстерності у володінні такою зброєю, яку початково розміщували на возах військового табору. Узагалі, велику роль у розвитку польської артилерії відіграв досвід гуситських війн першої половини XV ст. Гуфни-

ці й тарасниці стріляли залізними або свинцевими ядрами, тоді як бомбарди на початок XVI ст. метали кам'яні ядра.

Крім того, у цей період застосовували також так звані фоґлери, або легкі гарматки, що заряджали з казенної частини: порохова камера фоґлерів не становила єдиного цілого з люфою, але набивалася окремо і вкладалася в особливий виріз у гарматі. Проте від фоґлерів досить швидко відмовилися, бо на той час було дуже важко добитися надійного замикання порохової камери для унеможливлювання прориву розпечених порохових газів, що не тільки становило небезпеку для гарматної обслуги, але й суттєво зменшувало ефективність використання рушійної енергії порохових газів.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. сформувався стиль бойових дій, що згодом дістав назву «старого польського порядку». Він народився в процесі розвитку старих середньовічних польських тактичних форм, що послужилися до перемоги польського (та польсько-литовського) війська у конфліктах XV ст., у тому числі до перемоги під Ґрюнвальдом у 1410 р.

«Старий порядок» передбачав сильний центр, поділений на два великих загони, звані хуфами. Цей передовий та головний («вальний») хуфи складала важка кіннота: копійники та гусари-раці. Головний хуф стояв за передовим, на досить значній відстані, щоб забезпечити для командувача-гетьмана можливість маневру своїми силами. Передовий і вальний хуфи становили головну ударну силу війська. Крім того, вальний хуф міг слугувати резервом.

Крила утворювала легка кіннота, вишикувана на кожному крилі у три загони (посилкові хуфи), із яких останній («страченці») складався з добірних вояків та використовувався як резерв. Гетьман міг послати його в бій, коли треба було вирішальним останнім ударом нарешті перехилити шальку терезів на свій бік або коли не було вже чого втрачати. Ці загони також були шиковані на значній відстані один від одного.

Таке бойове шикування було добре придатне як для атаки, так і для оборони. Посилкові хуфи могли використовуватися

для маневру з охоплення супротивника або ж для того, щоб зобразити удаваний відступ, затягнути супротивника під удар головних сил. Також, оскільки всі корогви складалися як із важкої, так і легкої кінноти (у різних пропорціях), це забезпечувало бойовому шикуванню певну гнучкість. Наприклад, копійників під час їхньої атаки підтримували стрільці з тих же корогов, що вели обстріл ворога, «розм'якшуючи» його шикування. Стрільці також уміли вести обстріл ворога через голови своїх копійників та долучатися до атаки холодною зброєю в разі необхідності.

У самих хуфах корогви ставили у шаховому порядку, щоб якби атака першої лінії корогов не змогла зламати супротивника, вони мали змогу відступити через проміжки другої лінії, яка у свою чергу з новою силою вдарила на супротивника.

«Старий польський порядок» був адекватним для протистояння сусідам Польського королівства, але, хоча польські гетьмани ним довго та охоче користувалися, він був старомодним порівняно з методами ведення війни, що розвивалися в Західній Європі. Піхота займала невелику частку збройних сил Польщі, і в рамках «старого польського порядку» її розміщували у першій лінії між переднім та посилковими хуфами. Іноді піхоту розміщували на флангах. Часто позиції піхоти були трохи відсунуті в тил порівняно з шикуванням кінноти і замасковані. Завданням піхоти було погамувати вогнем атаки ворожої кінноти, а також (якщо піхота була розташована на флангах) запобігти обходу польського шикування супротивником. Маневрувати на полі бою піхота могла погано.

Артилерію використовували подібно до піхоти. Скорострільність да далекобійність гармат була невисокою (хоча найважчі польові гармати могли вистрілити на кілька кілометрів, прицільно стріляти можна було на відстань десь до 800 м, а дистанція ефективного вогню була ще меншою). Люфи гармат швидко перегрівалися і не давали можливості вести постійний вогонь. Крім того, ведення вогню з гармат потребувало великої кількості гарматної обслуги. Пересувати гармати по полю

бою було важко; крім того, для артилерійської позиції треба було підготувати шанці. Після кожного пострілу гармату треба було знову наводити, а розпечену люфу охолоджувати водою після кількох пострілів. За таких умов маневрувати артилерією під час битви було неможливо, тому особливу увагу гетьмани приділяли вибору позицій для гармат (гарний приклад такого вибору артилерійської позиції дає битва під Оршею 8 вересня 1514 р. проти московського війська).

Грюнвальдська битва

Грюнвальдська битва — складова частина історії багатьох європейських держав, у тому числі України. Одна з найбільших битв доби Середньовіччя відбулася 15 липня 1410 р. У ній брали участь десятки тисяч воїнів.

З одного боку — військо Ордену (16 000—27 000), яке очолив верховний магістр Ульріх фон Юнгінен, з іншого — союзників, Королівства Польського на чолі з королем Ягайлом та Великого князівства Литовського, руського і Жемойтського на чолі з великим князем Вітовтом (разом 32 000—39 000).

У ті далекі часи значна частина українських земель входила до складу цих двох держав, кордон між якими проходив приблизно по Південному Бугу. Хоругва — тактичний підрозділ кінноти, який під Грюнвальдом налічував від кількох десятків до кількох сотень вояків. З них 51 хоругва була у польському війську — під проводом короля Ягайла-Владислава. Ще 40 — у литовському на чолі з великим князем Вітовтом-Олександром. Отож на полі битви у королівському війську можна було побачити стяги з гербами руських земель — Галицької та Львівської, Подільської (їх було три), Перемишльської, Холмської. Власну хоругву виставив племінник короля — князь Сигізмунд Корибутович, який мав володіння на землях Волині. У складі литовського війська були хоругви з Волині й Берестейщини, Київщини та Чернігівщини. Під кожним стягом йшли в смертельний бій сотні воїнів,

які вирушили воювати «панів пруських» з берегів Дністра, Південного Бугу та Дніпра. На боці союзників на чолі татарського підрозділу виступив Джелал-ад-Дін, син хана Тохтамиша, який перебував тоді у Литві. Отож, під Грюнвальдом були представлені всі землі України — від Карпат до чернігівських лісів, від Волині до причорноморських степів.

Спочатку війська розташувалися на пагорбах, частина яких (з боку союзників) була поросла лісом. Супротивників розділяла неглибока долина зі струмком. Лицарство шикувалося у «клини» — в перших рядах найсильніші, краще озброєні, зі списами, всередині — стрільці-арбалетники, які під час бою повинні були вражати ворога, стріляючи поверх голів тих, хто б'ється попереду. Підтримана зливою стріл навальна атака важкоозброєної лицарської кінноти мала на меті розірвати шикування супротивника, якого по тому слід було оточити та знищити — окрім тих, кому пощастить втекти з поля бою. Усе вирішували згуртованість, якість зброї та коней — і, звичайно, наявність резервів у полководців.

Попереду орденське військо виставило бомбарди, два залпи яких відкрили битву. Пороховий дим оповив поле, однак кам'яні ядра не завдали особливої шкоди війську союзників. На лівому крилі навпроти хоругов Корони Польської вишикувалися орденські під проводом великого комтура Куно фон Ліхтенштейна. Позаду, у резерві, розташувався сам Верховний магістр — він залишив при собі 16 хоругов резерву, майже третину війська. На правому крилі князю Вітовту з його литовськими хоругвами протистояли найкращі війська Ордену під проводом маршала Пруссії — Фрідріха фон Валенрода. Серед них була хоругва «гостей», під прапором Святого Георгія, сформована із лицарів, які прибули з різних країн Європи. Ось як описано цю частину бою у «Cronica conflictus»[1], написаній по гарячих слідах подій:

---

[1] «Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum crueiferis. Anno Christi, 1410». (лат.) — «Хроніка конфлікту Владислава, короля Польщі з хрестоносцями. Року Божого 1410», або ж «Хроніка конфлікту»— скорочена назва одного з перших описів Грюнвальдської битви, складеного невдовзі після неї у Польському королівстві.

«…Коли вже обидві армії, як королівська, так і Вітовта, зійшлися і билися з усіма загонами ворога — а більша частина прусів з відбірних своїх загонів була вишикувана проти людей князя Вітовта, хоругви Святого Георгія і хоругви нашої передньої сторожі — зустрілися… у одній долині таким чином, що супротивник з пагорба, а наша сторона також із пагорба взаємними ударами одна одну вражати почали. На цьому місці після битви зі списів, які тоді були зламані, з тієї причини, що ноги коней зіпхнули туди з вершин обох пагорбів зламані ратища, які не могли… втриматися на пагорбах, так що виглядали, як монолітний рукотворний міст з цих списів…»

Жорстокий бій тривав понад годину, коли орденському війську вдалося розірвати шикування хоругов князя Вітовта — і частина їх почала тікати. У ці хвилини вирішувалася подальша доля битви. Захопившись переслідуванням, захопленням здобичі й полонених, мало не третина орденського війська розпорошилася по полю, втративши шикування. Це було фатальною помилкою, адже невдовзі, як сказано у «Хроніці конфлікту», вони ж «…були або схоплені, або порубані мечами…».

Ті ж орденські «клини», які не розпорошилися у переслідуванні, атакували з флангу польські хоругви, які вже вступили в бій із загонами великого комтура. Першими прийняла на себе удар та частина литовського війська, яка не відступила. Це були три хоругви, близько тисячі вояків, які увійшли в історію під назвою «смоленських»: «…Хоча під одним стягом вони були жорстоко порубані і знамено їх було втоптане у землю, однак у двох інших… вони вийшли переможцями, б'ючись з величезною хоробрістю, як належить мужам і лицарям, і нарешті з'єдналися із польським військом». Відтак, королівське військо опинилося під ударом з двох боків: з фронту і з флангу. Під час атаки орденських лицарів на землі опинився краківський хорунжий разом із великим червоним королівським стягом із білим орлом на ньому. І лише втручання добірних лицарів врятувало знамено з рук ворогів, які вже вирішили, що перемогу здобуто.

Однак чисельність власного війська надала змогу королю Ягайлу виділити резерви і на підмогу своїм «клинам», і, здавалося, уже розбитим хоругвам великого князя Вітовта: «Інша ж частина ворогів серед тих, найкращих людей хрестоносців, зійшлися із великим запалом і криками з людьми Вітовта, і опісля чи не цілої години битви втрати з обох сторін були такі великі, що люди князя Вітовта змушені були відступити. Тоді вороги, переслідуючи їх, вирішили, що вже отримали перемогу і, порушивши шикування, віддалилися від своїх хоругов та рядів своїх загонів, і перед тими, кого змусили втікати, почали відступати. По часі, коли вони забажали повернутися, відрізані від своїх хоругов та людей людьми короля, що їх хоругви напряму від крил прорізали, були або схоплені або порубані мечами. Ті ж, що стояли з лівого боку від тих, що були відрізані, лишилися живі та повернулися до своїх людей від військ супротивника і, знову об'єднавшись, зійшлися з великою хоругвою кастеляна Краківського, воєводи сандомирського, землі Велюнської, землі Галицької і численними іншими хоругвами. У цій сутичці розпалився дуже жорстокий бій, і тому тоді багато хто загинув...»

Розуміючи, що настала вирішальна мить битви, на чолі резервних шістнадцяти хоругов виступив верховний магістр. На шляху наступу опинився королівський почет, який навіть згорнув свій прапор, аби не привертати увагу численних ворогів. Але магістр вперто вів своїх лицарів туди, де, на його думку, мала вирішуватися доля битви. Однак ані йому, ані його лицарям не судилося перемогти того дня. Він, як і сотні орденських «братів», тисячі інших лицарів, загинув на полі бою. Союзникам вдалося оточити на полі бою рештки орденського війська, захопити, попри запеклий опір, укріплений табір, усі 50 хоругов, сотні знатних полонених.

По тому увечері 15 липня 1410 р. для польського короля настав час писати листи про перемогу: «...І ворогів перемогли і примусили тікати, тих небагатьох, яким живими було лишитися дозволено, самі власною персоною переслідували... до

чотирьох миль. Там незліченна множина тих, хто тікав, було вбито і багато… у водах втонули…» [1]

Пам'ять про цю подію зберіглася на віки. Нині на місці битви споруджено меморіальний комплекс, на полі поставлено пам'ятні знаки. У музеї зібрано реліквії з поля битви, знайдені під час археологічних досліджень. Над вітринами розвішано копії хоругв, які 15 липня 1410 р. майоріли над військами союзників. Серед них — лазурова із золотим левом Львівської землі, на іншій — чорна галка в золотій короні на срібному полі — Галицької, є там і хоругва із золотим сонцем на червленому полі — Подільська та інші хоругви земель, під якими воювали у тій битві й на тій війні лицарі з Руської землі, з України. Кожного літа майорять вони над полем, коли виходять на інсценізацію битви реконструктори, які відтворюють події 15 липня 1410 р. Є серед них і представники України, які приїжджають сюди, аби вшанувати своїх героїчних предків. Улітку 2010 р., коли урочисто відзначали 600-річний ювілей битви під Грюнвальдом, вони вийшли на поле під стягом з чорною галкою у золотій короні.

Битва під Оршею 1514 р.

Починаючи з останніх років XV ст. Московське князівство узяло курс на захоплення руських земель, що перебували під владою Великого князівства Литовського. Коли у березні 1503 р. було укладено перемир'я між Литвою та Московською державою, то під владу Москви перейшов величезний простір чернігово-сіверських земель на лівому березі Дніпра, що були захоплені московськими військами під час військових дій. До цього призвела страшна поразка литовського війська над рікою Вєдрошею під Дорогобужем у 1500 р.: усе військо Великого князівства було знищено, а його командувач гетьман литовський князь Костянтин Острозький потрапив у полон.

[1] З листа короля Ягайла-Владислава єпископу Познанському Альберту, який було написано у польовому таборі поблизу Остероде 16 липня 1410 р.

Головною метою московського князя Василя III був Смоленськ, який Литві вдалося утримати. Нова війна 1508 р. виявилася невдалою для Москви. Так само невдалим виявився й початок нової війни, що розгорілася 1512 р. Великий князь Василь розірвав мирну угоду під тим приводом, що набіг кримських татар на Московську державу був спровокований королем Сигізмундом. Смоленськ відбив дві московські облоги протягом 1512 та 1513 рр. Великий князь Литовський і король Польський Сигізмунд I вирішив, що місто може відбити будь-який натиск східного ворога, і не посилив його залогу. Розплата не забарилася. Новий московський похід, який очолив особисто Василь III, врахував попередні невдачі: 30 липня 1514 р. оборонці здалися великому князеві Василю, і Смоленськ було майже на сто років взято до Московської держави. Проти Великого князівства і Польщі зібралася сильна коаліція сусідів: Священна Римська імперія, Тевтонський орден і Данія вичікували слушного моменту, щоб також отримати частину володінь Сигізмунда.

Велике московське військо (два корпуси під проводом воєвод Івана Челяднина та Михайла Голиці) рушило вглиб Литви. Польські джерела пишуть про 80-тисячну силу, але дослідники вважають це перебільшенням. З іншого боку, в останні роки російські історики стали давати оцінку московського війська лише в 12—15 тис., при тому що польсько-литовське військо оцінюване в 16—18 тис. На думку автора, така занижена оцінка сил Москви спричинена методологічними похибками російських дослідників. Більш вірогідним є припущення, що польсько-литовське військо мало силу до 25 тис., а його супротивник —35—40 тис.

Сигізмунд поставив на чолі війська, що мало дати відсіч московській навалі, князя Костянтина Острозького (він за кілька років перед тим утік з московського полону). Під проводом князя опинилися 16 тис. литвинів (приблизно три чверті сил, які могла мобілізувати Литва), а також допоміжний контингент з Польщі: 3 тис. найманої піхоти, артилерія, а також наймані й добровольчі загони кількох тисяч панцирної

кінноти. Частина командувачів польських загонів (каштелян Януш Свєрчовський, командир надворної корогви Войцех Самполінський, майбутній коронний гетьман Ян Тарновський) була добре відома князеві Костянтину: пліч-о-пліч із ними він уже переміг кримських татар за два роки перед тим під Лопушним на Поділлі.

Згідно з польськими джерелами, дізнавшись про невелику силу польсько-литовського війська, московський князь Василь наказав воєводі Іванові Челяднину «прогнати їх батогами як худобу», даючи йому командування над обома корпусами. Московські сили, що розорювали східні землі Литви, сконцентрувалися в один кулак (хоча кілька дрібних загонів було розбито союзним військом) коло фортеці Орша на березі Дніпра.

Військо князя Костянтина підійшло до Орші 7 вересня 1514 р. Від ворога литвинів і поляків відділяв Дніпро. Джерела свідчать, що князь Костянтин вступив у переговори з воєводою Челядниним щодо можливості перейти річку для генерального бою. Нібито Челяднин дав згоду, але князь Острозький вирішив форсувати річку в іншому місці по новозведеному мосту (є різні думки щодо того, чи був цей міст поруч із Оршею, чи дещо вище від Орші у вигині Дніпра). Мостом на східний берег перейшла піхота і гармати, а кіннота за командою форсувала Дніпро вбрід (в одному з джерел є згадка, що міст був зруйнований течією ріки).

Посол німецького імператора Герберштейн через кілька років після битви мав нагоду розмовляти з воєводою Челядниним (і з іншими московськими боярами), коли той перебував у литовському полоні. Герберштейн (а також польські джерела) згадує, що коли московське військо побачило, що супротивник форсує Дніпро, то один із воєвод запропонував Челяднину напасти на поляків та литвинів, поки ще не всі вони переправилися. Московський воєвода начебто відмовився, мотивуючи своє рішення тим, що він хоче знищити все військо ворога і тоді зможе легко захопити всю Литву (як після московського

тріумфу 1500 р. була захоплена вся Сіверщина й Чернігівщина). На думку автора, це свідчить на користь думки про значну чисельну перевагу московського війська.

8 вересня 1514 р. обидва війська зійшлися в битві. Незважаючи на те що існує кілька описів ходу битви, а також чудова детальна картина, написана лише через кілька років після битви, до якої також звертаються як до джерела, однозначної та загальновизнаної реконструкції ходу битви поки що не існує, оскільки самі джерела не в усьому погоджуються між собою.

Битва відбулася на території приблизно за шість кілометрів на схід від Орші, серед порослих лісом та чагарником горбів та ярів. Московське військо (суціль кінне, без піхоти й артилерії) складалося з потужного центру (можливо, вишикуваного в кілька ешелонів), та правого й лівого крил, що нависали над польсько-литовським військом. Праве крило під командою боярина Михайла Голиці (його корпус був підпорядкований Челяднину, що могло ускладнити стосунки Голиці з його нинішнім зверхником) мало нібито 12 тис. і було сильнішим з двох крил. Схоже, що Голиця вислав один загін в засаду в тил війську князя Острозького, сховавши її чи то за одним з горбів на полі бою, чи то в одному з ярів. Попереду головних сил стояв передовий полк.

Усі джерела, в тому числі московські, відзначають, що московське військо стояло дуже щільно. Схоже на те, що це стосується центру війська, що стояв поміж двох ярів із заходу на схід до долини притоки Дніпра Кропивни у тилу московського війська. Можна припустити, що саме ці яри завадили в ході бою центрові дати необхідну допомогу своїм крилам, коли ті опинилися в сутужному становищі.

Серед дослідників немає одностайної думки про шикування польсько-литовського війська. Джерела кажуть, що литвини Острозького і Радивила стояли справа, а поляки Свєрчовського — зліва. Але в той же час є згадки, що перший удар московського війська прийшовся на литвинів — а відомо, що першим почав московський полк правої руки, що міг вдарити лише по лівому флангу війська князя Острозького. Але джерела одно-

стайно твердять, що головнокомандувач союзного війська дуже велику увагу приділив тому, де і як розставити свої сили.

Головною ударною силою Острозького була, по-перше, його артилерія і, по-друге, загони польської важкої панцирної кінноти-копійників. Вірогідно, що частина артилерії разом із піхотою (загонами, озброєними як вогнепальною, так і холодною зброєю) встала в центрі, щоб підтримати загони кінноти. Також схоже, що велика батарея, можливо, більшість наявних гармат, стала на горбі позаду правого крила польсько-литовської позиції, що забезпечило більшу її далекобійність.

Є вказівки на те, що бойовий порядок союзників був розтягнутим — щоб ускладнити супротивникові спроби оточення. У той же час, бойовий порядок мав бути достатньо ешелонованим, бо під час бою переднім лавам приходили на допомогу підкріплення. Напевно, бойовий порядок був якоюсь варіацією «старого польського шикування», що мало забезпечити саме таку можливість. Можна припустити, що досить численна легша литовська кіннота утворювала «посилкові хуфи» на обох крилах бойового порядку (деякі джерела кажуть, що литвини були на обох флангах). У резерві князь Костянтин тримав 800 польських копійників.

Як уже було сказано, битву почав московський полк правої руки (можливо, спровокований обстрілом союзної піхоти з вогнепальної зброї та гармат). Проти нього вдарила надворна копійна корогва Самполінського. Московська засада, схоже, була виявлена і розбита, перш ніж змогла завдати свого удару в тил союзному війську. Побігши, вона змішала лави московського війська, і воно було змушене відступити. Воєвода Челяднин не підтримав (чи не зміг підтримати) атаку полку правої руки. Ще кілька разів московське військо атакувало союзників, але кожного разу бувало відбите. Не ясно, що саме вирішальним чином переламало хід бою. Згадують начебто хитрий маневр, коли литвини вдавано почали тікати та навели московську кінноту під постріли прихованих гармат і піхоти. Але кілька джерел свідчать, що під обстрілом гармат опинилися задні ряди московського

війська і саме це визвало паніку. Схоже на те, що польські гармаші спромоглися вдало змінити наводку та зі своєї позиції на горбі накрити московську кінноту, скупчену в центрі своєї позиції між двома ярами, на граничній межі свого вогню. Паніка, що спалахнула серед кіннотників «великого полку», які не очікували цих пострілів, передалася іншим частинам московського війська. Потім була втеча, переслідування й безжальне винищення втікачів, і на завершення багато втікачів потонуло в багнах річки Кропивни.

Перемога була повна. Воєводи Челяднин, Голиця, ще тридцять з гаком менших воєвод потрапили в полон разом із двома тисячами своїх бойових товаришів. Більше трьохсот найзначніших полонених князь Костянтин негайно відіслав до короля Сигізмунда, а інших було розіслано по багатьох литовських замкам. Було захоплено московський табір і чи то п'ять, чи то двадцять тисяч коней. Про кількість загиблих польські джерела кажуть, що загинуло сорок тисяч від Москви, але невігласи кажуть, що лише п'ять. Авторові, одначе, здається, що «невігласи» скоріше мали рацію.

У важкій битві військо князя Костянтина перемогло супротивника, що переважав, показавши високу взаємодію і злагодженість. Треба сказати, що до перемоги князя також призвели помилки московських воєвод. Виснаженому битвою, хоч і переможному, війську князя Острозького не вдалося відбити Смоленськ, але небезпека вторгнення вглиб Литви та подальших територіальних втрат на користь Московської держави була ліквідована.

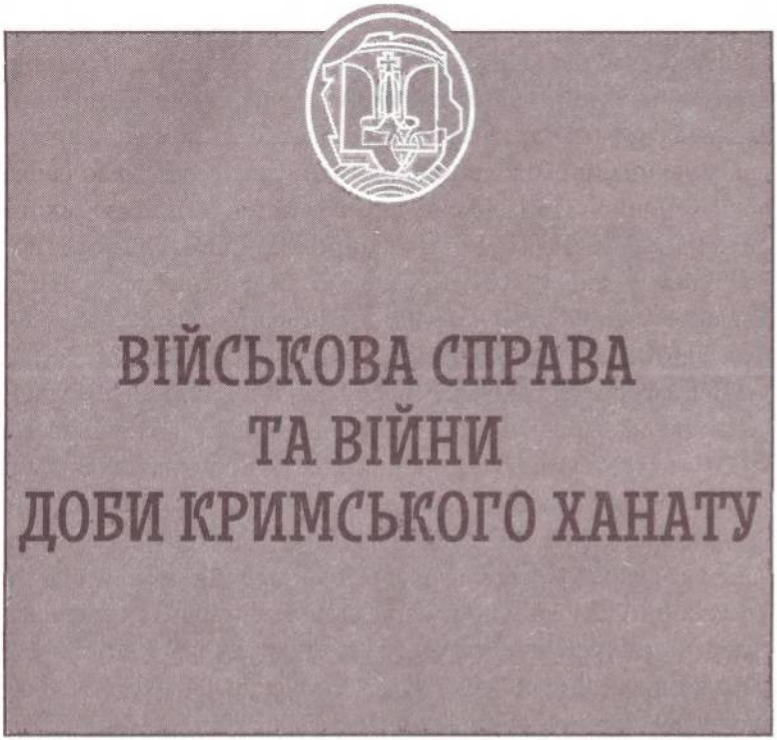

Політична історія Північного Причорномор'я у XIV — першій половині XVII ст.

У середині XV ст. на політичному обрії Східної Європи з'явилося нове державне утворення, яке неабияк вплинуло на темп історичних процесів у навколишніх землях, — Кримське ханство. До того Крим був одним із улусів Золотої Орди з центром у містечку Крим (сучасне місто Старий Крим), котре швидко перетворилося на визначний торговельно-ремісничий центр. Але ще за сто років до утворення незалежного Кримського ханства Золота Орда після короткочасного розквіту вступила у період повільного занепаду. Після смерті хана Джанибека (1357) і наприкінці недовгого правління його сина Бердибека

(до 1359) Орду роздирали міжусобні чвари. Занепад центральної влади в Золотій Орді неминуче призвів до відокремлення частин її території.

Татарські намісники (еміри) Криму в другій половині XIV ст. вже почували себе повновладними володарями півострова. Зокрема, емір Мамай (розбитий згодом Дмитрієм Донським у Куликовській битві) у 1370-х рр. вважався на Сході суверенним правителем Криму. Подібне становище посідали на півострові й пізніші намісники золотоординських ханів: у 1380-х рр.— Бек-Пулад, у 1390-х — Таш-Тімур. Кримський півострів, довкола замкнений морем, давав вигідний захист проти всяких нападів; вузький перешийок між Кримом і континентом татари перегородили валами й ровами, побудували тут місто Перекоп і так убезпечили свої володіння.

У другій чверті XV ст., з розвитком відцентрових тенденцій у Золотій Орді, на підвладних їй теренах виникають кілька самостійних держав. Домінувала серед них Велика Орда (звана також Заволзькою) з центром у Сараї, котра претендувала на зверхність над усіма іншими новоутвореними ханствами: Астраханським, Казанським, Сибірським, Ногайським і Кримським (Перекопським). Формування останнього пов'язане з іменем Хаджи-Ґерая.

У перші десятиліття XV ст. Крим часто переходив від одного татарського можновладця до іншого. Після смерті Едигея, переможця Вітовта на Ворсклі у 1399 р. та погромника Києва у 1416 р., один з його синів Седі-Ахмет став співправителем золотоординського хана і володів Степом від Дону до Дніпра. У цей час Хаджи був змушений (як начебто нащадок Тохтамиша, тобто чингізид) тікати з Криму до Литви. Літописна традиція наступного століття стверджує, що Великий князь литовський Сигізмунд дав йому притулок у Литві й посадив у місті Ліда у теперішній Білорусі.

У 1443 р. до Хаджи прийшли посланці з Криму, запрошуючи його очолити кримські володіння. За підтримки нового великого князя Казимира Ягайловича у Вільні відбулася урочиста

церемонія запрошення Хаджи татарськими послами, і литовський маршалок Юрій Радивил забезпечив повернення нового володаря до Криму. Хаджи Ґерай проголосив себе кримським ханом і заснував династію Ґераїв, що правила в Криму 340 років, аж до анексії ханства Росією 1783 р.

Новостворене Кримське ханство не було міцним. З одного боку, централізаторські тенденції в політиці ханів завжди зустрічали опір татарської знаті, причому в цій боротьбі обидві сторони шукали допомоги у сусідів. З іншого боку, економіка ханства базувалася на екстенсивних формах сільського господарства — кочовому скотарстві й примітивному рільництві, продукція яких не забезпечувала потреб населення.

Одне з головних своїх завдань Хаджи Ґерай бачив у підкоренні генуезьких колоній, які сплачували татарам необтяжливу данину за право вільно торгувати зі Сходом, Руссю, Литвою, Польщею та іншими країнами. Конфлікт Хаджи з генуезцями почався ще у 1430-ті р. Після заволодіння кримським престолом він звернувся по допомогу до уряду Османської держави. У 1454 р. під час зустрічі ханського посла й турецького адмірала Амир-Кях'я була підписана угода, яка стала першим кроком на шляху до залежності Кримського ханства від Туреччини.

Нове ханство стало союзником Литви проти Великої Орди, а коли Польща зазнала тяжкої поразки від Тевтонського ордену на початку Тринадцятирічної війни 1453—1466 рр., Хаджи Ґерай запропонував військову допомогу проти хрестоносців. Але згода між Литвою та Кримом тривала недовго. Хаджи Ґерай помер у 1466 р., і в боротьбі за владу між його синами узяв гору енергійний Менглі Ґерай, що довгий час жив у Кафі серед генуезців. На початку свого правління він також, як і його батько, видав великому князю Казимиру ярлик на руські землі (1472 р.), але невдовзі стосунки ускладнилися.

Посилення напруженості між Литвою та Московською державою призвело до того, що обидві сторони конфлікту, що назрівав, заходилися шукати собі союзників серед держав-спадкоємиць Золотої Орди. Великий князь литовський

Казимир сподівався на союз із ханом Великої Орди Ахматом, що штовхнуло великого князя московського Івана III Васильовича до пошуку союзу з Менглі Ґераєм.

Укладенню союзу Криму з Москвою на якийсь час перешкодили бурхливі події в Криму. Менглі Ґерая скинув з ханського трону 1475 р. його брат, але прибічники Менглі звернулися по допомогу до турецького султана. Наприкінці травня 1475 р. турецький флот на чолі з великим візиром султана Мехмеда II з'явився під Кафою і захопив її 6 червня 1475 р. Менглі Ґерай був звільнений, і, визнавши себе васалом Мехмеда II, повернув собі трон. Потім турки взяли Судак, Анапу та інші генуезькі фортеці на південному узбережжі Кримського півострова і поставили там свої залоги. Після цього Кримське ханство остаточно потрапило у васальну залежність від Туреччини. Невдовзі (1484) турки захопили порти Килію в гирлі Дунаю і Білгород коло гирла Дністра. Таким чином, усе північне узбережжя Чорного моря опинилося під контролем султана. Менглі Ґерай остаточно закріпився на ханському троні у 1478 і правив до кінця свого життя (1478—1515).

Менглі Ґерай повідомив Івана III про свою готовність укласти союз на умовах московської сторони. Уже 1479 р. кримські загони плюндрують Сіверщину. Це була осторога для Казимира щодо порозуміння з ханом Великої Орди Ахматом. А восени 1480 р. союз Менглі Ґерая з Москвою приніс реальні плоди. Інспірована Казимиром виправа Ахмата на Московське князівство закінчилася провалом. А 1482 р. сталася знакова подія — захоплення та зруйнування татарами Києва. Почався період безперервних набігів кримських татар на Литовську Русь.

1502 р. Менглі Ґерай нарешті переміг та знищив Велику Орду. Це знизило цінність союзу Криму з Московською державою, і починаючи з 1510-х рр. Крим наїжджає на Московську державу так само, як і на Литву та Польщу.

Син Менглі Мехмед Ґерай (правив у 1515—1523 рр.) переніс свою увагу на здобуття гегемонії над іншими ханствами пост-золотоординського простору. Йому вдалося посадити на

трон Казанського ханства свого брата (чи племінника) Сахіба Ґерая у 1521 р., а вже наступного року разом із ним з двох боків напасти на Московську державу, дійшовши до самої Москви та узявши (напевно за перебільшеними відомостями) триста тисяч ясиру. Мехмед Ґерай завда поразки ногаям та вирушив у похід на підкорення Астрахані. Але там його і його сина Багадура Ґерая підступом убили ногаї та знищили їхнє дванадцятитисячне військо.

Господарство у кримських татар розвивалося дуже повільно і вражало європейських мандрівників відсталістю. Ще в першій половині XVI ст. татари були народом перш за все пастушим і через це кочовим, бо мусили невпинно подорожувати у пошуках пасовищ для своїх стад худоби. Навіть у 1530-х рр. кримські татари ще не знали осілого рільництва. Михалон Литвин з подивом писав, що «землю, навіть найбільш родючу, вони [татари] не обробляють, задовольняючись тим, що вона сама їм дає, тобто травою для годівлі худоби».

Але вже на той час з'явилися ознаки переходу до рільництва як допоміжної галузі господарства. Продовжуючи кочувати, татари почали розорювати й засівати в степу ділянки землі, щоб повернутися до них восени й зібрати врожай. Таке примітивне рільництво, характерне для деяких відсталих кочових народів Середньої Азії, Північного Кавказу тощо, не могло задовольнити потреби населення у хлібі та інших продуктах харчування.

Замість того щоб підтримувати розвиток сільського господарства, татарські хани й мурзи значну частину продуктів добували шляхом набігів на сусідні землі. Ці походи часто суперечили інтересам Османської імперії, оскільки татари нападали і на держави, які уклали мир із султаном, і на союзників султана.

Варто відзначити, що у межах сфери впливу Османської імперії Кримське ханство користувалося великою самостійністю. Ханство не було завойоване османами, Ґераї лише визнавали владу османських султанів над собою та їхнє право призначати й усувати кримських ханів. При цьому кримські хани були

повноправними суверенами на своїй території, мали право на самостійні міжнародні зв'язки, право призначати і збирати податки, видавати закони. Система права у Криму суттєво відрізнялася від правової системи решти Османської імперії.

Окрім права призначати й усувати ханів (при узгодженні з правлячою елітою Кримського ханства) османські султани також мали право викликати кримське військо на імперські воєнні кампанії, а іноді й для участі у громадянській війні всередині імперії, як, наприклад, у 1511 р., коли принц Селім (майбутній Селім I Явуз) повів кримське військо на війну проти свого батька султана Баязита II. Поступово втручання султанського уряду у справи Криму ставало все частішим, і у більш пізній період свого існування ханство фактично перетворилося на османську провінцію.

Недивно, що хани прагнули проводити незалежний від Стамбула курс, подеколи вступаючи у відкритий конфлікт із султанами. На початку 1530-х рр. хан Сагіб-Ґерай переніс свою столицю із Солхата в Бахчисарай, подалі від турецького гарнізону Кафи й османського намісника. Невдовзі султан відібрав у Кримського ханства фортецю Очаків і поставив там турецький гарнізон для додаткового контролю над ханством.

У другій чверті XVI ст. ханство переживало період нестабільності. Наступник Мехмеда Ґерая Саадет боровся із сином Мехмеда Іслямом і врешті зрікся престолу. Ханом став Сахіб Ґерай, при якому Іслям Ґерай став калгою (цей титул заступника і спадкоємця хана впровадив Менґлі Ґерай), але продовжив прагнути ханського престолу, поки не був убитий у 1537 р. Сам Сахіб Ґерай також був убитий 1551 р., коли ханом став Девлет Ґерай. Нестабільністю в Криму скористалася Московська держава, розпочавши процес поглинання держав-спадкоємців Золотої Орди. 1552 р. було захоплено Казань, 1556 р. — Астрахань, Сибірське ханство було підкорене у 1580-х рр. Девлет Ґерай разом із Османською імперією чинив затятий опір московській експансії, часом добиваючись значних успіхів (спалення Москви 1571 р.), але повернути захоплені Москвою ханства йому не вдалося, а по-

Гунський меч із золотим навершям з колекції Б. М. та В. І. Ханенків. Тепер зберігається у Музеї історичних коштовностей України

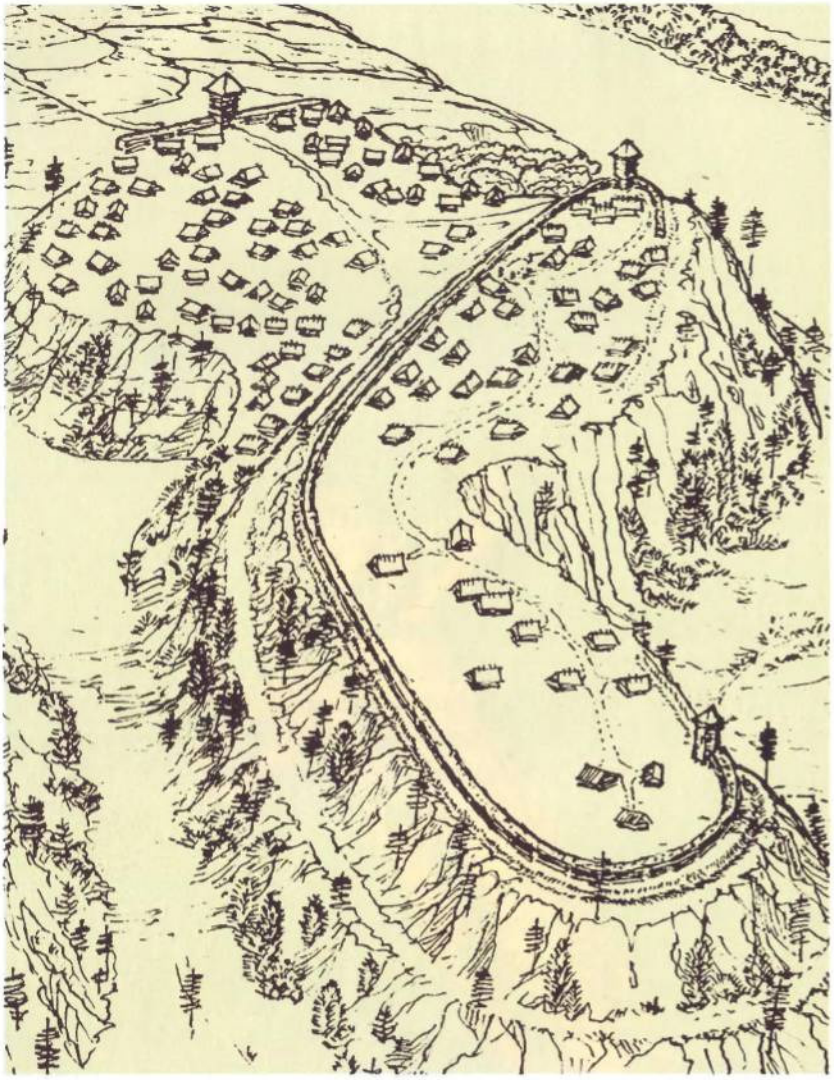

Графічна реконструкція городища Монастирок, IX—X ст.

Шолом з поховання у кургані Чорна могила в Чернігові, X ст.
Державний історичний музей, Москва

Меч, X—XI ст. Національний музей історії України

Загибель Святослава. Мініатюра з Радзивилівського літопису, XIV ст.

Шолом з поховання половецького хана в Чингульському кургані (с. Заможне Токмакського р-ну Запорізької обл.), XIII ст. Музей історичних коштовностей України

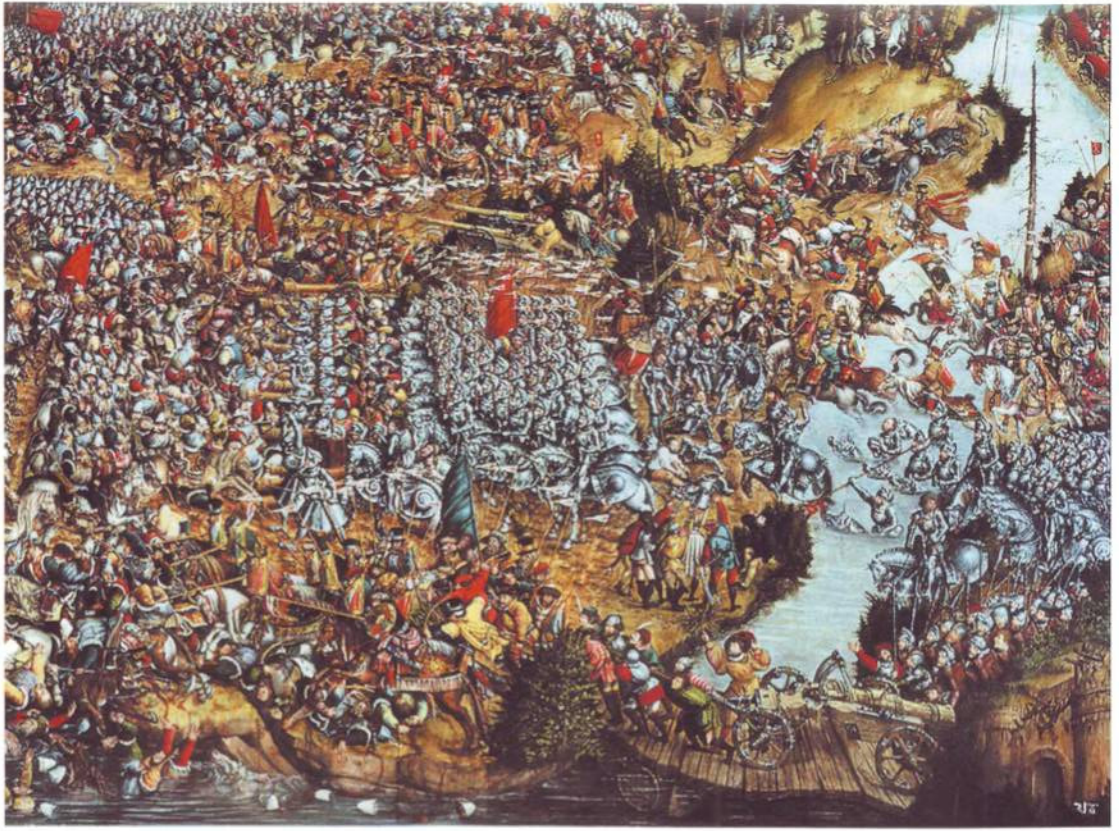

Битва під Оршею, 1514 р. Невідомий автор XVI ст.

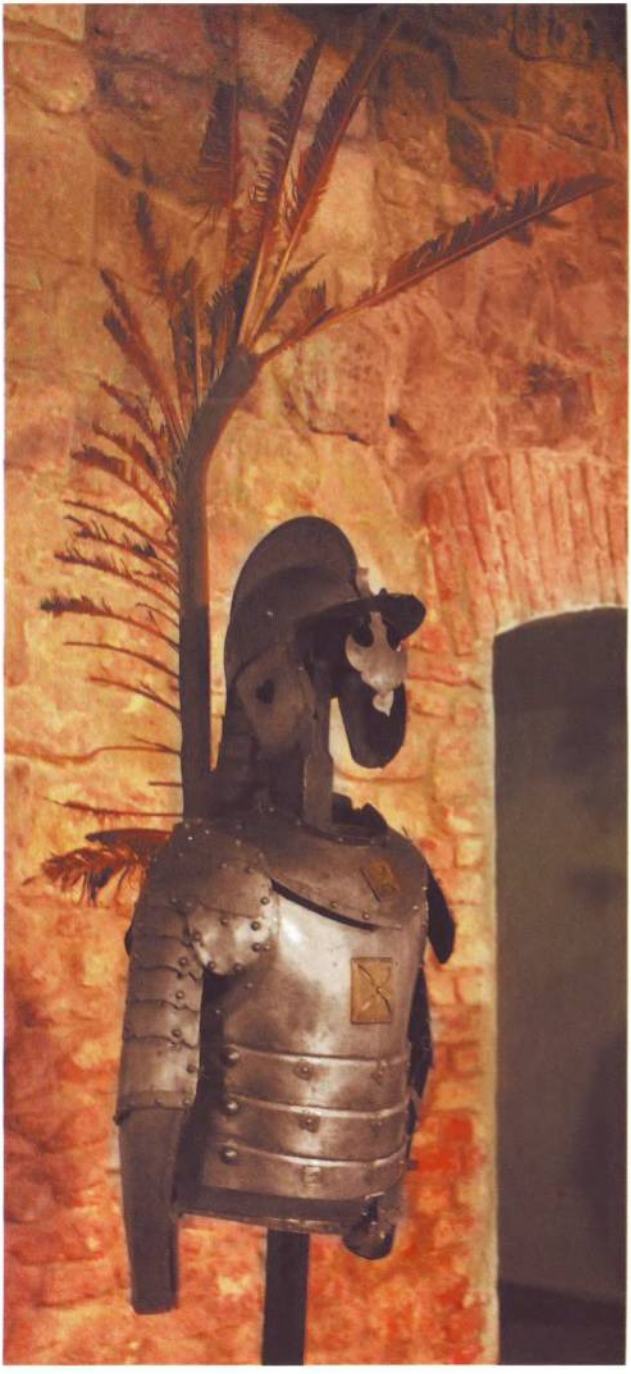

Обладунок
крилатого
гусара, XVII ст
Арсенал, Львів

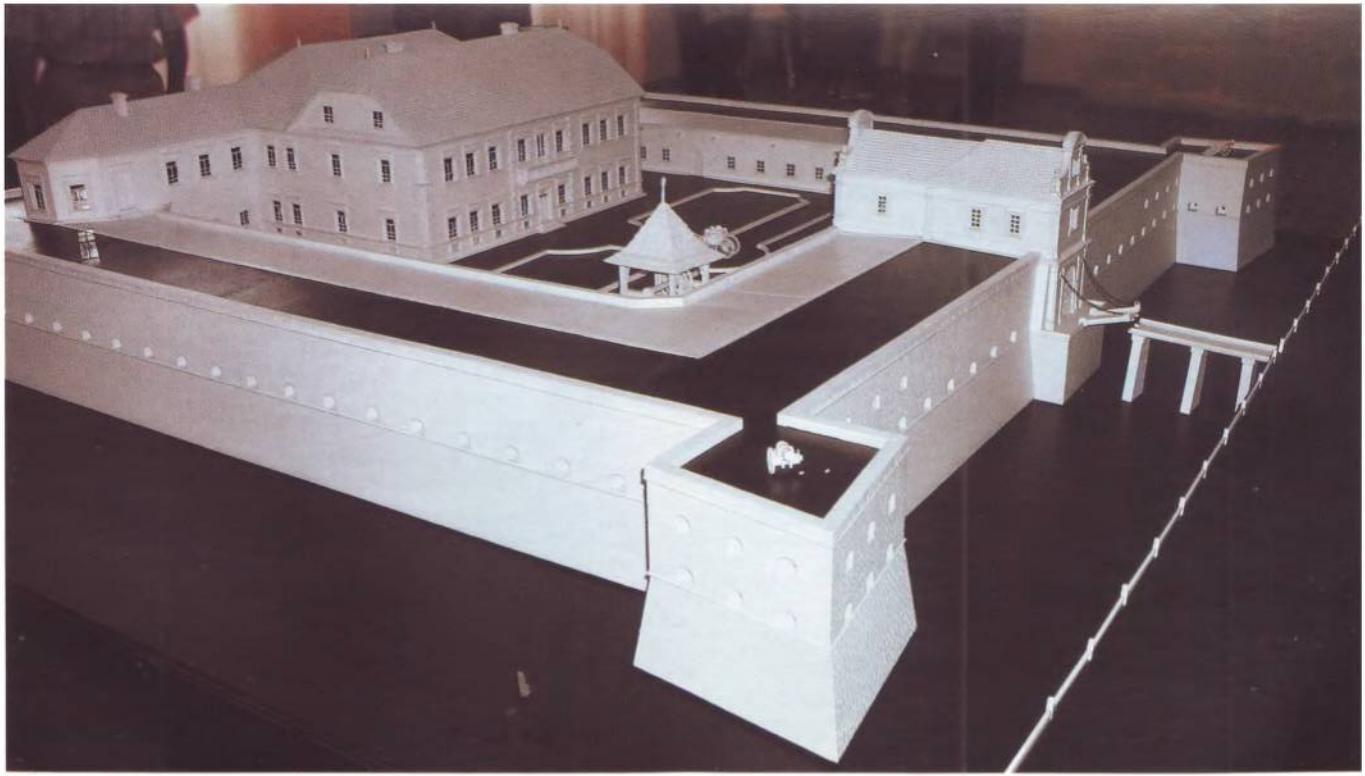

Макет фортеці у Збаражі, XVII ст.

Ротмістр надвірної хоругви українського гетьмана, II пол. XVII ст.
Реконструкція С. Шаменкова

Штурмова бригада корпусу Українських Січових стрільців. 1916 р.

Сірожупанна дивізія Армії УНР. 1918 р.

Учасники І Зимового походу Армії УНР (1919—1920)

Агітаційний плакат Української Повстанської Армії. 1948.
Художник Ніл Хасевич

Олексій Берест (із Сумщини) — один із тих,
хто першим встановив Прапор Перемоги над Рейхстагом. 1945 р.

Підняття прапору США на острові Іводзіма, 1945 р. На фото серед інших морських піхотинців — українець Майкл Стренк

чинаючи з 1570-х рр. кримські війська повністю поглинає участь у війні з Персією, а у 1593—1606 рр. вони беруть участь у важкій війні з імперією Габсбургів (хоча за два роки до початку цієї війни хан Ґази Ґерай робить останню спробу походу на Москву, але його орда зазнає поразки під її стінами.

Наприкінці XVI ст. виникає ще одна посада в ханській ієрархії, нурадин-султан, друга після калги-султана особа у ханстві. Цю посаду створив хан Мехмед II Ґерай, коли султанський уряд відмовився затвердити калгою його сина. Мехмед II остерігався не даремно, бо саме калга наказав його вбити. Султанський уряд опирався спробам ханів змінити принцип наслідування від родового старшинства на передачу престолу у спадок від батька синові, бо це зменшило б ступінь контролю з боку Стамбула над ханами. Після смерті вже згаданого Ґази Ґерая султан не затвердив ханом його сина, і в Кримському ханстві почався довгий період внутрішньої нестабільності й громадянської війни, у якій взяли участь у тому числі й запорізькі козаки. Коли після низки слабких ханів на престол зійшов Іслям III Ґерай (правив у 1644—1654 рр.), Османська імперія якраз переживала період труднощів у зв'язку із довгою і на той час неуспішною війною з Венеційською Республікою (закінчилася у 1669 р. відвоюванням у Венеції острова Крит), і Іслям Ґерай міг собі дозволити проводити практично зовсім незалежну від Стамбула політику. Особливо це проявилося під час Хмельниччини, коли Кримське ханство розпочало війну проти Речі Посполитої, що мала мирну угоду з Османською імперією. Як тільки Стамбулу вдалося переламати хід війни з Венецією на свою користь, а з приходом до влади великих візирів з роду Кепрюлю посилилося й покращилося управління імперією, султанський уряд швидко відновив контроль над Кримським ханством. Перелік правителів Криму у другій половині XVII ст. та у XVIII ст. нагадує калейдоскоп: один хан змінює іншого через кілька років чи навіть рік, хани призначаються й знімаються з трону по кілька разів підряд (Селім I Ґерай правив чотири рази протягом періоду 1670—1704 рр.), стають маріонетками в руках різних угруповань татарських мурз.

Тим часом Московська держава, що згодом перетворилася на Російську імперію, розпочала невпинний тиск на Кримське ханство. І хоча Кримські походи 1687 і 1689 рр. закінчилися невдачею, а захоплення Азова 1696 р. виявилося недовготривалим після катастрофічного для російського царя Петра І Прутського походу 1711 р., знищення Кримського ханства стає одним з пріоритетів російської зовнішньої політики. Російські війська двічі вриваються у Крим у 1730-х рр. і спалюють Бахчисарай, після наступної Російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Крим фактично стає російським протекторатом, і нарешті у 1783 р. Кримське ханство було остаточно поглинене Російською імперією.

Військо Кримського ханства

Кримське ханство у XV—XVII ст. було достатньо сильним військово. Окрім Кримського півострова, під владою хана перебували великі степові землі. На заході вони сягали Очакова й Білгорода (хоча західний берег Дніпра продовжував називатися «литовським», на відміну від східного, «татарського»), на півночі досягали Іслам-кермена і Кінських вод, а на сході володіння Кримського юрта на початку XVI ст. доходили до річки Молочної, а пізніше тягнулися на Кубань та до підніж Кавказу.

Питання про загальну чисельність війська кримського хана достатньо складне, і в популярній літературі називають цифри від 15 до 100 тис. Сам кримський хан Менглі Ґерай в листі до московського великого князя Василя III від 12 вересня 1509 р. повідомляв, що ним зібрано для походу «двісті тисяч і п'ятдесят тисяч раті». Але така цифра, звичайно, сильно перебільшена. Мабуть, ближче до істини свідоцтва сучасників, що хоча й належать до пізнішого часу, але їх можна перенести й на початок XVI ст.

Наприкінці XV ст. венеціанський дипломат Йоасафат Барбаро, описуючи своє перебування у Причорномор'ї близько середини XV ст., відзначав, що кочові татари Криму можуть

виставити військо в три-чотири тисячі вершників. У середині XVI ст. Михалон Литвин у своєму трактаті про Кримське ханство відзначав, що кримські татари в змозі «виставити на війну до тридцяти тисяч війська, якщо піднімуться за наказом узагалі усі, навіть незвичні до військової служби, аби лише могли сидіти на коні». Посол московського великого князя до Менглі Ґерая оцінював сили хана у двадцять п'ять тисяч.

Ще пізніше Еріх Лясота, моравський дворянин, дипломатичний представник ерцгерцога Максиміліана в Польщі, писав у своєму щоденнику, що охоплює майже всю останню чверть XVI ст., що кримський хан «виступив в похід з двома царевичами і вісімдесятьма тисячами чоловік, з яких, утім, не більше двадцяти тисяч озброєних і здібних до війни, причому в Криму залишилося більше п'ятнадцяти тисяч чоловік». Ще більші цифри наводив англієць Джайлз Флетчер, що у 1588 р. побував як англійський посол у Московській державі. Флетчер писав: «Коли йде війною сам Великий або Кримський хан, то веде він із собою величезну армію в сто чи двісті тисяч чоловік, а окремі мурзи мають орди, що складаються з десяти, двадцяти чи й сорока тисяч чоловік».

Ще через п'ятдесят років французький інженер і картограф Гійом Ле Вассер де Боплан, добре знайомий із тогочасною ситуацією в Дикому Полі, відзначав, що у війську кримського хана «вісімдесят тисяч чоловік, якщо сам він бере участь у поході; в іншому разі татарське військо сягає не більш як сорок чи п'ятдесят тисяч, і тоді головує над ними який-небудь мурза».

Є сумніви щодо вірогідності свідчень про сто- чи двохсоттисячні татарські армії. Більшість істориків вважає, що для кочовиків співвідношення кількості воїнів до всього населення у випадку тотальної мобілізації становить приблизно 1:5 (хоча треба зауважити, що деякі дослідники дотримуються думки, що пропорція має бути ближчою до 1:10). Отже, якщо вважати за правду можливість кримського хана виставити військо у вісімдесят чи сто тисяч воїнів (нехай навіть частково «незвичних до війни»), то загальне населення Кримського ханства в XVI ст.

мало складатися не менш ніж із 400 тис. чол. Однак така чисельність населення Кримського ханства для цього часу є істотно завищеною. При збереженні чисто кочового способу життя власне кримський степ міг прогодувати не більше 25—30 тис. кочовиків (тому стає зрозумілим, чому кримські татари досить рано стали переходити спершу до напівосілого, а потім і до осілого способу життя і до рільництва: ресурси кримського степу не дозволяли зберігати колишній звичний кочовий спосіб життя при зростанні населення). Примітно, що ці розрахунки стикаються із згаданими вище відомостями венеційця Барбаро. Якщо ж взяти до уваги ще й степи Північного Причорномор'я й частково Північного Кавказу, то чисельність кочового населення тут зростає до приблизно 200—250 тис. Це число й можна взяти як верхню межу підвладного кримському ханові населення для більшої частини XVI та XVII ст. Виходячи з пропорції 1:5, татарське військо не могло перевищувати 40—50 тис. воїнів.

Треба взяти до уваги, що протягом XV — початку XVI ст. кримський хан мав суттєво менший воєнний ресурс, про що, наприклад, побічно свідчать матеріали дипломатичного листування між Кримом і Москвою. Так, улітку 1501 р., у розпал протистояння між Менглі Ґераєм і його головним супротивником, ханом Великої Орди Шах Ахметом, кримський хан зажадав від свого союзника, московського великого князя Івана III, щоб той прислав йому на допомогу десятитисячне військо. Оскільки Шах Ахмет мав під своїм проводом близько двадцяти тисяч ординців, це означає, що сам Менглі Ґерай, скоріше за все, мав менше війська і поодинці боротися з Шах Ахметом не ризикував. Таким чином, можна припустити, що на зламі XV і XVI ст. Менглі Ґерай міг розраховувати приблизно на п'ятнадцять тисяч війська, але після перемоги над Великою Ордою та інкорпорації частини волзьких татар до власного улусу його військова сила зросла до двадцяти п'яти — тридцяти тисяч воїнів. Пізніше спадкоємці Менглі Ґерая посилили військо також за рахунок встановлення своєї влади над ногайською ордою.

У татарських нападах на землі Русі майже ніколи не була залучена уся військова сила ханства, з уваги на труднощі громадження всіх загонів, що кочували по степу, а також ризику можливого розгрому війська супротивником. Сам хан із головними силами йшов у похід рідко і зазвичай не заходив далеко вглиб ворожої країни. Крім великих ханських походів (сефері), що відбувалися нечасто, були й менші походи, очолювані царевичами і мурзами, що проводилися меншими силами (чапуле). Очевидно, об'єднане військо декількох мурз, без участі самого хана, налічувало не більше п'ятнадцяти-двадцяти тисяч вершників, а частіше кілька тисяч: у 1474 р. Айдор, син Хаджи Ґерая, ходив у похід із сімома тисячами татар. Також кримські татари ходили в набіги числом по декілька сотень (беш-баш, тобто «п'ять голів»). Сефері могли принести в середньому до п'яти тисяч ясиру, чапуле здобували до трьох тисяч, а беш-баш — кілька сотень невільників. Про невелику чисельність загонів, висланих на Литву, згадують і кримські джерела. Так, наприклад, у 1493 р. Менглі Ґерай писав Івану III, що вислав п'ятсот людей «Литву воєвати». У 1494 р. він знову об'являє про відправлення двох тисяч кінних воїнів на литовські землі: саме ці сили, швидше за все, розбили польсько-литовське військо під Вишневцем того року. У 1500 р. три мурзи «у тисячу коней» воювали Волинь аж по Луцьк.

Структура кримського війська була традиційною і включала три основних компоненти: особисту гвардію хана, до якої пізніше входили як османський контингент, так і рекрутовані серед жителів Криму загони стрільців і артилерія, дружини царевичів і мурз і загальне ополчення, що скликали у разі великого походу і до якого брали чоловіків віком від 15 до 70 років. До війська також входили загони, що виставляли васали хана. Організація війська базувалася на десятковому принципі. Мобілізація війська для походу займала біля півмісяця; кожен із них брав з собою трьох коней, зброю і харчі; кожні п'ять вояків споряджали з собою один віз.

«Збираючись на війну, Хан видає наказ через своїх придворних сановників, щоб усі татари, йому підвладні, протягом

трьох або, найбільш, чотирьох тижнів приготувалися до війни і запаслися провіантом на три або чотири місяці. Цей провіант зберігається в шкіряних мішках, які у шляхетних татар підвішують до коня; взагалі ж їх носять із собою. Припаси ці складаються звичайно з пшона, висушеного на вогні або товченого і підсмаженого, або меленої муки, яка потім розводиться водою і слугує іноді їжею, іноді питвом. Крім того, вживають сир і м'ясо різного роду, в тому числі й конину копчену, або в'ялену, або сушену, порізану на дрібні шматочки і очищену від кісток; в такому вигляді вони набивають нею мішки. Їжею служить також сир, молоко і рід кислого молока, яке вони особливим чином готують і вважають ласощами».

Татари були серйозним супротивником для своїх сусідів. Життя кочовиків було просте й суворе. «Ці варвари... цураються розніження й розкошів та змалку приготовляються до воєнного діла, живучі суворим життям та звикаючи до їзди верхи. Вони сидять на коні від малого й не перестають їздити до немічної старости», — писав Михалон Литвин. Ці слова перегукуються із думкою Боплана, висловленою через сто років: «Усі вони хоробрі вояки, сильні й витривалі, легко видержують утому й негоду, бо від сьомого року життя, коли виходять із своїх кантар, тобто двоколісних возів, вони сплять тільки під голим небом і навіть у тому віці не дістають поживи, поки не зіб'ють собі її стрілою; так татари привчають своїх дітей стріляти з лука в ціль і влучати. Коли вони доходять до двадцяти років, їх висилають на війну. Матері день-у-день купають малечу в солоній воді, щоб шкіру зробити грубшою й менше вразливою до холоду, коли доведеться проходити ріки взимі вплав».

Одяг татар мало змінився від початку XVI ст. до середини наступного. Опис Михалона Литвина: «Татари носять довгі каптани, без складок і фалдин, легкі й вигідні до їзди верхи й до бою; шапки їх білі, гостроверхі, зроблені не для оздоби; в часі бою, завдяки висоті шапок і їх блискові, татари мають вигляд величніший і грізніший для ворогів, хоч вони й не

мають звичаю надягати шоломи», — мало відрізняється від Бопланового: «Одяг татар складається з короткої сорочки з бавовняної матерії, що сягає всього півстопи нижче пояса, із шароварів зі смугастого сукна або частіше з бавовняної тканини, шитої поверху; знатніші носять шитий каптан із бавовняної матерії, а поверха сукняний халат, підбитий футром лисиці або соболя, шапку з такого самого футра й сап'янові чоботи без остріг. Звичайні татари накидають на плечі баранячий кожух; у сильну спеку або в дощ одягають його шерстю наверх. Несподівана зустріч із ними на чистому полі може добре налякати, бо в такому одязі легко їх взяти за білих ведмедів, що їдуть верхи на конях; але взимі вони вивертають свої кожухи й шапки, зроблені з такого самого матеріялу, шерстю досередини».

Основною силою кримського війська була кіннота, швидка та рухлива. У степу кожен чоловік був воїном, природженим верхівцем і лучником. Військові походи були звичними для татар. Умови кочового життя з дитинства привчали степовика до труднощів, виробляли витривалість, спритність, сміливість. Ще наявні родові зв'язки цементували татарське суспільство. Авторитет хана, членів правлячого роду (царевичів) та мурз залишався достатньо високим. Слабкою стороною кримського війська була відсутність піхоти, вогнепальної зброї, насамперед гармат. Тому спроби татар штурмувати укріплені міста переважно закінчувалися невдало. Епізодичні посилки з Туреччини яничар із гарматами і рушницями не змінювали загальної ситуації. Навіть під час великого ханського походу проти Речі Посполитої у 1651 році, що закінчився битвою під Берестечком, у ханського війська було всього дві гармати (хоча гармаші були досить вправними й мало не вбили польського короля Яна Казимира).

Більшість ординців були озброєні дуже легко. «Зброя їхня складається з лука і стріл, і спис у них рідкість», — писав на початку XVI ст. імперський посол Сигізмунд Герберштайн. Далі він підкреслював, що татари ухиляються від ближнього бою,

не витримуючи його, «не маючи ні щита, ані списа, ні шолома». Через кілька десятиліть після Герберштайна Михалон Литвин, наслідуючи традиції античних авторів у описі «степового варвара», ще більше загострює цю рису татарського воїна. Згідно з Михалоном Литвином, татари «споряджені за звичаєм своїм, а саме — багато хто не має зброї, і навряд чи у десятого чи двадцятого з них був при собі сагайдак чи дротик, а в панцирах було їх ще менше; але одні були озброєні принаймні кістяними, інші — дерев'яними дрючками, треті — перепоясані з порожніми піхвами без зброї. Щитів та списів чи іншої подібної зброї вони зовсім не знають». Дуже схоже писав у XV ст. про озброєння суперників кримського хана, воїнів Великої Орди, інший венеційський посол Амброджьо Контарині: «Кажуть також, що в усій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; решта — то голота без жодної зброї».

Через сто років уже згадуваний Джайлз Флетчер дав дещо відмінну, хоча загалом і подібну характеристику озброєння татар: «Вони всі виїжджають на конях і не мають при собі нічого, крім лука, сагайдака зі стрілами і кривої шаблі на кшталт турецької... Деякі крім іншої зброї беруть із собою списи, схожі на рогатини, з якими ходять на ведмедів. Простий вояк не носить іншої зброї, окрім свого звичайного одягу... Але мурзи, або дворяни, наслідують туркам і в одязі, і в озброєнні». А в середині XVII ст. Боплан відзначав, що татари «озброєні шаблею, луком з сагайдаком, де буває 18—20 стріл, у пояса висить ніж, кремінь із кресалом, шило і 5—6 сяжнів ременю вязати бранців, яких сподіваються захопити підчас походу... Тільки найбагатші носять кольчуги, решта ж, не маючи такого предмету розкоші, йде на війну без панцирів».

Таким чином, бачимо, що всі сучасники підкреслювали надзвичайну легкість озброєння рядового татарського воїна і разом із тим прагнення знатних і багатих воїнів слідувати турецькій традиції озброєння. Очевидно, кримські татари практично відійшли від пізньоординської військової традиції: ми не зустрічаємо нічого подібного до загонів важкоозброєних

кінних латників, що були в золотоординських військ XIV та початку XV ст. Нечисленною у кримських татар була і «середня» панцирна кіннота, що була характерною для тогочасних військ Середньої й Центральної Азії. Основу війська становила легка кіннота, основною зброєю якої був лук.

Стандартний комплект озброєння рядового татарського воїна становили лук і сагайдак зі стрілами, шабля і ніж (зачіпна зброя), а для захисту використовували м'які стьобані каптани, подібні до московського тегіляя чи литовсько-руської перешиваниці, і такий самий захист голови (згадувані вже гостроверхі шапки). Знать і добірні воїни озброювалися за турецьким зразком у кольчужні чи кольчужно-плитові панцирі, металеві шоломи турецького та іранського виробництва, наручі, набедреники, наколінники і бутурлики. Знатні воїни також мали більш багату зачіпну зброю, що включала, окрім стандартних лука, шаблі і ножа чи кинджала, також легкий спис, бойовий топірець або чекан. Можливо, що в окремих випадках знатні воїни могли захищати своїх коней стьобаними попонами й металевими масками.

З огляду на кінний характер армії Кримського ханства, треба звернути увагу й на татарських коней. Сучасники в один голос хвалили їх за витривалість та пристосованість до місцевих умов. Від європейських порід коней татарські коні відрізнялися нижчим зростом, і тому вони не могли нести на собі важкоозброєного вершника. Сильних та крупних коней у татар було небагато: у 1555 р. московське військо захопило весь ханський кіш із 60 тис. коней, але тільки двісті з них було дорогими аргамаками, що коштували втричі-вчетверо дорожче за звичайного коня.

Татари були чудовими вершниками. За свідченням Боплана, вони «визначаються меткістю та сміливістю в їзді верхи, але на коні сидять невигідно, бо стремена короткі й ноги в колінах сильно зігнуті; взагалі татарин на коні скидається на малпу, що їде верхи на хорті. А проте вони чудові їздці й визначаються такою зручністю, що і в найсильнішому бігу трюхом перескакують із

утомленого коня на другого, свіжого, котрого кожен тримає за поводи, втікаючи від погоні. Не почуваючи на собі їздця, вільний кінь, як-стій переходить на правий бік і біжить рівно з першим, усе готовий, щоб панові вигідно було скочити на нього, як буде треба. Такі вони привчені — служити своїм панам. А втім, це особлива порода коней, негарна й нескладна, але незвичайно витривала й невтомна, бо ж ніякий кінь не зможе пройти за раз 20 чи 30 миль (французьких) так, як ці бахмати, — так називається ця порода; в них густа грива, що спадає до землі, і такий самий довгий хвіст».

Оскільки головною метою татарських наїздів було захоплення ясиру, при тому важливо було по можливості ухилитися від прямого зіткнення з ворогом, татари велику увагу приділяли розвідці — як до початку кампанії, так і під час самого походу. «Визначивши похід на ворога, Хан обирає певне число досвідчених людей, нерідко з татар, але найчастіше з черкесів п'ятигірських, або ж із тих, які вважаються майстерних шпигунами і провідниками в інших країнах і найкраще знають місцевість, шляхи та переходи. Прибувши на кордон, вони негайно відправляються в найближчі місця і в усіх напрямках. Про все розвідують і особливо дбають про захоплення полонених. Захопивши їх, вони зараз приводять їх до Хана, який, вживши тортури, легко дізнається таким чином про стан країни, куди відправлені були шпигуни».

Наїзди на Русь часто відбувалися взимку, коли населення краю не могло легко розпорошитися по сховах за межами поселень. Для походу вибирали зазвичай сніжну зиму: татарські коні не мали підков, і змерзлий ґрунт, не вкритий снігом, міг попсувати їм копита.

Згідно з Бопланом, орда виходила в похід великим військом. Перед походом відбувався в Криму перегляд війська. Через Дніпро й інші ріки татари переходили вплав, і то особливим способом. Татарські коні були привчені перепливати великі простори — татарин плив поруч із конем, тримаючись лівою рукою поводів і гриви коня, а правою веслуючи; сідло, одяг

і зброю складав на оберемок трощі, прив'язаний до конячого хвоста. Степ татари проходили вже встановленими шляхами, що вели вододілами, минаючи всякі річки.

Боплан описує похід 80-тисячної (тобто очолюваної самим ханом; кількість, беручи до уваги попереднє обговорення оцінок мобілізаційної потужності Кримського ханства, перебільшена; крім того, треба взяти до уваги, що сам Боплан ніколи не був свідком такого ханського походу-сефері) орди однією величезною колоною: татари йдуть широким фронтом, по 100 вершників в одному ряді, тобто 300 коней, бо кожний татарин вів по два вільні коні, щоб як що до чого їх змінювати. У глибину таке військо мало від 800 до 1000 рядів коней; коли ряди йшли тісно, то така армія займала від 10 до 15 км, а то й більше. «Це дивовижа для того, хто бачить це вперше, бо 80 тис. вершників має більш ніж 200 тис. коней, які вкривають степ густіше, ніж дерева у лісі... Здалека здається, що це на обрії наче хмара підіймається, росте й росте все більше і водночас ізближається і наводить страх і на найвідважніших». Татари просувалися вперед дуже швидко, але щогодини давали коням короткий відпочинок.

У віддалі двох-трьох миль від ворожого кордону орда зупинялася у зручному та безпечному місці й тут відпочивала два або три дні. Тут татари готувалися до бойових дій, і командувачі «ділять [орду] на три загони, дві третини мають складати один корпус, третина ж розділена на два загони, з яких кожен утворює крило, тобто правий і лівий фланги».

Після цього головний корпус рухався щільною масою разом зі своїми фланговими загонами поволі, але безупинно, причому і вдень і вночі, даючи коням не більш ніж одну годину для того, щоб поїсти, і не заподіюючи ніяких спустошень в краю, аж поки не заглибиться у ворожі терени на декілька десятків, а іноді навіть і сотень кілометрів: «всіх поселян, що зустрічаються на шляху, під страхом покарання смертю Хан наказує вбивати, для того щоб полонені не могли як-небудь втекти від татар до своїх і повідомити їх про кількість ворожого війська. Тільки жінок

і дітей не вбивають і не ловлять, і не чіпають ніякого добра, для того щоб ним не обтяжити війська і тим не уповільнити походу». Після цього татари зупинялися і укладали кіш. Від головного корпусу висилали вже згадані крила, на відстань вісім-дванадцять миль. Кожне крило, що могло становити до 8—10 тис. чол., теж поділялося на десять чи більше загонів по 500—600 татар, і вони розбігалися на всі сторони. Такі загони нападали на села, оточуючи їх, встановлюючи з усіх боків наглядові пости. До обов'язку таких постів входило розведення і підтримка великих вогнищ для освітлення терену вночі, щоб можна було захопити якомога більшу кількість люду, що думав сховатися від татар уночі. Такий «експедиційний відділ» проводив грабунок місцевості протягом семи-восьми днів, у всякому разі не менше трьох днів.

На місце тих загонів, що повернулися до коша, виходили два нові 10-тисячні відділи, і так усе свіжі сили йшли грабувати. Потім кіш повертався назад у кримські степи, вигинаючи свій шлях у дугу, щоб вертатися іншими околицями; як слід по такому поході залишалася широка витоптана смуга, вже згадуваний не раз «татарський шлях». Були три головні шляхи: Чорний — між Дніпром та Південним Бугом, Кучманський — між Південним Бугом і Дністром та Муравський — між Дніпром та Дінцем. З гирла Дунаю вів до Галичини Покутський шлях, між Прутом та Дністром. Головні шляхи мали багато другорядних відгалужень та переходів.

На відміну від зимових наїздів, у походи влітку орда йшла кількома колонами. Татарське військо вирушало в похід, поділяючись на колони по 6—6,5 тис. воїнів у кожній, яку очолював ага. При цьому загальна кількість війська була, як уже згадувалося, тісно пов'язана з посадою головнокомандувача. Так, кримський хан вирушав із військом, яке поділялося на дванадцять колон. Калга-султан мав військо, поділене на вісім колон, нуреддін-султан — на шість колон, ханський візир, вільні султани, прибережні аги командували військами, що йшли поділеними на 5 колон.

Наїзд проводився із максимально можливою швидкістю: татари прагнули заскочити супротивника зненацька, щоб він не зміг наздогнати татар під час відступу, щоб відбити здобич і полонених. Вийшовши в степу, татари ділилися на безліч дрібних загонів, які розходилися на всі боки по краю. При дальшому просуванні татарські загони ділилися все більше, зменшуючись до десятка вершників, причому ці менші загони в степу просувалися так, щоб не зустрічатися один з одним до певного моменту: за словами Боплана, татари «знають степ так само добре, як лоцмани — морські гавані».

Уздовж свого шляху татари залишали невеликі загони-сторожі: «У різних місцях вони залишають вартові пости, які складають начебто більш-менш значні резерви. Коли перша із цих сторож помітить ворога, то вона починає поспішно відступати, намагаючись таким чином навести ворога на загін, що перебуває у засідці, але якщо вороже військо велике, тоді вони з надзвичайним поспіхом біжать до свого головного війська».

Дехто з сучасних дослідників — апологетів Кримського ханства висловлює думку, що, коли здобич було узято, татари проявляли про неї своєрідну турботу, «що природно», наводячи при цьому свідчення XVIII ст., що належало де Тотту: «п'ять або шість рабів різного віку, штук 60 баранів і з 20 волів — звичайна здобич однієї людини — його мало утрудняє. Головки дітей виглядають з мішка, підвішеного до луки сідла; молода дівчина сидить попереду, підтримувана лівою рукою вершника, мати — на крупі коня, батько — на одному із запасних коней, син — на іншому; вівці й корови — попереду, і все це рухається і не розбігається під пильним поглядом пастиря. Йому нічого не варто зібрати своє стадо, направляти його, піклуватися про його продовольство, самому йти пішки, щоб полегшити своїх рабів». Але така ідилічна картина суперечить свідченню з XVI ст.: «Положення полонених у татар дуже сумне, бо їх мучать голодом, наготою, а простого звання людей сильно б'ють батогами так, що нещасні самі бажають собі смерті. Багато хто з них під впливом такого поводження з ними татар і по дурості кажуть,

начебто вони є шляхетного походження і що у них є знатні друзі й багаті родичі й обіцяють їм величезний і неймовірний викуп; але татари, цей варварський, безбожний, жадібний, голодний і жорстокий народ, бажаючи збільшити з кожним днем кількість викупу всякого роду обманами і муками, забиває їх у кайдани і мститься їм ще з більшою жорстокістю».

Татари нерадо ставали до відкритого бою з ворогом, бо їхнє легке озброєння не дуже було до того придатне. Кримський хан, дізнавшись від шпигунів про місце знаходження значного ворожого війська, «ніколи не вступає у відкриту битву, але обережно і повільно посувається з військом; якщо переконається, що у ворога сильний і численний загін, то повертає трохи вбік, в місця більш населені, але безпечні, і, з незвичайною швидкістю спустошивши їх мечем і вогнем, стрімко захоплює здобич і йде до своїх кордонів. Якщо ж після цього бачить, що супротивник не може його переслідувати, то в колишньому порядку, але обережно іде з військом до самих своїх володінь».

Однак якщо кримські воєначальники відчували, що перевага на їхньому боці, місцевість сприяє діям їхньої легкої кінноти і є високі шанси на перемогу (або ж супротивник примушував їх прийняти бій), вони наважувалися на бій. Однак і тут вони прагнули діяти так, щоб із найбільшою ефективністю використовувати свої головні козирі — швидкість, маневр і масовану стрільбу з лука. Як писав Герберштайн, татари «дуже сміливо вступають у битву з ворогом... це, одначе, буває недовго: вони вдаються до удаваної втечі і, дочекавшись зручної миті, пускають стріли у своїх переслідувачів, потім, раптово повернувши коней, знову вдаряють на розстроєні лави ворогів. Коли їм доводиться битися у відкритому полі та ворог є на відстані польоту списи, то вони вступають в битву не стрункими рядами, а кружляють навколо ворожого війська, охоплюючи його з усіх боків, щоб точніше і вільніше метати в нього снаряди. Вони наступають і віддаляються в дивовижному порядку... Цей рід битви за своєю подібністю з танцями називається у них танцем».

Татарське військо було надзвичайно дисципліноване: сучасник відзначає, що татари «надзвичайно швидко вміють шикувати свої ряди і пересувати їх, ці ескадрони такою мірою привчені слухатися не лише наказів своїх начальників, але досить одного помаху булавою або навіть змаху руки, щоб привести в порядок розпорошених» татарських вершників.

Треба відзначити, що так само, як і в комплексі озброєння, тактика війська Кримського ханства відійшла від ординського моделі XIV — початку XV ст. Зміни були серйозними й стосувалися перш за все «малюнка» самого бою. Було відкинуто традиційну схему дій кочової кінноти на полі бою, що включала в себе три основні фази — стрілецький бій із луків, тарановий удар важкої і середньої кінноти «в списи» і, нарешті, добивання знесеного та змушеного до утечі супротивника холодною зброєю. Ця схема не працювала, тому що змінився комплекс озброєння кримських татар. У кращому разі з трьох фаз залишилося тільки дві, перша і остання. Та й сама татарська кіннота, швидше за все, діяла на полі бою в змішаних бойових порядках — перший ряд бойового шикування займали краще озброєні й захищені воїни, а інші татари ставали за ними.

Разом із тим під впливом турків кримські татари в другій чверті XVI ст. взяли на озброєння класичний османський «Дестур-і-Румі» — бойове шикування, ядром якого був «зарбузан арабалари», тобто табір із возів, оснащених легкою артилерією (фальконетами-зарбузан), усередині якого знаходилися стрільці-тюфенгчі (як османські яничари, так і набрані з числа підданих кримського хана). Не виключено, що цей крок було зроблено під впливом тяжкої поразки, якої зазнали кримські татари від ногаїв у 1523 р.

Окрім стрільців, у центрі такого варіанту татарського бойового шикування була особиста ханська гвардія, «загін із кількох тисяч хоробрих і кращих воїнів». При ханському загоні завжди був прапор, зроблений з білого кінського хвоста, прикріпленого до довгої палиці, і «шовкове турецьке зелене з червоним знамено».

Військова майстерність дала Кримському ханству змогу одержати кілька важливих перемог, таких як під час походу на черкесів 1545 р., проти Астраханського ханства 1546 р., а також при відсічі наїзду ногаїв на Крим 1548 р. (в результаті цих перемог Ногайська орда перейшла під владу кримського хана). Володіння вогнепальною зброєю давало кримським татарам безперечні переваги над тими своїми супротивниками, що намагалися битися за старим зразком.

Треба, одначе, відзначити, що під час грабіжницьких наїздів на землі Литви, Польщі чи Москви «зарбузан арабалари» не вживався, бо не відповідав меті таких походів. Тому повідомлення європейців кінця XVI чи XVII ст. мало відрізнятися від опису Герберштайна.

Француз де Віженер писав: «Вони ніколи не використовують списів, а тому не стрічають ворога віч-у-віч, суцільною лавою й у бойовому шикуванні, а тільки раз-у-раз нападають і відступають. Нараз завзято й нестримно нападають на ворога, а потім так само нагло кидаються навтьоки. Зараз опісля вони знову шикують свої лави і намагаються якомога тісніше оточити й замкнути ворога; але залишають усе ж таки вільний прохід для тих, що далі непокоять ворогів своїми атаками. При всьому цьому зберігають якнайкращий лад, і до цього зводиться їх воєнне мистецтво й дисципліна. Але, коли раз поталанить спинити або збентежити їхні ряди, то вони вже ніяк не можуть упорядкуватися й біжать стрімголов». У такій боротьбі татари проявлялися першорядними лучниками: Боплан писав, що, «утікаючи, повертаються й на повний розгін випускають стрілу з лука так влучно, що ніколи не схиблять на віддалі від 60 до 100 кроків».

У цих уривках (а також у вищевказаній цитаті з Герберштайна) видно найбільш характерні тактичні прийоми татар: ухилення від рукопашного бою, прагнення вразити супротивника на дистанції й змішати його шикування, обсипаючи стрілами. Якщо ж смертельний «танець» не досягав успіху, татарські вершники негайно відступали, вражаючи супротивника знаменитим «скіфським пострілом», та улучивши момент, коли

ворог, захоплений переслідуванням, втрачав порядок, переходили в контратаку. Для того щоб маневрувати описаним вище способом на полі бою, своєчасно атакувати, а потім відкочуватися назад, перешиковуватися і знову атакувати, і так кілька разів поспіль, необхідні були неабиякий вишкіл і дисципліна як рядових воїнів, так і воєначальників, починаючи з десятників. Дисциплінованість татар та готовність підкорятися наказам своїх начальників підкреслювали багато сучасників.

Але не тільки залізна дисципліна перетворювала татар у небезпечних супротивників. Вони не знали регулярного військового навчання і муштри, що в цей час поступово впроваджувалися в європейських арміях. Однак відсутність останніх більш ніж компенсувалася великим досвідом здійснення регулярних набігів і втягнення як рядових татарських воїнів, так і командного складу у війну. Саме завдяки цій звичці до війни та доведеному до автоматизму виконанню відточених стандартних прийомів згладжувалося те, що Клаузевіц називав «загальним тертям», тобто непритертістю в роботі різних частин військового механізму.

Сила татар як супротивника була не в їхній чисельності (хоча різні автори свідчать, що татари взагалі намагалися уникати бою, поки не переважали супротивника вдесятеро). Сила татар була у відпрацьованій до досконалості тактиці, в бездоганному знанні місцевості й навичках пересування, маскування і ведення бою в непростих умовах степу.

Розорення Києва ханом Менглі Ґераєм 1482 р.

На початку своєї історії Кримське ханство було союзником і навіть васалом Литви. Але коли литовський великий князь і король польський Казимир почав шукати союзу з Великою Ордою проти Москви, кримський хан Менглі Ґерай, прагнучи покласти край претензіям Великої Орди на Крим, уклав союз із великим князем московським Іваном III.

Хан Великої Орди Ахмат 1480 р. спробував відновити контроль над Москвою, але зазнав поразки, у тому числі через те, що Казимир не підтримав його військом як через внутрішньополітичні проблеми, так і через напад кримських татар на Поділля, котрий здійснив Менглі Ґерай, «служа великому князю [московскому]».

Тим часом московський великий князь наполягав на тому, щоб кримський хан остаточно розірвав угоду з Казимиром («к королю шерть сложил») і відрядив «рать» у його землі. Московський посол Михаїл Кутузов перед відправкою в Крим у березні 1482 р. отримав інструкцію залишатися у ханській ставці, аж доки Менглі Ґерай не виконає цих вимог. Іван III при цьому виставив конкретні вимоги щодо місця проведення татарської кампанії проти Литви: «А как учнет царь [Менглі Ґерай] посилати рать свою в Литовскую землю, ино Михайлу говорити царю о том, чтобы... послал рать свою на Подольскую землю или на киевские места». Союз Менглі Ґерая з Москвою вказав кримським татарам на руські володіння Литви як об'єкт грабіжницьких виправ, при тому, з московської точки зору, додатковим позитивним моментом було те, що ці землі були набагато ближчі до Криму, ніж тогочасний південний московський кордон. Похід Менглі Ґерая на литовську Русь тлумачився у Москві як покарання за ініційований Казимиром похід Ахмата на Русь московську, хоча спричинені ним втрати були мінімальними й сам Ахмат помстився своєму союзником, «распустив вои по всей земле Литовской».

Наприкінці серпня 1482 р. Менглі Ґерай поступився вимогам послів московського великого князя і вирушив походом на Київ. Зберіглося кілька літописних оповідей про цю подію, завдяки яким можна відтворити її в деталях. Напад на Київ стався 1 вересня, на Семенів день, з якого в ті часи розпочинався відрахунок нового року. Один із літописців — найвірогідніше, очевидець, — зазначає, що київський воєвода Іван Ходкевич отримав звістку про наближення ворога за чотири дні до появи татар на околицях міста, але цих кількох

днів було замало, щоб як слід організувати його оборону. «Ібо град», під захист міських укріплень, «збегошася многие люди». У київському замку сховався печерський ігумен з усіма монастирськими старцями та скарбницею.

«И прийде царь [Менглі Ґерай] под град на день Семена Лєтопроводца, в первый час дни, изряди полки и приступи ко граду, и обступи град вокруг. И Божим гневом, нимало не побився, град зажже, и погореша люди все и казны. И мало [было] тех, кои из града выбегоша, [но] и тех поимаша; а посад пожгоша и Ближние села».

Старий київський замок був слабо підготовлений до оборони, тому 1 вересня 1482 р. татари взяли укріплення, запалили місто, пограбували церкви, і забрали в неволю багато людей: Менглі Ґерай «полону бесчисленно взял».

У полон до татар потрапив навіть київський воєвода Іван Хоткевич з усією родиною. Сам він і його дочка померли в татарській неволі; дружину й сина воєводи разом із католицьким єпископом Києва, священниками та невідомим числом бранців згодом було викуплено з татарського полону. Ігумен Києво-Печерської Лаври розділив долю Івана Хоткевича; сам монастир було пограбовано; рятуючись від ворога, деякі з ченців «бежали в печеру и задохшася».

Менглі Ґерай «учиниша пусту» Київську землю й «пленив руских порубежных городов 11» аж по Житомир (оборонитися від татар змогли лише Канів і Черкаси). На знак дотримання своїх союзницьких зобов'язань перед Московським князівством він надіслав у дар Іванові III золоті потир і дискос із пограбованої татарами церкви Святої Софії.

Пам'ять про розграбування Києва Менглі Ґераєм зберегли не тільки літописи. У синодику Києво-Печерського монастиря, відновленого невдовзі після погрому, згадується, що попередній «изгорел пленением киевским безбожного царя Менкирєя ис погаными агаряны; тогда и сию Божественную церковь опустошнша, и все святые книги и иконы пожгоша. Мы ж [печерські ченці] по днех неколких из их поганства

исшедше и паки начахом имена писати, их же помняще, еже сперва написаны быше».

Цей погром давньої столиці справив величезне враження у південноруських воєводствах і в цілому у Великому князівстві Литовському. Київський замок почали відбудовувати під проводом троцького воєводи Богдана Андрієвича. До праці позганяли все селянство з наддніпрянських волостей так, що при будові працювало 20 тис. сокир. Великий князь Казимир спершу проголосив на Крим загальний похід із цілої держави. До Київщини було начебто вислано 40 тис. війська, хоча військо прибуло запізно для протидії татарам. Вдарити ж на Крим Казимир не наважився.

Хоча великий князь подовжував покладати надії на можливість налагодження стосунків з Кримом, розорення Києва стало знаковою подією, після якої почалося тридцять років систематичних безперервних походів кримських татар на Велике князівство Литовське і на королівство Польське.

Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр.

Після невдалого турецького походу на Астрахань 1569 р. кримський хан Девлет Ґерай вирішив розпочати переговори з Московською державою про відновлення угоди про мир і військовий союз, яка існувала в часи Менглі Ґерая. Протягом 1570 р. переговори не досягли мети, і Девлет Ґерай поставив московському цареві ультиматум: мирна угода або війна. Царський уряд вирішив, що недавні зусилля щодо укріплення південного кордону Московської держави повинні забезпечити захист від нового кримського набігу, і не згодився із мирними умовами, запропонованими ханом. Навесні 1571 р. Девлет Ґерай вирушив на Москву зі всім своїм військом. Сорокатисячна кримська армія складалася з кримських татар, ногайців Великої і Малої Ногайських орд і невеликих контингентів з Північного Кавказу, в тому числі кабардинців, яких очолю-

вав князь Темрюк, батько московського опричного воєводи Михайла Черкаського та другої дружини царя Івана Марії Черкаської. Окрім кінноти, під командою Девлет Ґерая були також невеликі відділи піхоти й артилерія.

Михайло Черкаський був одним із воєвод опричних полків, що підійшли до Серпухова на підтримку шеститисячного московського війська, що мало обороняти рубіж ріки Оки від татар. Головним командувачем війська був князь Іван Бєльський, але фактично головував присутній при своєму війську цар Іван. Коли йому донесли, що один із ханських загонів очолює батько Михайла Черкаського, цар наказав стратити князя, деморалізувавши військо.

Цар розраховував, що татари спробують форсувати Оку поблизу Серпухова, але місцеві дворяни, неприязно настроєні щодо царя через його здирства, показали ханові шлях в обхід московського війська. Орда обійшла верхів'я Оки із заходу, пройшла Козельськ, переправилася через річку Угру і вийшла в тил московському війську. Девлет Ґерай із головними силами пішов просто на Москву, а частина орди вдарила на ворога коло Серпухова, розгромивши опричний полк Якова Волинського. Цар Іван з опричниками утік в Ростов, а воєвода Іван Бєльський із військом, що залишилося, поспішив на захист своєї столиці. Він встиг випередити хана лише на один день і вирішив, що його військо зможе краще відбити татар від Москви. Стотисячне місто також прийняло десятки тисяч втікачів із зайнятих татарами околиць.

Наступного дня, 24 травня 1571 р., Девлет Ґерай з ордою підійшов до Москви, ставши табором в селі Коломенському. Він вирішив не штурмувати місто, замість того татари пограбували московські передмістя та підпалили їх. Вогонь швидко перекинувся за фортечні стіни в саму Москву. Серед москвичів здійнялася паніка, вони кинулися тікати до північних воріт, де татар не було. Багатьох було затоптано чи задушено в тісняві. Ще більше загинуло від вогню чи задихнулося від диму пожежі. Вибух порохових складів у Китай-Городі й Кремлі зруйнував кремлівські мури біля Фролівських воріт (на місці сучасних

Спаських і Червоної площі). У вогні загинув воєвода Іван Бєльський зі всім своїм військом, від якого уціліло лише 300 чол. Митрополит і вище духовенство вціліли під захистом товстих мурів Успенського собору.

Це був найбільший тріумф татар над Москвою від 1408 р., коли її спалив емір Едіґей, переможець литвинів на Ворсклі 1399 р. Девлет Ґерай з того часу став знаний як Тахт Алґан, чи «Здобуватель столиць». Від спаленої Москви орда повернула на Каширу і Рязань, привізши у Крим шістдесят тисяч ясиру. Удар по престижу царя Івана був настільки сильний, що навіть через десять днів після спалення Москви його придворні боялися повідомити йому цю новину.

У червні 1571 р. Девлет Ґерай послав листа цареві Івану, вимагаючи повернення Казані й Астрахані Кримському ханству. Цар погодився, але за умови укладення мирної угоди між Кримом і Москвою. Але хан, окрилений своєю перемогою, вже мріяв про відновлення татарського сюзеренітету над Москвою і став готуватися до нового походу на Москву.

Московські воєводи зробили висновки з катастрофи 1571 р. Восени були випалені вщент степи вздовж татарського шляху, щоб позбавити татарських коней паші. Посилювали стіни фортець на північному березі Оки, що знову була головним рубежем московської оборони. Серпухов, Калуга й Коломна були з'єднані між собою огорожею заввишки до 1,2 м. Ці укріплені позиції боронили 30—40 тис. війська, у тому числі 12 тис. дворянської кінноти, 2035 стрільців і 3800 козаків. Командував військом князь Михайло Воротинський, що із 8225 війська та більшою частиною гармат стояв у таборі, оточеному гуляй-городом (пересувними укріпленнями) завдовжки в кілька кілометрів поблизу Коломни. 3590 бійців полку правої руки під командуванням князя Микити Одоєвського стояли у місті Таруса. Воєвода князь Андрій Рєпнін командував полком лівої руки (1650 війська) на річці Лопасні. Сторожовий полк воєводи князя Івана Шуйського стояв у Каширі. Шлях, яким Девлет Ґерай пішов на Москву у 1571 р., блокувало 4475 війська передового полку князя Дмитра Хворостиніна.

Їм протистояло 40—50 тис. татар Кримської, Великої й Малої Ногайської орд, з піхотою та артилерією. 26 липня 1572 р. татари спробували форсувати Оку біля Серпухова, але були відбиті московським сторожовим полком. У ніч з 27 на 28 липня ногаї Тенріберди-мурзи розбили 200 дворянської кінноти коло Сенькіного броду, форсували Оку й пішли на північ. За ними пішов татарський авангард Дівія-мурзи. Передовий полк князя Хворостиніна атакував татар, але був розбитий. Така ж доля спіткала полк правої руки князя Одоєвського над річкою Нарою. Незабаром головні сили орди опинилися в тилу московського війська і рушили прискореним маршем на Москву. Сильним ар'єргардом орди, що прикривав її від ворога, командували сини Девлет Ґерая.

28 липня 1572 р. біля села Молоді (45 км на південь від Москви) передовий полк князя Хворостиніна наздогнав і атакував ординський ар'єргард, розбив його і дістався майже ставки хана. Девлет Ґерай кинув на ворога 12 тис. добірних татарських і ногайських бійців, але тут до поля бою надійшли головні московські сили князя Михайла Воротинського. Московське військо швидко виставило гуляй-город і почало під його захистом обстрілювати татар з гармат і рушниць. Коли дві тисячі татар і ногайців, переслідуючи таке саме число кінноти Воротинського, підійшли надто близько до гуляй-города, потрапили під вогонь і зазнали значних втрат, хан був змушений зупинити наступ і вивести свої загони з бою. Очевидно, неможливо було продовжувати марш на Москву (що з минулого року була відбудована, заселена наново людьми з інших міст Московського царства й зміцнена сильним гарнізоном), маючи в тилу московське військо. Атака на московську столицю відкладалася до розгрому війська князя Воротинського.

Хан розбив свій табір на річці Пахрі за 30 км від Москви. 29 липня 1572 р. минуло в очікуванні московського наступу, але князь Воротинський також вичікував та готував оборонну позицію. Великий полк став на горбі під прикриттям гуляй-города, який було додатково посилено викопаним перед ним

ровом. Інші полки стали на його крилах. Попереду, за річкою Рожай, стало 3 тис. стрільців.

30 липня 1572 р. татари почали атаку. Стрільців було швидко винищено, але в атаці на гуляй-город татари зазнали великих втрат. Загинув ногайський ватажок Тенріберди-мурза і ще три мурзи, а командувач татарського авангарду Дівій-мурза потрапив у московський полон під час однієї з контратак великого полку.

Незважаючи на цю невдачу, хан міг розраховувати на успіх у подальших боях. Московське військо також зазнало великих втрат і було змушене сховатися за мурами гуляй-города. Татари відрізали ворога від річки Рожай, захопили московський обоз із запасами живності, і скупчене в тісняві мобільних укріплень московське військо страждало від спраги, голоду й нестачі паші для коней. Московські дворяни почали потроху різати своїх коней. Ще кілька днів блокади — і князеві Воротинському залишилося б лише здатися.

Воротинського врятував випадок. Командувач московського гарнізону воєвода Юрій Токмаков послав листа князеві Михайлу лист, повідомляючи, що на допомогу йому йде з Лівонії з 40-тисячним військом данський принц Маґнус (що був на службі царя Івана). Це була неправда з метою підтримати бойовий дух блокованого війська, але звістка ця до Воротинського так і не дійшла. Натомість, татари перехопили московського гінця й доправили листа ханові. Девлет Ґерай вирішив, що треба неодмінно розбити військо Воротинського до підходу сил Маґнуса, бо про тяжкий стан ворога всередині гуляй-города йому було невідомо.

2 серпня 1572 р. орда пішла на штурм гуляй-города. Не ясно, чому хан не використав свою артилерію (про її участь не згадується), — можливо, ханські гармаші витратили свої набої в попередніх боях з московськими загонами. Тому татарам залишалося лише намагатися руками повалити щити гуляй-города, що їм не вдалося. Атаки тривали весь день, із великими втратами серед ординців. Надвечір князь Воротинський вивів частину

кінноти з табору під прикриттям яру в тил татарам. Одночасно з ударом в тил з гуляй-города ударили на татар загони під проводом князя Дмитра Хворостиніна. Стомлені цілоденним боєм ординці не витримали й побігли, переслідувані московською кіннотою. Це був розгром.

Поразка під Молодями перекреслила плани Девлет Ґерая звільнити від московського поневолення Казань і Астрахань. Походи на Московське царство продовжилися в 1573, 1574, 1576 рр., спустошуючи московські землі, але вже не загрожуючи самому існуванню Московського царства.

Військова справа та війни на українських землях за польської доби (1569—1648 рр.)

Наприкінці XV ст. українські землі, в першу частину та їх частина, що примикала до Великого степу, опинилися на кількасот років у досить специфічному становищі, яке характеризувалися наявністю постійної небезпеки нападу з боку Кримського ханату й Оттоманської Порти. У цьому випадку не йшлося про поодинокі вторгнення, це була системна стратегія, направлена на спустошення якомога ширшого ареалу територій степу та лісостепу задля розширення зони кочовищ. Причина полягала в тому, що Крим не мав можливостей утримувати захоплені території за допомогою постійних гарнізонів. До того ж дана стратегія підпитувалася ще й економічним фактором, а саме захопленням ясиру, внаслідок чого більшість населення на турецькому і кримському прикордонні тією чи іншою мірою матеріально залежала від здобичі. Таким чином, склалася ситуація, за якої мир на кордоні був не можливий. Ситуацію найкраще характеризує скарга 1545 р. волинської шляхти на те, що є мир з татарами чи нема, вони все одно на коні.

Отже, Козацьке військо розвивалося в специфічних умовах. З одного боку — це Великий кордон, життя на якому не знало миру, де кожну хвилину козак мав бути готовим до нападу

кочовика. З іншого — відсутність власної держави і, нерідко, ворожість влади Речі Посполитої до козацтва унеможливлювали стабільне забезпечення всім необхідним, утруднювали створення постійної госпітальної служби та ін. Усе це вплинуло на вольові й професійні якості українського вояка, стимулювало його віру в свої сили і в силу товариства.

В умовах постійного очікування небезпеки народжувався новий тип вояка — універсального, витривалого, готового до швидкої зміни обстановки і, що не менш важливо, такого, що сприймав свою військову діяльність скрізь призму боротьби Хреста з Півмісяцем. Поступово виробилися як стратегія, так і тактика козацького війська. В основі військової воєнної діяльності козацтва на кордоні лежали:

1. захист України від вторгнення турецько-татарських військ;
2. напади на території Османської імперії та її васалів;
3. визвольна боротьба українського народу.

Первинною структурою козацького війська була ватага. Уже з кінця XV ст. козаки фігурують у загонах прикордонних урядників і королівських військ. При перших походах козаків джерела повідомляють про це загалом. Але вже за 1533 р. ми маємо чи не першу згадку про окремі козацькі загони з ватажками на чолі. З розвитком козаччини збільшувалася і кількість загонів і ватаг, поступово змінювалася і ускладнювалася їх внутрішня організація. Уже в 1560-х рр. під час Лівонської війни литовський уряд набирає окремі козацькі роти, сотні й хоругви, які, в свою чергу, поділяються на десятки. З виникненням Запорозької Січі з'являються і більші за розміром тактичні одиниці — полки. Уже на кінець XVI ст. бачимо чітку структуру війська запорожців. Верховним воєначальником був гетьман. Нижче йшли полковники, сотники й десятники. Усі посади були виборними. Маючи на перший погляд нечисленний старшинській склад (у нідерландському війську, наприклад, у роті зі 100 чол. 28 становили командний і спеціальний склад), козаки володіли іншими внутрішніми важелями управління і нагляду за порядком під час бою, а саме апаратом товаришів. Товариш — старий

козак, ветеран, становив кістяк десятку. Саме він був опорою для молодих і менш досвідчених вояків. Це давало можливість уникати зайвих під час бою команд і, відповідно, збільшувало мобільність пересічного вояка.

Паралельно запорожцям з 1580-х рр. розвивається реєстрове козацтво. Специфікою воєнної організації останнього було те, що полково-сотенний поділ тут виконував не тільки тактичну, а й адміністративну роль. Остаточне усталення реєстрового війська відбулося у 1624 р., коли воно було поділено на шість полків. На відміну від реєстрового війська, у запорожців кількість і чисельність полків і сотень ніколи не була сталою.

Чисельність українського козацтва зростала протягом усього XVI ст., але все ж не встигала за поголосками, які сучасники розносили по Європі. Показовим прикладом є дипломатична місія Еріха Лясоти. Останній розраховував завербувати принаймні 20 тис. вояків, а реальні мобілізаційні можливості козацтва коливалися в межах 6 тис. У XVI ст. найбільші козацькі армії не перевищували 2—3 тис. чол. У першій чверті XVII ст. внаслідок ряду внутрішніх і зовнішніх чинників збільшується чисельність козацького війська. Як наслідок, під Хотин Сагайдачний приводить 42-тисячне військо. Це найбільший військовий контингент козацької доби до Національної революції. Уже в 1620—1630-х рр. козацькі війська зменшуються з 37 тис. (разом із селянами) у Трясила, до 6—8 тис. у Острянина.

Як відомо, військова дисципліна є необхідним інструментом існування будь-якого війська. Не було виключенням і козацтво. Виходячи з того, що невиконання наказу, погане виконання службових відносин, низький моральний дух кожного окремого вояка можуть призвести до тяжких наслідків для всього війська, козацтво на війні підпорядковувалося досить жорстким законам. Найпоширенішими покараннями були смерть чи побиття киями. Але було б неправильно зводити козацьку дисципліну тільки до карності. Чимале значення для козацького війська мала ідеологія. Суть її була в тому, що козацтво обороняє християнську віру від невірних. Під час війн

із поляками до релігійних лозунгів — захист православ'я — додавалася ще й національна ідея — звільнення Русі. Таке ідеологічне підґрунтя було серйозною опорою для дисципліни і порядку у війську. Узагалі, підсумовуючи, можна визначити три основні кити, на які спиралася дисципліна: карність, ідеологія й засудження товариства.

Переходячи до розгляду козацької піхоти, кінноти, артилерії й флоту, слід одразу зауважити, що українське козацьке військо не мало окремих родів військ. Козак був універсальним вояком, тому правильно буде говорити про спосіб бою. Це не відкидає факту існування серед козаків спеціалістів з якогось окремого виду бою чи взагалі ведення війни (на сущі чи воді). Проте такі особливі якості окремих вояків тільки зміцнювали багатогранність і універсальність війська в цілому.

Козацтво виникло і розвивалося в тому регіоні, де з давніх часів панував вершник. Татари, турки, поляки, росіяни — усі ці народи мали численну і потужну кінноту. Козацтво через свою нечисленність й економічні чинники не мало такої можливості. Це змушувало його виробляти власні бойові прийоми. Успіх у бою досягався або за допомогою раптової атаки, або щільного рушнично-артилерійського вогню. При такому підході до перемоги піхота становила ударну силу козацького війська. Головною особливістю козацтва була відсутність поділу на вояків, озброєних стрілецькою і холодною зброєю. У Європі частка озброєних виключно холодною зброєю вояків (копійники, латники, алебардники тощо) складала від 2/3 на початку XVI ст. до 1/1 у першій половині XVII ст. До Тридцятирічної війни (1618—1648) піхотинців-стрільців (аркебузери, мушкетери) вважали допоміжними частинами, що забезпечували наступ латників. Саме їхній удар у поєднанні з важкою кіннотою вирішував долю битви. Задля взаємодії та координації дій стрільців і латників у Європі були змушені розробляти складні бойові порядки. Крім того, армії формувалися з найманців різних національностей. Усе це призвело до появи муштри. Фактично вояк перетворювався на бездумний гвинтик досить складної

і неповороткої військової машини — з цього випливали іспанські, нідерландські й шведські бойові порядки.

Щодо козацтва, то питання визначення його бойових порядків залишається складним. У джерелах, що описують козацьку піхоту в бою, звертають увагу на її вогневу міць. Заряджання вогнепальної зброї було досить довгим. Тому військові розробляли різноманітні прийоми, аби організувати і прискорити цю процедуру. У XVI ст. в Європі стрілки шикувалися в десять рядів, у XVII ст. стрій зменшився до шести. Загальним було те, що кожна дія рядового регулювалася командою старшого. Це давало можливість вести стрільбу організовано, але її якість залишалася низькою. До того ж загибель командного складу приводила до руйнування строю. Для козацтва, де цінувалася самостійність вояка в межах його підрозділу, розроблення такої щільної, як у сусідів, системи команд і чітко визначеного шикування не було потрібним, тому глибина строю залежала від швидкості заряджання кожного окремого вояка. Кожен козак у справі заряджання й прицілювання був самостійний і не відволікався на старшину, тому швидкість та якість його стрільби була досить високою. Напевно, кількість шеренг не була сталою, а залежала від уміння бійців. У битві на Куруківському озері козацька піхота шикувалася взагалі в дві шеренги. Ще одним способом виведення максимальної кількості стрілків на постріл було те, що козаки, окрім загальноєвропейських способів стрільби стоячи і з коліна, часто вели вогонь лежачи. Технічний рівень тогочасної вогнепальної зброї не давав можливості козакам нарівні битися з кіннотою на відкритому місці, тож українська піхота намагалася нав'язати противнику бій або на важкодоступній місцевості, або прикривалася укріпленнями. Значно меншою мірою як у XVI ст., так і в першій половині XVII ст. козацтво продовжує використовувати лук. Цей, на першій погляд, анахронізм мав практичне значення. Лук був набагато швидкострільнішим за рушницю, тож один лучник міг доволі ефективно прикрити десяток козацьких стрільців під час заряджання зброї.

З легкої руки Боплана склалася думка про невисокі бойові якості козацької кінноти. Але аналіз битв, у яких брали участь козацькі вершники, наштовхує на суперечливі висновки. Козацтво у своїй більшості не мало економічних можливостей для утримання великої кількості бойових коней. Якщо шляхта Речі Посполитої на війні використовувала коней, які коштували від 200 до 1500 злотих, то козацький бахмат цінувався на 2—4 злотих. До того ж бойового коня мало придбати, його ще треба утримувати. А козакам доводилося воювати на тому, на чому вони працювали в господарстві. Нерідко траплялися випадки, коли табуни запорожців захоплювали кримці. Красномовним прикладом, у якому стані іноді перебував кінний склад запорожців, є бій під Лубнами 1638 р. Тоді Я. Острянин, аби зупинити наступ польської кінноти, наказав випрягти з возів коней (!) і, посадивши на них вояків, кинув у бій. Тому, розглядаючи козацьку кінноту, треба одразу зазначити, що за типом вона належала до легкої з відповідними завданнями: розвідка, переслідування, рейди, флангові атаки, заманювання до пасток тощо. І з цими завданнями, як показує історія, вона справлялася належним чином. Повертаючись до подій під Лубнами, треба зауважити, козакам вдалося затримати поляків на кілька годин (!). Стандартного місця в бойових порядках війська у кінноти не було. Висока рухливість дозволяла маневрувати нею під час бою. Під час атаки на ворога застосовувалася лава — наступ півколом, що давало можливість вести бойові дії проти ворога не лише з фронту, а й охоплювали його з флангів і навіть заходити в тил. «В грізні лави бойові лицарів шикує», — писав сучасник. Атака часто супроводжувалася гучним криком з метою налякати ворога і підбадьорити себе. У ситуації, коли кіннота не мала можливості для самостійної перемоги над противником, вона відступала під захист піхоти, виводячи ворога під вогонь. Узагалі, козацькій кінноті була притаманна швидкість, витривалість, агресивність, багатофункціональність (мається на увазі вищезазначена універсальність козака). Ці якості були достойно оцінені відомими полководцями Європи,

в тому числі такими, як Густав Адольф, Альбрехт Валенштейн та ін. Вони буквально не шкодували грошей і сил, аби залучити на свою службу якнайбільше козаків. Та й однією з причин, що призвели до поразки повстань 1637—1638 рр., була наявність у польському війську козацької кінноти реєстровиків.

Про місце артилерії у війську свідчить той факт, що гармати належали до військового скарбу. Лясота відзначає, що козаки погоджувалися вирушити в далекий похід тільки за наявності артилерії. Чисельність гармат у козацькому війську не була високою. Зазвичай їх було два-три десятки. При стрільбі використовувалися кулі, картеч, запалювальні снаряди тощо. Сучасники відзначали, що козацтво, маючи добру артилерію, має і вправних гармашів.

Ознакою козацтва була вправність у саперній справі. Козак діяв шанцевим інструментом не гірше, ніж зброєю. Уміння швидко і якісно побудувати потужні укріплення було для козацтва, з огляду на переважні сили ворога, питанням життя і смерті. У перші десятиріччя існування козацтва використовувані ним укріплення мало чим відрізнялися від фортифікації українських прикордонних міст: вали, дерев'яні башти і стіни (заборола чи частокіл). Але в справі вдосконалення козацтво ніколи не зупинялося. Уже на Солониці 1596 р. бачимо сильну систему нездоланних для польського війська валів і ровів. А 1638 р. рівень козацької фортифікації настільки вразив польських інженерів, що вони не стримували свого захоплення.

Табір і козацтво сучасники вважали за одне неподільне ціле. Сам собою табір як укріплення з возів відомий з давніх часів. Він був на озброєнні всіх українських сусідів — поляків, турок, росіян, татар тощо. Шевальє писав про зручність степу для функціонування табору на противагу важкодоступного ландшафту Європи. Унікальність же козацького табору якраз і полягала в його багатофункціональності, мобільності, живучості й, відповідно, ефективності.

Наприкінці XV ст. кримський хан Менглі Ґерай I скаржився на українських соляників, які вільно приходили на його землі.

1522 р. Мухаммед Ґерай I вже називає їх козаками. Сучасники описували їхні валки як великі табори.

По суті військовий табір є багатофункціональною інженерною спорудою, оскільки це і засіб пересування, і перевезення зброї, амуніції, їжі тощо, і надійне місце відпочинку, і необхідний захист під час бою. Якщо римські легіонери при кожній стоянці будували земляні укріплення, то козацтву достатньо було оточити себе возами і з'єднати їх мотузками та ланцюгами. Головне, для чого слугували вози, було прикриття піших стрільців від кінних атак. У Європі для захисту стрільців, окрім латників, намагалися також застосовувати переносні рогатки. У турецькому війську, в якому переважала кіннота, яничари все ж перед боєм будували дерев'яно-земляні укріплення, а в московській державі стрільці захищалися переносними щитами, так званими гуляй-городами. Головний недолік цих засобів полягав у їхній громіздкості. Щоправда, пересувні вози в Європі теж вважали досить громіздкими. Однак, звісно, не використання возів як таких принесло славу козацькому війську (як уже зазначено, це було досить поширене явище), а його уміння маневрувати табором і його міцність. Ще Боплан писав, що 500 татар не наважуються атакувати 50—60 козаків, якщо ті йдуть під захистом табору, а 100 козаків за табором можуть відбитися і від 1000 поляків. Під час бою, особливо проти озброєних потужною артилерією поляків чи турок, як ми вже казали, козаки лягали під вози і стріляли лежачи. За необхідності вози засипалися землею або вкопувалися в ґрунт. Якщо ворогу вдавалося розірвати лінію возів, козаки, кидаючи частину їх напризволяще, інші замикали в новий табір. Що ж стосується місцевостей, якими рухався табір під час війн, особливо з поляками і турками, то зазвичай вони були важкодоступними. Часто виникали парадоксальні ситуації, коли ворожі кіннота й піхота повільніше рухалися болотами і ярами, ніж козацький табір. Це в першу чергу вказує на високу координацію і взаємодію козаків та їхніх тактичних одиниць загалом.

Під час захоплення ворожих фортець козацтво застосовувало як штурм, так і облогу. У першому випадку намагалися підійти непомітно до ворожих укріплень і навальною атакою, не звертаючи уваги на первинні, іноді доволі великі втрати, ввірватися всередину. Під час облоги оточували фортецю земляними укріпленнями, робили підкопи, намагалися підпалити за допомогою артилерії. Якщо ворог очікував атаки, то козаки наближалися, прикриваючись переносними дерев'яними щитами, плетеними фашинами, а то й просто возами. На стіни здиралися за допомогою драбин. Показовим прикладом вміння козаків захоплювати фортеці може слугувати похід Сагайдачного на Москву 1618 р.

Від часу виникнення козацтво невідривно пов'язане з річками. В одній з перших згадок про козацтво повідомляється про захоплення ним татарського корабля на Дніпрі. Використання човнів під час походів на кримські улуси настільки було частим й ефективним, що вже у 1510 р. хан задумав модернізувати Очаківську фортецю, перегородити Дніпро ланцюгами, а малі річки засипати камінням. 1524 р. правитель Великого князівства Литовського і Польського королівства Сигізмунд I під впливом успішних дій маленької козацької флотилії на Дніпрі проти сорокатисячного татарського війська пропонує оселити одну-дві тисячі козаків на островах, аби вони на човнах воювали кримців. Протягом усього XVI ст. збільшувалися масштаби діяльності козацьких річкових флотилій. Вони пересувають війська й вантажі, перекривають переправи, атакують ворожі судна в пониззі Дніпра й захоплюють фортеці. З другої половини XVI ст. козацтво все частіше з'являється в Чорному морі. Спочатку від його нападів страждають міста Північного Причорномор'я. Але незабаром під удари козацького флоту підпадають усі турецькі чорноморські міста, включаючи османську столицю.

Підготовка до морських походів, згідно із записами Боплана, відбувалася централізовано. Спочатку тривало приготування припасів, зброї, будматеріалів. Після обрання на раді старшини

козацтво ділилося на екіпажи, кожен з яких будував свій човен. Щодо останніх, то французький інженер подає опис великого судна на 50—70 чол. і 4—6 гарматок. Човен мав пояс з очерету. Останній виконував роль поплавка, захищав борти від хвиль, екіпаж під час бою — від куль і стріл. Щоправда, було б неправильно вважати цей варіант основним кораблем козаків кінця XV — першої половини XVII ст. Аналіз джерел показує, що на озброєнні козацтва були й менші човни на 20—30 чол. Напевно, розмір човна залежав від умов, для яких його готували (виключно річкове й прибережне або морське плавання). Окрім того, човен мав удосконалюватися, оскільки швидко розвивалася вогнепальна зброя. Змінювалися й масштаби та умови битв. Якщо у XV—XVI ст. козаки б'ються з турецькими кораблями в дніпровських плавнях, то вже в XVII ст. чайкам доводиться зустрічатися з турецькими ескадрами у відкритому морі. У плавнях козаки діяли зазвичай із засідки, ховаючись в очереті. У морі ж або намагалися наблизитися до ворога непомітно вночі чи з-під сонця. Якщо такої можливості не було, атакували подібно до кінної лави. Під час атаки частина вояків сідала за весла, а частина вела стрільбу. Як і на суші, козаки максимально використовували рушнично-артилерійський вогонь проти живої сили супротивника. Наблизившись до ворожого судна, козаки брали його на абордаж. Нерідко, захопивши турецькі галери й вітрильники, запорожці використовували їх для подальшого плавання по морю, а перед поверненням знищували.

Узагалі, морські походи козаків є унікальним явищем в історії. Чорне море було турецьким. Проникнути в нього козаки могли тільки через кілька річок, гирла яких контролювали турецькі фортеці з потужною артилерією. Уздовж берегів кочували татари, а на виході часто чатували османські ескадри. Продершись через ці перепони, козаки опинялися ніби в закритому сосуді, крізь горло якого треба було ще повернутися назад. Будь-яка поломка човна загрожувала смертельною небезпекою, оскільки безпечного берега, де б можна було

спокійно пристати, не існувало. Такі умови загартовували козацтво і його флотоводців зокрема.

Як ми вже казали, козаки використовували одночасно як стрілецьку, так і холодну зброю. У першій домінували рушниці. Види останніх змінювалися: ручниці, аркебузи, мушкети, яничарки тощо. Нерідким явищем була наявність гаківниць. Також, особливо кіннота, використовувала пістолі. З луків козацтво віддавало перевагу турецькому типу. В холодній зброї домінували шабля, спис і бойова коса. Хоча були поширені й ножі, кинджали, келепи, аркани, перначі, булави тощо. Останні, окрім практичного застосування, виконували ще роль символу влади у старшини. В артилерії використовували залізні, бронзові й мідні гармати малих калібрів. Можливою була наявність мортир і гаубиць. Найпоширенішим способом забезпечення зброєю були покупка і захоплення у ворога.

Тактика козацького війська залежала від оборони. Під час зустрічі з ворогом козацтво оточувало себе возами, будувало земляні укріплення. При виборі місцевості перевагу віддавали важкодоступній — яри, пагорби, ліси тощо. Важливою була наявність поряд води. Під час бою козацтво намагалося знекровити ворога щільним вогнем, а потім у слушний час контратакувати. Під час веденні вогню застосовували різноманітні маневри і хитрощі. Окольський описав, як в боях на Старці козаки за допомогою таких фортелів підпускали кінноту і впритул розстрілювали її. Під час денних контратак головну роль відводили кінноті. Дуже поширеним у козацтва було використання нічного часу. Саме під прикриттям темряви козацька піхота непомітно підходила під ворожі позиції й відчайдушно атакувала.

Стратегічні думки, ідеї, плани української старшини внаслідок дефіциту документів, що вийшли з її середовища, визначити важко. Можна лише, спираючись на події, визначити загальні тенденції.

Як уже зазначалося, в основі воєнної діяльності козацтва лежало три складових, кожна з яких мала стратегічні особливості. Під час вторгнення турецько-татарських військ козацтво

намагалося за допомогою розвідки вирахувати час і напрям їхнього походу. Якщо це вдавалося, то козацькі полки і сотні ішли на перехоплення, аби унеможливити вторгнення. Якщо противнику вдавалося оминути прикордонні чати, що було не так важко в умовах величезного степу, то козаки, розсипавшись на багато загонів і спираючись на укріпленні поселення українського прикордоння, переслідували ворожі чамбули. Під час відступу противника козаки рушали за ним у степ, намагаючись знайти його головний кіш.

Більш дієвою у плані послаблення або й взагалі унеможливлення вторгнення була організація походів проти Османської імперії та її васалів. У Порти були великі мілітарні можливості, яких не було у козацтва, тож успіха досягали неочікуваністю й швидкістю. Під час походів на південь стратегічна мета з самого початку диктувалася як політичними, так і економічними чинниками. Перші зони нападів козацтва до середини XVI ст. — це передусім пониззя Дніпра з уфортифікованими містами Очаків та Іслам. Мета — перекриття євразійського сухопутного і морського шляхів, погром улусів кримців, контроль над видобутком солі й максимальне послаблення влади татар над регіоном, який де-юре належав Великому князівству Литовському. Поступово зона козацької активності розширилася й охопила весь чорноморський басейн і частину Балкан.

Щодо значення антиосманської діяльності козацтва говорить той факт, що до появи та розвитку української козаччини багатотисячні війська Криму й османів проникали вглиб земель Великого князівства Литовського і Корони польської, загрожуючи навіть їхнім столицям. Річ Посполита ж такої загрози вже не зазнавала, оскільки вся ця важка і кривава війна відсунулася козацтвом на кордон.

Під час козацьких повстань можемо виокремити дві стратегії. Так, у повстаннях під проводом Косинського, Наливайка і Жмайла козацтво виявляється психологічно не готовим до великої війни проти Речі Посполитої, а тому стратегія обирається оборонна. Козацьке керівництво намагається затягнути

конфлікт, уникаючи по можливості битв і при першій-ліпшій можливості вступаючи в переговори з противником. У той же час Трясило, Павлюк і Острянин намагаються відштовхуватися від наступальною стратегії. Їхні дії мають більш агресивний характер. Козацькі гетьмани самі провокують битви, намагаючись у них знищити головні сили противника. Новими є й спроби підняти народ на повстання (а не тільки козацтво), причому якщо Трясило робив це за допомогою емісарів, то Павлюк і Острянин посилають на волость окремі загони на чолі з полковниками. Спільним у повстаннях 1630 й 1637—1638 рр. є намагання козацького керівництва захопити в першу чергу Лівобережжя, використовуючи Дніпро як природний захист.

Ще однією специфікою козацько-шляхетських війн є тривалість битв і великі втрати, часто з обох сторін. Навіть перемога над козаками давалася з великими жертвами. Яскравим прикладом є Кумейківська битва 1637 р. між 15-тисячним урядовим військом і 10-тисячним повстанським (дві третини селяни). Шляхта перемогла, знищивши шість-сім тисяч, але сама втратила три тисячі загиблими. За свідченням Окольського, старі вояки казали, що «ніколи не бували під таким довгим і сильним вогнем і не бачили такої кількості трупів в одному місці».

При ознайомленні з козацькою воєнною історією спадає в око різноманітність прийомів, використовуваних українськими полководцями. Це виходить з внутрішньої структури козацтва — відносна демократичність у сприйнятті й обміні воєнними ідеями, особиста відповідальність старшини перед товариством за якість проведення операцій (досягнути перемоги максимально низькими втратами). Саме покарання керівництва через страту чи видачу ворогу, чим нерідко дорікали козацтву історики, є найвищим рівнем військової моралі й дисципліни. Саме тому козацьке військо, незважаючи на дуже важкі умови, спромоглося не тільки вижити, але й розвинутися, виходячи з часом зі, здавалося б, безвихідних ситуацій.

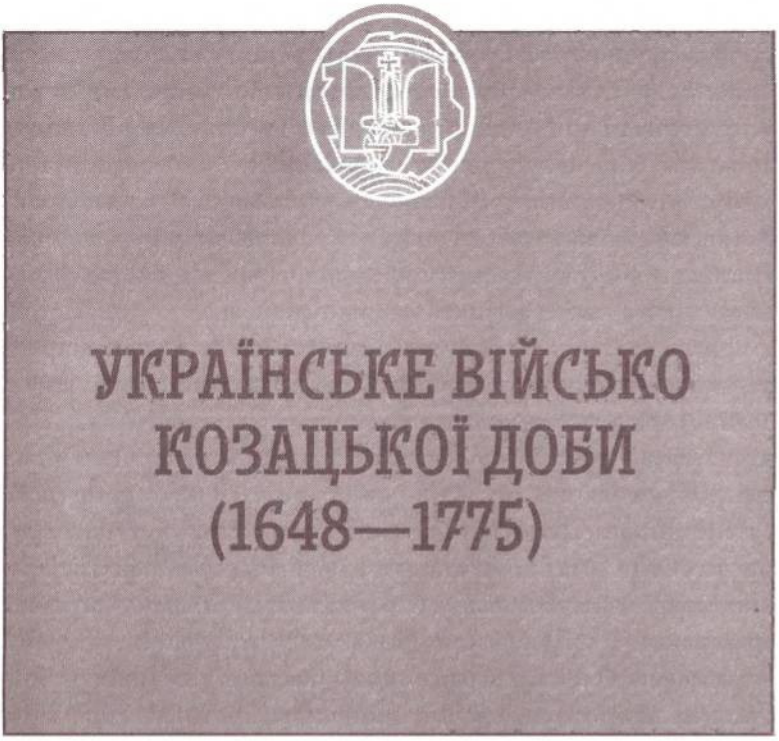

Військово-політична історія України Козацької доби

Період кінця XVII—XVIII ст. займає особливе місце в історії будь-якої європейської країни. Причин для цього є декілька. Цей час звичайно називають початком відліку нової історії європейської цивілізації, котра, залишивши позаду добу Середньовіччя, виходила на принципово новий, відмінний від попереднього етап свого розвитку. Він був пов'язаний із розширенням товарного виробництва, формуванням міжконтинентальної торгівлі й капіталістичного ринку, які співпали в часі з докорінними змінами в соціальній структурі суспільства, відмиранням старих (земельна аристократія) і виділенням нових верств

населення (буржуазія, наймані робітники, служиле дворянство тощо). Глобальні зміни в соціальному, економічному і релігійному житті спричинили нові явища й у політичній історії. Недаремно XVII ст. називають «залізним» або «століттям солдатів», позначаючи в такий спосіб жорстокі релігійні й династичні війни, селянські рухи та революції, що спустошували Європу. У полум'ї воєнних конфліктів народжувалося те, що згодом назвуть європейською цивілізацією.

Загальноєвропейські тенденції повною мірою відбилися в цей час і в українській історії. Центральною подією періоду була, безумовно, Козацька революція середини XVII ст., яка активізувала нову політичну еліту — козацтво — й спричинилася до глобального переоблаштування соціального устрою, релігійної ситуації, форм власності. У результаті цієї революції на політичній карті Європи постала нова держава — Військо Запорозьке (Гетьманщина), поява якої майже на сто років запрограмувала всі визначні зміни в системі міжнародних відносин, посприявши занепаду однієї з найпотужніших країн — Речі Посполитої (Польщі) й посиленню ролі Московської (Російської) держави. Нарешті, козацька еліта була одним з творців власне національної ідеології, яка ґрунтувалася на ідеях політичної автономії, прав особи й договірних засад у відносинах із сусідами «козацького» (українського) народу.

Саме козацтво стало в авангарді чергового антиурядового виступу, початок якого припав на 1648 р., ознаменувавши розгортання потужної станової революції. Коронний уряд не одразу збагнув масштаби й можливі наслідки повстання, сприйнявши його як черговий козацький бунт. Утім, цього разу, на відміну від попередніх повстань, підтримка козацтва міщанами й селянами була набагато масовішою й дієвішою, охопивши всю Лівобережну, Наддніпрянську Україну й значну частину Правобережжя. Покозачені маси поповнювали військо Хмельницького, з їхнього числа стихійно формувалися повстанські загони, котрі при підтримці союзних відділів кримського хана протягом літа—осені 1648 р. практично знищили польські

війська на більшості територій українських воєводств. Кульмінацією перемоги повстанського війська була Зборівська битва в серпні 1649 р., після якої польський король Ян Казимир був змушений погодитися на підписання мирного трактату з козаками, котрий оформив головні територіальні та політико-адміністративні контури козацької держави.

Перший етап революції тривав до 1651 р. — поразки повстанського війська під Берестечком і укладення невигідного Білоцерківського миру. У цей час народилася козацька держава, більш-менш чітко визначилися її територіальні межі, органи цивільної та військової адміністрації, політичні угрупування в середовищі еліти. Козацький стан виразно заявив про свою першість у політичному житті, поступово усуваючи з нього селянство й міщан (посполитих). Після Берестечка гетьманська влада, котра періодично була вимушена йти на компроміси з поляками й частково відновлювала старі передреволюційні повинності (особливо на користь свого традиційного союзника — православної церкви), дедалі частіше наражалася на конфлікти з дрібним козацтвом і покозаченими селянами. Одночасно ускладнюється й міжнародне становище гетьманату, котрий втрачає підтримку з боку Кримського ханату.

Під час другого етапу, котрий охоплював 1651—1654 рр., точилася боротьба за відстоювання головним чином територіальних завоювань Козацької революції, особливо в районі Правобережної України та Поділля. На середину 1650-х рр. виснаження людського та економічного потенціалу Гетьманщини безперервними війнами та неврожаями, її тимчасова міжнародна ізоляція спричинилися до вироблення політичною елітою стійкого курсу на пошук зовнішньої підтримки як необхідної умови збереження козацької державності. На роль протектора Гетьманщини рівною мірою претендували Османська імперія, з якою в уряду Хмельницького склалися традиційно приязні зв'язки ще з початку війни, та Московська держава. Саме з останньою в березні 1654 р. було укладено договір (в літературі його називають Переяславським, за місцем проведен-

ня попередніх переговорів, що відбулися в січні 1654 р.), згідно з яким Гетьманщина переходила під протекцію й оборону московського царя. Обидві сторони вкладали в нього різний зміст, а отже, й по-різному дивилися на перспективи свого співіснування: козаки сприймали його як рівноправну угоду, котра гарантувала б гетьманату військову допомогу, залишаючи при ньому фактичну незалежність з усіма «стародавніми правами та вольностями», тоді як Москва прагнула одностороннього підпорядкування Війська Запорозького своїм інтересам, здобуття повного політичного та економічного контролю над ним. Так чи інакше, але Переяславська угода мала значний вплив на формування козацької державності й політичної свідомості старшини ще й тому, що була першим прецедентом юридичного відокремлення козацької автономії від Польщі й, отже, визнання цієї автономії як суб'єкта міжнародного права з власним устроєм, адміністрацією й політичною елітою.

Заключний етап революції припав на 1654—1657 рр. Особливе значення в ньому мали два останні роки, коли Хмельницький і старшина, стикнувшись із непослідовністю московської політики (йдеться про укладення сепаратного перемир'я росіян з поляками в 1656 р., що йшло всупереч переяславським домовленостям), вдалися до пошуку нових міжнародних партнерів і зробили спробу побудувати потужну антипольську коаліцію. Продовженням цього курсу й свідченням самодостатності Гетьманщини, лише ситуативно зв'язаної союзом з Московією, можна вважати укладення українсько-шведської угоди 1657 р. в Корсуні. Певної завершеності (втім, ще не остаточної) набули державотворчі процеси, зокрема наприкінці 1657 р., коли зі смертю Богдана Хмельницького вперше відбулася передача найвищої влади в країні й було обрано нового гетьмана, визначилися території України, на які поширився козацький устрій.

Держава Хмельницького була молодим утворенням, якому доводилося боротися за існування, утверджувати свою роль на міжнародній арені й водночас визрівати як державному

організму, шукати оптимальний шлях розвитку політичної системи, адміністративного апарату, збройних сил, суспільних відносин. Поєднання цих факторів часто дуже несприятливо відбивалося на історії Війська Запорозького. Уже незадовго до смерті Хмельницького стало очевидним, що Московська держава, котра, всупереч Переяславським домовленостям, уклала сепаратне перемир'я з Польщею й намагалася через поширення своїх військових залог на Лівобережжі активно втручатися у внутрішні справи Гетьманщини, вже не є для неї актуальним союзником. Спроба знайти альтернативу Москві втілилася в утворенні наприкінці 1656 р. українсько-трансиль-

Герб Війська Запорозького з літопису Григорія Грабянки

вансько-шведсько-бранденбурзького військового союзу, спрямованого проти Польщі, й пошуках нового протектора. Утім, ці події співпали зі смертю Богдана Хмельницького й необхідністю обрання нового гетьмана. Це був перший прецедент зміни політичної влади в гетьманаті, що наразі не мав відпрацьованої процедури, ґрунтуючись на козацьких звичаях. У боротьбі за гетьманську булаву зіткнулося одразу кілька політичних угрупувань в старшинському середовищі, котрі мали різне соціальне походження, зовнішньополітичну орієнтацію й погляди на майбутнє держави.

Одну з них очолював генеральний писар Іван Виговський (1657—1659), проголошений на старшинській раді гетьманом. Виговський прагнув трансформації соціально-політичного устрою за річпосполитським зразком, себто збереження тієї моделі суспільних відносин, що існували до революції, лише з урахуванням збільшення ролі козацької верстви, котра в житті країни заступила руську шляхту. Зневірившись у московській підтримці й відчуваючи з боку царського уряду загрозу суверенітету козацької держави, гетьман спробував повернутися під протекцію польського короля. Угода, підписана з цього приводу у вересні 1658 р. в Гадячі, застерігала перетворення Козацького гетьманату у Велике князівство Руське, яке мало стати рівноправним членом оновленої польсько-литовсько-руської федерації. Внутрішня модель цієї держави являла собою своєрідний синтез нових козацьких форм державності й старих шляхетських. Компромісна за своєю суттю Гадяцька угода виявилася нежиттєздатною, оскільки не задовольняла ані більшість козацтва, що бачила в ній спробу реставрації старих порядків, ані поляків, котрим не вистачило поступливості й розважливості, аби її сприйняти. Невдоволення політикою Виговського серед козацтва й частини старшини було настільки сильним, що навіть серія перемог над московськими військами (зокрема, в битві під Конотопом 28 червня 1659 р.) не змогла врятувати його владу.

У жовтні 1659 р. на генеральній раді в Переяславі, в присутності потужного московського війська, котре, користаючись

з антигетьманських заворушень, знов вступило до України, черговим гетьманом було проголошено сина Богдана Хмельницького — Юрія. Тоді ж новообраний гетьман під тиском збройної сили підписав нову редакцію Переяславських (або так званих «других Переяславських») статей, котрі повертали гетьманат під московську протекцію. Зокрема, гетьманське правління позбавляли права ведення самостійної зовнішньої політики, заміщення генеральних і полковничих урядів, козацтву й старшині заборонялося самостійно, без згоди царя скидати гетьманів і обирати нових. Контроль над внутрішньополітичною ситуацією в Гетьманщині, якого постійно прагнула Москва, відтепер мав забезпечуватися російськими залогами в Києві, Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві та Умані. Таким чином, гетьманат втрачав ознаки політичної автономії, перетворюючись на автономію адміністративну. Проте після їх прийняття суспільно-політична криза в Україні досягла піку. Частина козацької старшини (в основному в правобережних полках), котра продовжувала орієнтуватися на Польщу як на основного зовнішньополітичного партнера, під час невдалої для українських військ кампанії 1660 р. схилила гетьмана Хмельницького до підписання Слободищенського трактату, що фактично перетворював гетьманат на провінцію Речі Посполитої. Не здатного до проведення самостійної політики Хмельницького в 1663 р. змінив на гетьманстві Павло Тетеря (1663—1665). Тим часом незадоволена з цього лівобережна старшина в червні 1663 р. сепаратно проголосила своїм гетьманом Івана Брюховецького (1663—1668). Таким чином колись єдина козацька держава, створена Богданом Хмельницьким, втратила територіальну єдність, розколовшись на два гетьманати.

Цей розкол став можливим у першу чергу через внутрішні причини. Правобережна старшина, в середовищі якої було чимало представників української шляхти й старих реєстрових козаків, прагнула побудови козацької держави, в загальних рисах подібної до шляхетської республіки в Польщі, спираючись на засади станової демократії. На Лівобережжі, де цінності

річпосполитської політичної культури не були настільки вкоріненими, політичні лідери, що походили з дрібного козацтва, селян і міщан, вбачали єдиний можливий шлях до соціальної стабілізації й розв'язання політичних конфліктів у наверненні в московську протекцію, коли б цар виступав найвищим арбітром і регулятором суспільно-політичних відносин. До протистояння на рівні еліт додалися жорстокі й руйнівні виступи незаможного козацтва (черні) та селян, незадоволених розширенням соціальної ролі старшини, її збагаченням і поступовим перетворенням на закриту касту.

Розкол Гетьманщини по Дніпру був закріплений польсько-російським Андрусівським перемир'ям 1667 р., котре визначило державну приналежність ліво- та правобережного гетьманатів аж до кінця XVII ст. Варто підкреслити, що Андрусівське перемир'я, як це не парадоксально, спричинилося до поступової стабілізації на Лівобережжі й поступового завершення тут Руїни. Під час обрання на гетьманство Дем'яна Многогрішного 1669 р. українська старшина домоглася в царських посланців ухвалення Глухівських статей, котрі частково відновлювали положення вигідних для України Березневих статей 1654 р. Старшина і наступні гетьмани, зберігаючи лояльність у відносинах з Москвою, послідовно відстоювали суверенітет Гетьманщини. У внутрішній політиці стабілізація проявилася в зміцненні гетьманами своєї персональної влади, фінансової самостійності, унезалежненні від впливів рядового козацтва. Найвищого розквіту Лівобережна Гетьманщина досягає в останній чверті XVII ст., коли, спираючись на родові клани в старшинському середовищі, залежне від себе наймане (охотницьке) військо Іван Самойлович та Іван Мазепа придушують останні виступи антигетьманської опозиції й покозаченого селянства, забезпечують територіальну цілісність держави, намагаючись максимально обмежити втручання Москви у її внутрішнє життя.

Кардинально інша ситуація склалася в Правобережній Україні, де в 1660-х рр. змагалися за владу декілька гетьманів.

Послідовної пропольської орієнтації дотримувався Михайло Ханенко (1669—1674), котрий контролював переважно північну частину Правобережної Наддніпрянщини. Власних претендентів на гетьманство періодично висувала також Запорозька Січ, політична еліта якої намагалася активно впливати на суспільне життя гетьманату. Однак найбільш цілеспрямованою й успішною була діяльність правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665—1676), обраного в 1665 р. замість П. Тетері. Намагаючись об'єднати право- та лівобережний гетьманати, Дорошенко спочатку спирався на союз із Польщею, але після укладення Андрусівського перемир'я прийняв турецький протекторат. Турки, котрі готувалися до серії війн із центральноєвропейськими державами, виявилися актуальними союзниками, допомігши Дорошенку підкорити Правобережжя й навіть на деякий час встановити владу над Лівобережною Гетьманщиною. Утім, його не визнала місцева старшина, а на Правобережжі зростало невдоволення загравaннями Дорошенка з турками й татарами, котрі спустошували козацькі полки, забираючи в полон місцеве населення. 1676 р., напередодні вирішального зіткнення на українських землях двох найпотужніших протекторів місцевих еліт — Туреччини й Московії, зневірений у своїх цілях і позбавлений підтримки, Петро Дорошенко зрікся гетьманської булави.

Наслідки Руїни виявилися фатальними для України. Після зречення Дорошенка Правобережна Гетьманщина практично перестала являти собою цілісне й самостійне державно-політичне утворення, перетворившись у ході безперервних війн кінця XVII ст. в справжню пустку. Більшість міських центрів і населених пунктів тут було знищено, а демографічні втрати сягали 65—70 % від загальної чисельності населення. Без перебільшення можна сказати, що з-посеред інших регіонів Європи XVII ст., які постраждали від воєнних подій, обсяги матеріальних і людських втрат Правобережжя не знали собі рівних. Стабілізація соціального життя, відновлення торгівлі й ремесел, сільського господарства відбудеться тут

лише у XVIII ст. Менш вбивчою виявилася Руїна для Лівобережної України, котра в складі Російської держави зберегла адміністративну автономію, базовану на козацькому устрої.

За доби Руїни сформувалися нові геополітичні реалії, пов'язані головним чином із зростанням в Центрально-Східній Європі ролі Московської держави. На тлі послабленої Козацькою революцією та виснажливою війною зі шведами 1655—1660 рр. Польщею Москва виглядала куди більш могутньою силою, що здатна посісти роль лідера в цьому регіоні. Зміцнення її позицій ясно засвідчило Андрусівське перемир'я, підписане в січні 1667 р., згідно з яким Польща відмовлялася від претензій на Лівобережну Україну, зберігаючи за собою Правобережжя. Київ на два роки залишався під московською владою, але згодом мав бути переданий полякам. Утім, Андрусівська угода мала вирішальне значення не тільки для Московії, а й для України, узаконивши розкол колись єдиної держави Хмельницького на дві частини й розмежувавши в них сфери впливу двох найсильніших сусідів, по-різному вплинувши на подальшу історію козацької державності по обидва боки Дніпра. Закріплення розколу Гетьманщини на міжнародно-правовому рівні призвело також і до формування нового напряму політики право- та лівобережних гетьманів — боротьби за її возз'єднання, відновлення територіальної цілісності козацької держави. Претензії на гетьманство «обох боків Дніпра», що не полишали свідомість політиків навіть у XVIII ст., штовхали їх на укладення нових союзницьких угод із сусідами, формування військових коаліцій тощо.

Це протиборство співпало в часі з черговим періодом османської експансії в Європі. Намагаючись утвердитися в її східній частині, Туреччина спочатку надає Дорошенку збройну підтримку у війні проти Польщі. Після серії поразок коронного війська на Правобережній і Західній Україні поляки в 1672 р. були змушені підписати невигідний для них Бучацький мир, за яким до Туреччини відходило Поділля. Спроба реваншу у наступній польсько-турецькій війні не тільки не принесла Речі Посполитій успіху, але й спричинилася до втрати частини

Правобережжя, котре передавалося Дорошенку. Успіхи Туреччини та її українських союзників виявилися абсолютно приголомшливими для Європи, відкривши шлях для просування османської експансії на захід.

Спробою загальмувати її та повернути спірні українські землі зробила Московська держава, розпочавши за підтримки Лівобережної Гетьманщини нову війну за Правобережне Придніпров'я. Упродовж 1677—1679 рр. московські та гетьманські війська відбили кілька потужних вторгнень турецької армії, у тому числі похід 1678 р., очолений султаном Мухаммедом IV, але були змушені назавжди залишити Правобережжя з першопрестольною гетьманською столицею Чигирином. По суті, програна війна завершилася 1681 р. підписанням Бахчисарайського миру і зреченням Московією претензій на Правобережну Україну.

На початок 1680-х рр. стало очевидним, що зупинити просування османської експансії в Європі, на вістрі якої опинилися українські землі, можна було лише спільними зусиллями кількох держав. Така антитурецька коаліція під назвою «Священна ліга» у складі Австрії, Венеції та Ватикану зорганізувалася 1684 р. Однак було ясно, що до тих пір, поки до неї не увійдуть Польща та Росія — найближчі сусіди й противники Туреччини, дії держав цього військового альянсу не будуть успішними. Лише 1686 р. польським і московським дипломатам вдалося домовитися про спільні антитурецькі дії. «Вічний мир», підписаний цього року, остаточно розмежовував сфери впливу Польщі й Росії по Дніпру, Київ залишався під російською протекцією. Таким чином, саме українські землі стали розмінною монетою в процесі пошуку компромісу між союзниками по антиосманській коаліції.

У черговій війні успіх був на боці союзників, котрі змогли завдати туркам кількох нищівних ударів на Середземномор'ї, Правобережній Україні й Приазов'ї. Зокрема, в походах на Крим 1687—1689 рр., у взятті Азова у 1696 р. відзначилися й українські полки. Туреччина була змушена відмовитися від Поділля й Брацлавщини на користь Польщі, а за умовами Константинопольського миру 1700 р. визнавала владу Росії над

Запорозькою Січчю; землі від Запорожжя до Перекопу мали стати нейтральними.

XVII ст. закінчувалося грандіозним поділом земель у Центрально-Східній Європі, котрий супроводжувався жахливими війнами й тривалим дипломатичним протистоянням найпотужніших держав цього регіону — Польщі, Туреччини й Росії. Об'єктом їхньої боротьби починаючи з середини століття стали українські землі, на яких у результаті Козацької революції виникло нове державне утворення — Військо Запорозьке. Граючи від початку революції роль активного суб'єкта міжнародних відносин, козацька держава під впливом внутрішньої нестабільності й зовнішніх втручань поступово її втрачає. Уже в 1660-х рр. території колишньої держави Хмельницького стають предметом торгу між сусідами, зацікавленими в їхньому розділі. Козацькі еліти по обидва боки Дніпра впродовж наступного періоду намагалися грати на зіткненні цих інтересів, періодично пробуючи взяти ініціативу до своїх рук, однак так і не спромоглися відновити територіальну цілісність Гетьманщини. Піковою точкою розвитку козацької держави стало гетьманування Івана Мазепи (1687—1709). Достатньо послідовно дотримуючись проросійського курсу у зовнішній політиці, Мазепа з початку XVIII ст., коли під впливом Петровських реформ підважуються основні гарантії автономного устрою Гетьманщини, починає шукати нового протектора для козацької України. Зміни в політичному курсі Росії передбачали зменшення самостійності автономій, уніфікацію їхнього устрою відповідно до загальноросійських стандартів і максимальне використання місцевих людських та економічних ресурсів. Така політика загрожувала вже не частковою, як було до того, а цілковитою ліквідацією автономії Гетьманщини. В її обороні виступила частина української еліти на чолі з гетьманом Іваном Мазепою, котра спробувала спертися на підтримку ворожої до Москви Швеції. 1705 р. гетьман зав'язує стосунки з польським королем Станіславом, а за його посередництвом — з головним політичним суперником Петра I, шведським ко-

ролем Карлом XII. У жовтні 1708 р., після вторгнення шведських військ на Лівобережжя, Мазепа зі своїми прибічниками й частиною гетьманського війська переходить на бік короля, підписуючи угоду про оформлення шведського протекторату над Україною як незалежною державою. Позбувшись через жорстокі репресії російського війська, підтримки значної частини старшини й козацтва, гетьман був змушений спиратися головним чином на шведів. Однак після поразки королівської армії під Полтавою разом із Карлом XII Мазепа змушений був залишити Україну. Поразка військових планів шведського короля Кала XII автоматично спричинилася й до поразки його українських спільників. Справу визволення України з-під московської влади спробував активізувати наступник Мазепи, Пилип Орлик (гетьман Правобережної України в 1710—1714 рр., голова української політичної еміграції (1714—1742), обраний на гетьманство еміграційною старшиною й козацтвом за межами Гетьманщини. Після елекції поміж новообраним гетьманом — керівником держави та старшиною й козацтвом («політичним народом») було укладено угоду, що мала назву «Конституція прав і вольностей Війська Запорозького» («Pacta et constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis»). Відтепер влада, як результат договору між володарем і політичною верхівкою суспільства, юридично закріплювалася і в козацькій державності — Орлик, подібно до польських монархів, отримуючи булаву, мав присягнути на дотримання «договірних пактів». Головне місце конституція відводила каркасу й вузлам державного механізму, гідного «вільної нації». Як це не дивно, але сам Пилип Орлик заклав у нього і певні обмеження гетьманської влади, які забезпечувалися традиційною системою старшинських виборних урядів. Саме верхівка козацького стану — старшина — мала творити верхню палату українського парламенту (Генеральну раду), до якої долучалася палата «послів» (депутатів), обраних від реєстрового козацтва і запорожців. Гетьман мав право вирішувати всі найважливіші справи лише спільно з радою, скликаючи її не рідше трьох разів на рік. Очільник

козацької держави зберігав за собою функцію її репрезентації на зовнішньополітичній арені, координування діяльності генеральної та полкової старшини, командування збройними силами.

Провал Мазепинського повстання і військові поразки орликівців пришвидшили нівеляцію прав Гетьманщини. Обраний на гетьманство Іван Скоропадський (1708—1722) правив країною під наглядом спеціального російського резидента, котрий повідомляв царя про всі скільки-небудь значні кроки гетьмана. Скориставшись «зрадою» Мазепи, царський уряд дедалі активніше починає втручатися і в кадрову політику, призначаючи через голову гетьмана козацькими полковниками російських офіцерів. Цю систему було закріплено указом 1715 р. згідно з яким гетьман мав право подавати на височайший розгляд лише кандидатури полковників, з яких достойних затверджував сам цар. Намагаючись поставити під контроль фінанси, а також узгодити торговельну політику з інтересами російської скарбниці, протягом 1714—1718 рр. уряд Петра І запроваджує укази про «заповідні товари», котрі заборонялося вивозити на Захід, минаючи порти на російській Півночі. Пік обмежень і утисків автономних прав Гетьманщини припав на 1722—1723 рр., коли по смерті І. Скоропадського було заборонено проводити вибори нового гетьмана. Замість нього вводилося правління Малоросійської колегії — органу російської влади, підпорядкованого Сенату, що мав здійснювати контроль над виконанням царських указів, стягувати податки й провіант для потреб російської армії. Практично всі питання цивільного, військового, фінансового та судового управління, котрі мали вирішуватися спільно з тодішнім наказним гетьманом Павлом Полуботком і Генеральною військовою канцелярією, Малоросійська колегія вела самостійно. Спроба опору такій політиці, вчинена українською старшиною 1723 р. не дала жодних результатів, а найбільш активні її учасники на чолі з Полуботком були ув'язнені.

Певна зміна у політиці щодо Гетьманщини стала помітною після смерті Петра І, коли в 1727 р. було ліквідовано Малоросійську колегію і проведено вибори нового гетьмана, яким став

Данило Апостол (1727—1734). Однак ця лібералізація, уповільнивши темпи, не скасувала основного принципу російської політики, незмінною метою якої продовжувала лишатися повна ліквідація автономії. Вже після смерті Апостола з 1734 по 1750 рр. вкотре було відмовлено у виборах нового гетьмана, а управління Україною покладено на колегію козацьких старшин і російських урядовців — Правління гетьманського уряду (1734—1750).

Лише обрання 1750 р. на гетьманство Кирила Розумовського (1750—1764) на певний час змінило ситуацію. Розумовський послідовно сприяв відновлення автономних прав Гетьманщини. Він провів серію реформ у галузі судочинства (1760—1763), кодифікації права, політичного та військового устрою (1762—1763). Гетьман намагався відновити діяльність представницьких органів старшини й шляхти (сейму), вести самостійну кадрову політику, модернізувати систему освіти. Дедалі сильніші позиції здобувало новонароджуване українське дворянство (шляхетство) й пов'язана з ним козацька старшина, з представників яких для вирішення найважливіших питань внутрішнього життя у гетьманській столиці Глухові починає збиратися спеціальний сейм. Зміцнення козацької державності внаслідок цих реформ, а надто — плани Розумовських щодо запровадження спадкового гетьманства занепокоїли нову російську імператрицю Катерину II, яка 1764 р. остаточно ліквідує інститут гетьманства. До кінця XVIII ст. внаслідок її політики Україна повністю втрачає адміністративну окремішність і перетворюється в звичайну імперську провінцію.

Збройні сили Козацького гетьманату

У загальних рисах структура гетьманської армії народилася в перших битвах Хмельниччини. Подібно до багатьох армій Європи та Сходу, в її основу було покладено станову приналежність вояків, їхню юрисдикційну підпорядкованість та фінансування. Армія складалася зі станового козацького ополчення, найманих контингентів, збройних ополчень окремих міст і артилерійських

формувань. Постійного поділу на роди військ, за винятком найманців та артилерії, у війську, таким чином, не існувало. Остаточно процес вироблення організаційних форм збройних сил було завершено за правління Івана Виговського й відображено в Гадяцькому трактаті. Відповідно до нього, армія мала складатися з козацького ополчення, найманого війська, фінансованого державою, та корпусу артилерії, котрий утримувався частково центральним, частково місцевими бюджетами. Ця структура в подальшому із незначними змінами дублювалася всіма наступними договірними статтями гетьманів із володарями-протекторами, проіснувавши до кінця існування Гетьманщини.

Козацьке ополчення

В основі військово-політичної системи гетьманату лежала збройна організація його чільного стану — козацтва. У процесі складання устроєвої моделі Гетьманщини організаційні засади козацького війська було поширено на найважливіші сфери державного життя — територіальний устрій, адміністрацію всіх рівнів, судочинство тощо. Внаслідок такої своєрідної екстраполяції реєстрове військо зробилося державою й, навпаки, держава набула рис, що властиві війську (адміністративний поділ, котрий фактично дублював військовий, номенклатура урядників тощо).

З суто військової точки зору військо являло собою типове станове ополчення. Обов'язок служби в ньому поширювався на кожного, хто був внесений до офіційного реєстру, а пізніше, коли пописи війська вже не практикувалися, кожного, хто володів «військовим» (себто козацьким) ґрунтом. В обмін на такий «податок кров'ю» козацтво звільнялося від решти податків і повинностей, одночасно утримуючи в своїх руках контроль над політичним та адміністративним життям країни. Ополчення формувалося за територіальним принципом, що було традиційною рисою практично всіх рицарських військ Європи. Кожен вояк мусив забезпечувати себе зброєю, одягом, спорядженням і харчами.

Організаційну впорядкованість військо зберігало тільки під час воєнних дій і періодично розпускалося по домівках, аби дати можливість козакам підтримувати в належному стані своє господарство, що було єдиним джерелом їхнього існування. Держава мала мінімум зобов'язань щодо його матеріального забезпечення, дбаючи лише про використання війська й кадрову політику в ньому. Решта залежала від того, наскільки соціально активним та економічно благополучним виявиться сам козацький стан.

Організаційно військо поділялося на окремі полки — вищі адміністративно-територіальні та військові одиниці. Крім цього, значна частина полків могла мати екстериторіальний характер, формуючись не з осілого населення, а повстанських загонів і покозачених. Їхню основу становили не реєстрові козаки, а випищики чи добровольці-«охотники». До таких формувань належить група Подільських полків — Звягельський, Лисянський, Могилівський та ін., а також Полісько-Сіверських — Мозирський, Брагинський та Овруцький.

Загальна чисельність козацького війська в 40 або 60 тис., встановлена відповідно Зборівською угодою 1649 р. та Березневими статтями 1654 р., була умовною й не завжди відповідала кількості козаків, що її насправді міг мобілізувати уряд. Під час війни чисельність козацького ополчення значно збільшувалася за рахунок джур, пахолків та обозової челяді, яких приводила з собою принаймні третина реєстровців. Після остаточного закріплення Лівобережжя в московській протекції кількість козаків у 10 реєстрових полках обмежувалася Глухівськими статтями 1669 р. до 30 тис. Наступні Конотопські статті 1672 р. зменшували її до 20 тис., а Коломацькі 1687 р. знов відновлювали до 30.

Як зазначалося вище, в організаційну будову війська було покладено полковий принцип. Полки, в свою чергу, ділилися на сотні й курені різної чисельності, що являли собою вже не тільки військово-адміністративні, а й тактичні одиниці, виступаючи в окремих бойових порядках або об'єднуючись під час походів у самостійні відділи, групи й корпуси. Подібно до полків, сотні й курені не мали сталої чисельності, нараховуючи, згідно

з даними Зборівського реєстру відповідно, від 100 до 300 й від 10 до 40 чол. Кількість сотень у полку коливалася від 10 до 22. Нижчою неподільною одиницею війська був курінь — вояцька корпорація, що зазвичай об'єднувала козаків однієї місцевості. Характерною особливістю куренів було те, що вони водночас виступали і як господарські осередки військової частини: при них існував власний обоз, спільний казан, похідний реманент, іноді грошова «складка» або й певний дрібний промисел.

Внутрішня диференціація козацтва й поступовий відхід від принципу особистої служби у війську спричинилися до появи ще одного специфічного явища, поширеного, зокрема, в Лівобережній Гетьманщині, — виборного козацтва. Перші відомості про існування виборного товариства сягають кінця 1680-х — початку 1690-х рр., стосуючись рейдів і походів на нижньодніпровські фортеці. Забезпечення виборних козаків покладалося на середньозаможне й незаможне козацтво, котрі мали утримувати в належному стані господарство виборного під час воєнних виправ, а також допомагати («вспомагати») йому у придбанні спорядження, фуражу й провіанту. Гетьманське правління планувало закріпити існування цього інституту, уклавши новий реєстр війська. Проект такої реформи часів Івана Мазепи передбачав зміну структури й чисельності козацького війська, яка мала супроводжуватися його скороченням і укладенням нового реєстру, місце в якому належало б виключно виборним козакам, здатним регулярно виходити в походи з власними кіньми, озброєнням і харчами, тоді як решта незаможних виконувала б роль підпомічників, допомагаючи реєстровцям у господарстві чи, в крайньому випадку, виконуючи допоміжну службу або функції резерву. «Перебір» реєстру був проведений у деяких полках Гетьманщини вже на початку XVIII ст. Утім, справу його завершення в післямазепинський період взяла на себе російська влада, котра була зацікавлена у використанні козацтва у війнах імперії. 1735 р. було проведено так звану реформу, сутність якої полягала в чіткому поділі загалу козацтва на дві категорії — виборних і підпомічників згідно з диференціацією, що давно існувала. Обидві

вони дістали регламентацію своїх прав та обов'язків у першу чергу відносно військової служби. З цією метою було проведено масштабну ревізію майнового становища всього козацького стану й утворено 20-тисячний корпус виборних козаків, що, власне, і зберігали за собою традиційні привілеї та обов'язок несення військової повинності. Решта — підпомічники — мали постачати виборних провіантом, фуражем, кіньми, одягом, боєприпасами і т. ін., при цьому вони могли використовуватися й для допоміжної служби — несення караулів, форпостної та лінійної служби, що не передбачала безпосередньої участі в бойових діях; з найбільш забезпечених у матеріальному відношенні підпомічників у подальшому поповнювався корпус виборних козаків. Спеціальна видана Генеральною військовою канцелярією форма визначала внутрішню градацію обох категорій козаків і перелік необхідного спорядження, що його мусив мати кожен виборний.

Важливою віхою у реформуванні військового устрою козацтва стали реформи останнього гетьмана Кирила Розумовського. Їхня сутність зводилася до організаційного впорядкування засад козацької служби, запровадження постійного вишколу на основі розробленої 1756 р. «Форми екзарциції» (військового навчання). За наполяганням гетьмана і старшини імперський уряд схвалив спеціальну «Табель про ранги» малоросійських чинів, котра впроваджувала внутрішню ієрархію урядників та прирівнювала їхні чини до рангів російської регулярної армії. Козацьке військо отримало уніфікований одяг і полково-сотенні клейноди (прапори й значки), а також одноманітне озброєння й амуніцію — шаблі, рушниці, піки тощо. Гетьманський уряд активно розробляв проекти впровадження сталого поділу козацького війська на піхоту й кавалерію, відділення в полках цивільної влади від військової, відкриття спеціальної військової академії («лицарської школи») для старшинських дітей. Значною мірою питання про ліквідацію інституту гетьманства було спровоковане не лише політичними планами Розумовського, але і його військовими реформами, що мали посилити суверенний статус гетьманату.

Завершальна стадія реорганізації козацького війська, що припала на період діяльності другої Малоросійської колегії, відзначалася вже не стільки модернізаційними установками, скільки курсом на повну ліквідацію адміністративно-політичної автономії Гетьманщини й злиття її військової організації з загальноімперською. Вжиті з цією метою президентом колегії П. Румянцевим заходи спрямовувалися спочатку на підвищення ефективності козацької служби як такої. Так, у квітні 1767 р. ним було видано розпорядження про суворе дотримання почерговості у виправленні козаків на форпости й лінії з чітким визначенням їхньої кількості й термінів зміни. Наступного року всім козакам, котрі несли дійсну військову службу, мали видавати грошовий оклад, провіант і фураж, а подвірний порядок відбування служби замінено на особистий.

Після утворення намісництв і скасування традиційного адміністративного поділу, що був тісно пов'язаний із структурою козацького війська, Румянцев запропонував російському уряду «из состоящих в Малой России девяти козачьих полков... учредить десять полков из настоящих выборных козаков, с уравнением по эскадронам или ротам, не взирая, что они не в одном наместничестве по их земскому управлению находится будут, и дать их старшинам в уравнение с регулярными войсками чины и степени». У загальних рисах ці положення було покладено в основу реформи козацьких полків 28 червня 1783 р., в ході якої їх переформовано на регулярні частини російської армії, чим, власне, й завершився процес інкорпорації військової системи Гетьманщини.

Наймані війська

Майнова диференціація козацтва й поляризація його політичних симпатій, що оприявнилися в часи Руїни, показали, що воєнний організм гетьманату є доволі вразливим. Козацьке військо погано слухалося наказів, потерпало від вад постачання, котре

в умовах постійних війн і неврожаїв не могло бути справним. Крім того, рокову роль відігравали й коливання політичних симпатій козацтва, котрі шкодили дисципліні та організованості.

Альтернативою козацькому війську стали контингенти найманців, котрі з'явилися в гетьманській армії вже за часів Хмельницького, поступово утворивши військо, окреме від козацького. Перевагою найманих формувань був їхній професіоналізм, постійний характер служби і, що найголовніше, — політична лояльність (вони контролювалися й фінансувалися гетьманською владою й не залежали від регіональних старшинських кланів).

Перші наймані формування складалися з татарської кінноти й солдатів коронних військ «чужоземного авторамента», що перейшли на бік повстанців у 1648—1649 рр. Гетьманський уряд намагався перевербовувати західноєвропейських найманців, що служили в польській армії, та вести самостійні вербунки у Східній Європі. Утім, це було непростою справою, до того ж іще й дуже витратною. Тому більшість найманого корпусу формувалася з числа місцевого населення — випищиків, показачених селян тощо, а іноземці служили лише на офіцерських посадах. Гадяцькі пункти застерігали існування 10-тисячного затяжного (найманого) війська, що мало спеціальні джерела фінансування; для нього мав бути складений окремий збірник військових правил (статут). За правління Виговського та його наступників найманий корпус організовувався за «німецькими» західноєвропейськими взірцями, поділяючись на кавалерію (драгунів) та піхоту (мушкетерів). Драгуни складали проміжну формацію між піхотою та кавалерією, будучи власне «кінною піхотою», яку застосовували там, де виникала необхідність завдати раптового вогневого удару, швидко організувати оборону або штурм якоїсь позиції. Пересуваючись верхи в походах, вони спішувалися перед атакою, шикуючись до бою у шеренги як мушкетери. Озброєння й амуніція були західноєвропейського типу з певними регіональними особливостями: легкий мушкет, пістолі, шабля (зрідка палаш), іноді короткі піки. Аналогічним чином організовувалася й німецька піхота, котра, судячи з усього, на

відміну від західноєвропейських аналогів, де існували пікінери та мушкетери, складалася лише з мушкетерів. Озброєння найманої піхоти складалося з мушкетів, шпаг і шабель.

Утім, наймані формування західного зразка були занадто дорогими для державного бюджету, тому їхня кількість лишалася незначною. Альтернативою їм стали наймані полки, зорганізовані за козацьким взірцем, укомплектовані «охотниками» (волонтерами) переважно з числа покозачених селян, міщан, почасти декласованих елементів, котрим не знайшлося місця в традиційних суспільних структурах і яких вабило вояцьке щастя. Гетьманський скарб постачав охотницьким полкам «барву» (одноманітний одяг, попередник уніформи), зброю, боєприпаси й грошове забезпечення. У мирний час полки розташовували постоєм («лежами») у містечках і селах, звідки їм доправлялося продовольство й фураж («стація»).

Набори найманців мала право проводити лише гетьманська влада, призначаючи в охотницькі частини полковників і старшину, що були їй особисто відданими. У такий спосіб гетьмани намагалися позбутися силової монополії старшини, котра маніпулювала політичними та майновими інтересами рядового козацтва, й сформувати бойовий кістяк постійної армії. Чисельність охотницьких полків значно зросла в період Руїни. Так, у військах Павла Тетері й Петра Дорошенка їхня чисельність коливалася від 4000 до 10 000, а в Лівобережній Гетьманщині часів Івана Мазепи сягнула 12 000 вояків. Наймані полки добре зарекомендували себе й у війнах проти татар і турків останньої чверті XVII ст., охороні кордонів Гетьманщини.

В організаційному відношенні охотницький корпус поділявся на піхоту (сердюків) та кінноту (компанійців). Сердюцькі полки мали різну чисельність (від 500 до 1200 чол.), поділяючись на сотні сталої чисельності. Їхньою особливістю було одноманітне вогнепальне озброєння — мушкети. Частина сердюцьких полків, подібна до драгунів, була кінними, пересуваючись верхи, але бій вела в пішому строю. Компанійські полки зазвичай мали меншу чисельність — від 300 до 700 чол.

Їхнє озброєння складалося з карабінів, ручниць і бандолетів (легких кавалерійських рушниць), луків, шабель і списів.

Після поразки мазепинського виступу більшість найманих частин була знищена в обложеному Батурині й протягом бойових дій 1708—1709 рр. Вбачаючи в охотницькому війську силове опертя для гетьманської влади, російський уряд 1726 р. ліквідував як рід війська найману піхоту, дозволивши утримання лише трьох (з 1728 р.) компанійських полків. Чисельність цих формувань не перевищувала 1500 чол., перетворивши їх на частину надвірної гетьманської гвардії. Спроби гетьманів Апостола та Розумовського реорганізувати наймані полки в повноцінний корпус, повернувши їм бойове значення, не увінчалися успіхом частково через протидію російського уряду, частково через фінансові труднощі. 1775 р. компанійські частини переформували у легкокінні полки російської регулярної армії.

Надвірні та приватні формування

Козацькі очільники мали власну гвардію — гетьманське надвірне військо. Основу цих формувань становили спеціальні надвірні підрозділи — піхотні та кавалерійські контингенти, на яких лежав обов'язок супроводу й охорони гетьмана, членів його родини та двору на території резиденції та поза нею. У воєнний час надвірне військо було самостійною бойовою силою, свого роду головним резервом армії.

Початки надвірного війська першого очільника Гетьманщини — Богдана Хмельницького, подібно до історії інших інституцій новопосталої держави, губляться в мороці перших років Козацької революції. Очевидно, що сам Хмельницький, як і будь-яка значна в козацькому середовищі людина, мусив мати охоронців і бодай невеликий збройний почет іще в роки перед повстанням. Можливо, що спершу це були товариші окремого Осавульського куреня Чигиринського пол-

ку, котрий захищав першопрестольну гетьманську столицю, складаючись із вихідців зі старих козацьких родів. У кампаніях 1648—1652 рр. при гетьманській ставці також згадуються наймані татарські відділи мурзи Караша й німецька піхота. При дворі Івана Виговського чисельність і структура надвірного війська значно розширюється. Окрім мушкетерів і драгунів, при гетьмані перебувала наймана кінна хоругва Яна Тарновського, складена з волинських шляхтичів, і окрема рота волоської кінноти. Влітку 1658 р. при облозі Полтави ці відділи відбили нічну вилазку козаків полковника Пушкаря на гетьманський табір, фактично врятувавши життя Виговському.

Піку свого розвитку надвірне військо досягло за часів Івана Мазепи. Його чисельність становила близько 2000 вояків. В організаційному відношенні воно складалося з драгунської і компанійської хоругов, волоської кінної роти, а також окремої команди вартових гетьманської резиденції — жолдаків. У походах гетьмана також супроводжував сердюцький полк його довіреної особи Дмитра Чечеля, частина жовнірів якого була посаджена на коней.

Політичні бурі, що стрясали гетьманат у XVIII ст., фактично знівелювавши суверенну гетьманську владу, призвели до того, що надвірне військо перетворилося з грізної бойової сили на яскраво вбране церемоніальне військо. Особливо пишним і ефектним воно стало за правління Кирила Розумовського: в його почті перебував окремий запорізький курінь, що мав спеціальну уніформу, взоровану на одяг січового козацтва, кінну компанійську хоругву та жолдацьку команду, з часом розгорнуту у дві роти. Надвірні жовніри мали два комплекти мундирів — один у козацькому стилі, інший — у західноєвропейському в кольорах гербу Розумовських (синьо-червоних зі срібним прибором). Прапори та амуніцію війська прикрашали герб Війська Запорозького (козак із самопалом) та гетьманські вензелі. Опріч цього до надвірного війська також треба зарахувати *гетьманських дворян* — служителів двору з числа старшин і покозаченої шляхти, які виконували

різноманітні гетьманські доручення адміністративного та судового характеру, допомагали в управлінні резиденціями та господарством, улаштуванні гетьманських подорожей, посольств тощо. За потреби всі дворяни, які мали зброю (а деякі з них, очевидно, і невеликі почти озброєних слуг), могли також бути мобілізовані для захисту резиденції або ставки гетьмана. До них слід долучити й *козацькі військово-служилі корпорації*, які мали суто господарське призначення, але фактично були парамілітарними формуваннями, підпорядкованими господареві гетьманського двору, — мисливські курені стрільців, пташників та бобровників.

Нарешті, окремим формуванням, належним не стільки до двору, скільки до гетьманської протекції («до гетьманського бунчука»), були різноманітні *військово-служилі територіальні корпорації покозаченої шляхти і козаків*: білоцерківська і любецька шляхта, пізніше — шість засеймських сотень Ніжинського полку — Воронізька, Коропська, Кролевецька, Новомлинська, Ямпільська та Глухівська. Усі вони були виведені з підпорядкування полкових влад і перебували в диспозиції гетьманів. У воєнних виправах ці контингенти виділялися для охорони і супроводу парку Генеральної артилерії та Похідної військової канцелярії або ж перебували окремим відділом при гетьманській ставці.

Окрім гетьманів, свої надвірні формування мали також генеральні старшини й полковники. У загальних рисах вони мали аналогічний склад та організацію, що й гетьманські, відрізняючись хіба меншою чисельністю. Зазвичай це були кінні почти (полковницькі курені), що складалися почасти з дворових слуг (бояр, дворян), почасти з реєстрових козаків, «вийнятих з полкових компутів», що в подальшому отримали назву «курінців» або «курінчиків». У впливових і заможних родів козацької аристократії — Кочубеїв, Лизогубів, Дуніних-Борковських, Самойловичів — надвірні відділи були досить численними та різноманітними. Так, на початку XVIII ст. тодішній миргородський полковник і майбутній гетьман

Данило Апостол мав при собі окремий «дворовий курінь», дворянську роту, в котрій служили діти полкової та сотенної старшини, два курені стрільців і три територіальні козацькі курені загальною чисельністю майже 200 чол.

Корпус артилерії

Артилерія в гетьманській армії була одним з небагатьох родів військ (поряд із найманими), що мав постійно існуючі форми організації та фінансування, зберігаючи їх як під час війни, так і в мирний період. Військово-адміністративно вона поділялася на «Генеральну армату», що перебувала в диспозиції вищого командування, та полкову й сотенну, що контролювалися й утримувалися місцевими владами (козацькою адміністрацією, а також магістратами й ратушами). З точки зору тактико-технічних характеристик і призначення гарматний парк складався з польової, облогової та гарнізонної артилерії, кожна з яких мала своє бойове застосування (відповідно, вогневу підтримку військ на полі бою, знищення або захист фортифікаційних споруд).

Головним розпорядником артилерії вважали генерального обозного, котрому в управлінні допомагала спеціальна Канцелярія генеральної артилерії. Усю сукупність «арматних служителів» можна умовно поділити на дві групи: власне урядників та служителів (штаб (гарматні осавул, писар, хорунжий, отамани), канцелярію ГА (канцеляристи, підканцеляристи, економ, префект, фельдшер, музиканти), бойовий склад (гармаші, пушкарі)) і допоміжний персонал (господарі, дозорці, шафарі, наглядачі, старости, ключники, двірники, конюші, коновали, стадники, скотарі, римарі, ковалі, слюсарі, стельмахи, фурмани, погоничі). Функціонально особовий склад артилерійських контингентів («арматні слуги») поділявся на дві головні групи: гармашів, котрі ладували гармати для пострілу, розвертали та викочували їх на вогневі позиції, доглядали гарматне начиння, фури й коней, та пушкарів, що займалися наведенням

і прицілюванням, ладуванням боєприпасів (бомб, картечей), здійснювали командування артилерійськими розрахунками.

Штаб-квартирами артилерії, як правило, були гетьманські столиці. Там же розмішувалися склади, арсенали та ливарні. Найбільшими осередками гарматного лиття в Козацькій Україні були Чигирин, Короп, Полтава, Чернігів, Батурин та Глухів. Виробництво боєприпасів і пороху мало здебільшого кустарний характер. Україна традиційно належала до одного з найбільших у Європі продуцентів головних інгредієнтів пороху — поташу й селітри. Ці промисли перебували під контролем гетьманської та полкових влад, сплачуючи до скарбу податки у вигляді частки виробленої продукції. Російська влада намагалася контролювали виробництво порохової сировини, а надалі й самого пороху. Так, з 1739 р. вироблення та продаж пороху мали перебувати під контролем російського намісника в Гетьманщині; 1742 р. було закрито найбільше порохове підприємство — Шосткінський пороховий завод. Усі ці обмеження вдалося скасувати лише за правління Кирила Розумовського.

Сам артилерійський парк складався як із гармат власного виробництва, так і трофеїв, захоплених у війнах із поляками і турками. Сумарна кількість артилерії гетьманської армії наприкінці XVII — на початку XVIII ст. дорівнювала близько 400 одиниць. Конструктивно гармати поділялися на польові (картауни, фальконети) та облогові (мортири) різних калібрів. На початку 1760-х рр. з ініціативи гетьмана Розумовського було розпочато відливання перших серійних гармат за уніфікованими калібрами.

Пилявецька битва 1648 р.

Улітку 1648 р. Речі Посполитій після нищівних поразок від повстанців під Жовтими Водами та Корсунем шляхом відчайдушних зусиль вдалося відновити 30-тисячну армію, котра, однак, якісно істотно поступалася попередній. За відсутності гетьманів її очолили три виборні воєначальники — регіментарі,

особисті якості яких, помножені на відсутність єдиноначалля, слабку дисципліну війська, значну частину якого складало погано кероване шляхетське ополчення, ставили під сумнів успішність подальшої кампанії. Водночас не справдилося очікуване Хмельницьким залагодження козацько-польських суперечностей мирним шляхом, що змусило гетьмана розширювати стратегічні плани, беручи до уваги кількісно значно сильнішого противника й масштабніший театр воєнних дій.

Ці фактори, на які також мали вплив істотне поширення повстанського руху, котрий повністю охопив Лівобережжя, Волинь і Поділля, загрожуючи перекинутися на західні землі, диктували Хмельницькому необхідність вироблення нової стратегії, котра дозволяла б йому виграти час для накопичення сил, впорядкування армії, додаткової зовнішньої підтримки. Після розгрому Кварцяного війська навесні 1648 р. гетьман до певного часу свідомо уникав лобових зіткнень з противником і особливо затяжних облог ключових фортець та опірних пунктів, для чого повстанці не мали достатньої артилерії й досвіду.

Стратегія літа—осені 1648 р. мала на меті використати Волинь і Поділля як район локальних сутичок, що вимотували б противника, поступово послаблюючи його й позбавляючи оперативної ініціативи. Для цього використовувалися два засоби: маневрове блокування основних комунікацій і опірних пунктів противника й стимулювання тут повстанського руху. У першому випадку стримування й вимотування ворога провадилося бойовими групами власне козацького війська, котрі мали правильну організацію, озброєння й досвід, у другому — повстанськими «купами» й стихійно створеними полками, що нападали на ворожі під'їзди, знищували переправи, продовольство, одночасно виконуючи роль розвідки гетьманської ставки. Ефективність стратегії продемонстрували бої між авангардом повстанського війська М. Кривоноса й групою Я. Вишневецького на Вінниччині: 6—8 липня під Махнівкою й 15—17 липня 1648 р. під Старокостянтиновом. Не вдаючись у детальний аналіз цих боїв, зазначимо, що їх основним результатом стало

заволодіння важливим стратегічним пунктом, який являв собою Старокостянтинів, блокування комунікацій противника й створення сприятливих умов для виходу й розгортання в цьому районі головних сил козацького війська.

Наприкінці літа 1648 р. Хмельницький мав у розпорядженні близько 23 тис. боєздатного війська й ще біля 30 тис. у новосформованих полках і повстанських відділах. Утім, цього разу гетьман позбувся підтримки кримського хана, який був зайнятий відбиттям нападів донських козаків. Враховуючи це, а також те, що в новосформованому війську поляки мали численну кінноту, яка знов подавала їм до рук оперативно-тактичну ініціативу, головні сили козацького війська залишили район Старокостянтинова, відійшовши до Пилявців. Тут, очікуючи зосередження своїх сил, Хмельницький розклав на узвишші правого берега річки Іква укріплений табір.

Ранком 11 вересня коронне військо в похідно-бойових порядках, поділених по фронту на три частини, вийшло на лівий берег Ікви й одразу зробило спробу оволодіти греблею. Атакування переправи було неорганізованим і досить безладним, тож полякам тільки під вечір вдалося оволодіти греблею. Водночас з'ясувалося, що лівобережна місцина, обрана регіментарями для розгортання головних сил, через нерівність і болотяність є абсолютно непридатною для побудови табору, який мав слугувати тактичною базою майбутньої битви. Таким чином, перевагу польської кінноти було підважено, а після підходу 12 вересня до козацького табору 20-тисячної Буджацької орди взагалі зведено нанівець. Зміна співвідношення сил давала можливість Хмельницькому контратакувати противника. Ранком 13 вересня на греблю, на якій поляки міняли бойову охорону, вдарила козацька піхота, а татари охопили тил і фланги. У таборі зчинилася паніка, хоругви шляхетського ополчення розірвали ланцюг возів і почали тікати. Відсутність єдиного командування й суперечливі чутки про прибуття на допомогу Хмельницькому татар довершили безлад, у результаті чого коронна армія була повністю розгромлена.

Битва стала найгучнішою й напринизливішою поразкою коронної армії чи не за всю історію Козацької революції. До рук переможців потрапили фантастично багаті трофеї, вартість яких, на думку сучасників дорівнювала щонайменше трьом річним бюджетам країни. Польща вчергове втратила армію, а перед Хмельницьким відкривався шлях на захід.

Конотопська битва 1659 р.

Після смерті Богдана Хмельницького молода козацька держава вже мала вкрай складні стосунки з Московією через її небажання продовжувати війну з Польщею й спроби втручання у внутрішньоукраїнські справи. Новий очільник України, Іван Виговський, спирався на частину козацької старшини й української шляхти, яка прагнула побудувати в Україні аналог Речі Посполитої, базований на правах і привілеях козацького стану. Політичні симпатії нового гетьмана аж ніяк не ґрунтувалися на полоно- або москвофільських засадах, а виходили передусім із пріоритету власне українських інтересів. У цих умовах Виговський вдався до апробованої ще його вчителем Хмельницьким політики спирання на підтримку Кримського ханства та пошуку порозуміння з Польщею. Фірмовий стиль козацької дипломатії — одночасно співпрацювати з Москвою і Варшавою, щоб насправді не належати ані Москві, ані Варшаві, — на певний час спрацьовував, але у підсумку все одно призвів до початку українсько-московського воєнного протистояння.

Виговський розпочав переговори з Бахчисараєм і Стамбулом взимку 1659 р., коли в Україну вступила російська армія князя О. Трубецького (до 50 000 чол.), що мала приструнити «изменившего гетмана», а заразом нагадати козакам, хто в самодержавному царстві справжній господар. Окрім цього війська, яке сунуло на Україну з півночі, вистачало проблем і на внутрішньому фронті — проти гетьмана виступили запорожці, частина південних полків, яких підтримували російські залоги, розкидані між Києвом та Ніжином. Кампанія 1659 р. почалася з того, що росіяни

міцно загрузли в облозі ключового пункту українсько-московського прикордоння — Конотопської фортеці, яку обороняв чотиритисячний козацький гарнізон на чолі з ніжинським полковником Г. Гуляницьким. Гетьман квапився зі збором сил (загалом близько 70 000 чол.), щоб надати обложеним допомогу, але зробити це максимально швидко не виходило — козацькі полки мобілізувалися повільно, до того ж треба було чекати на підхід татарського війська. Зрештою на початку червня 1659 р. армії наблизилися одна до одної в очікуванні вирішальної проби сил.

Глобальною помилкою російського командування був брак хорошої розвідки. Князь Трубецькой узагалі сподівався, що заколот можна буде розігнати батогами, особливо не витрачаючи часу й зусиль на масштабні бойові дії. До останнього моменту московська ставка навіть не знала про прихід на допомогу гетьману кримської орди (близько 35 000—40 000 чол.). Таким чином, з'ясувати усю серйозність і загрозу свого становища московському воєначальнику довелося вже на бойовищі.

Власне, погана розвідка і стала зав'язкою самої Конотопської битви. Очікуючи на підхід Виговського, Трубецькой вирядив зі своєї армії п'ятнадцятитисячний відділ на чолі з воєводами Г. Ромодановським, С. Пожарським і С. Львовим. За кілька кілометрів на південний захід від обложеної фортеці цей відділ натрапив на козацькі передові загони, які після нетривалої сутички відступили. Росіяни сприйняли це як слабкість і неготовність до зустрічі з супротивником. Насправді ж це був лише пролог до прийдешньої битви.

Вранці 28 червня 1659 р. росіяни форсували невелику багнисту річку Куколку й вдруге атакували козацькі позиції. Попереду загону Ромодановського рухалися підрозділи царської гвардії — московські дворяни та жильці — в розкішному вбранні, обладунках, на дорогих конях. Цвіт російського війська поводився досить чванливо — складається враження, що загін виїхав не так на битву, як на полювання, в успішності якого мисливець не мав жодних сумнівів. Тим часом на Ромодановського чекав неприємний сюрприз: козацько-татарське військо розподілилося на

дві частини, які обійшли російський загін, втягнений у битву, взявши його в кільце. Бій за переправу, який московські воєводи сприйняли як сутичку з головними силами ворога, був лише приманкою. Переслідуючи козацькі полки, що розпочали удаваний відступ, росіяни потрапили в пастку. Розпочався панічний відступ, що швидко перетворився на безладну втечу, вціліти в якій вдалося небагатьом: із п'яти воєвод армії Трубецького в полон потрапили двоє, а загальні втрати росіян у битві становили майже п'ять тисяч осіб.

Якщо добирати до Конотопської битви якісь однопорядкові історичні аналогії, то для порівняння годяться такі гучні поразки росіян, як Орша 1514 р. або втрата Смоленська 1634 р. Приголомшливий ефект, який вона справила на російське суспільство, цілком зрозумілий: на бойовищі загинуло кілька тисяч нащадків старовинних князівських і дворянських родів — справжні вершки московського війська та двору. Для молодої козацької держави битва під Конотопом стала першим масштабним зіткненням із грізною армією колишнього союзника і протектора — Московської держави.

Взяття турецьких фортець у пониззі Дніпра 1695 р.

Рейди на турецькі фортеці в пониззі Дніпра та Північному Причорномор'ї наприкінці XVII ст. стали звичним напрямом воєнної активності гетьманського війська, з одного боку, стримуючи активність турецьких залог і напади татарських чамбулів, з іншого — підважуючи контроль османів над цим стратегічно важливим регіоном. Походи і рейди на такі фортеці, як Казикермен (нині околиці міста Берислав Херсонської області) та Очаків, були доброю школою у виробленні бойової майстерності козацької старшини. Залежно від характеру і масштабів задач у походи виряджали кінні й піхотні загони (2—3 тис. чол.) або невеликі відділи (800—1000 чол.). Відповідно вирізнялася

і їхня тактика: напади на великі фортеці, що передбачали ушкодження укріплень і гарнізону, велися як справжні бої, з поділом війська на самостійно діючі частини, постановкою складної бойової задачі та організацією взаємодії між піхотою, кіннотою й артилерією. Проведення подібних рейдів розвивало в командирів загонів і частин ініціативність, привчало до наступальних дій, розвивало здатність до стрімких і сміливих атак.

Найбільш вдалим виявився похід об'єднаного українсько-російського війська на нижньодніпровські фортеці влітку 1695 р. Свого часу османами тут було створено цілий вузол оборони, котрий захищав вихід до Чорного моря й слугував опорним пунктом для великих набігів татар на Право- та Лівобережну Україну. Інженерно він складався з чотирьох фортець (Казикермен, Мустріткермен, Мубеуреккермен та Ісламкермен), побудованих при впадінні річки Кінські Води в Дніпро й оснащених сильними гарнізонами та артилерією. Рейд готували навесні 1695 р., причому московське командування надавало йому допоміжну роль як такого, що мав відволікти сили кримців і турків від Азова, який довго і безуспішно намагалася взяти російська армія. Натомість для гетьманського уряду він мав набагато більше значення: в разі захоплення нижньодніпровських фортець відкривався вихід до Чорного моря й встановлювався контроль над гирлами Дніпра та Бугу, а лінія османської сфери впливу відсувалася аж до Очакова.

Після концентрації головних сил московського війська під командуванням Б. Шереметєва та військ гетьмана І. Мазепи на Лівобережжі об'єднана армія майже місяць ладувала переправи на правий берег Дніпра, будуючи річкову флотилію. Задум Мазепи полягав у тому, аби завдати удару по турецьких фортецях з суходолу й води водночас, не давши їм можливості подавати одне одному допомогу десантами чи перехресним вогнем, що початково передбачала турецька система оборони. 11 липня правим берегом Дніпра військо вирушило до Казикермену, котрий був найсильнішою фортецею оборонного комплексу, і ще частина війська на чолі з Я. Лизогубом рушила

вниз Дніпром, плануючи з'єднатися із запорожцями. Сумарна кількість всіх військ становила близько 40 000 чол.

24 липня надвечір українсько-московські передові загони несподівано вийшли на околиці Казикермена й успішно відбили вилазки турків, котрі намагалися контратакувати нападників і стримати висунення головних сил. Бої довкола нижнього міста тривали весь наступний день, що дозволило гетьманським військам закріпитися під мурами міста й почати зведення шанців і артилерійських батарей. 26 липня нападники почали бомбардування міста й цитаделі. Водночас з боку Дніпра флотилія в складі запорожців, а також реєстрових козаків Київського та Чернігівського полків знищила транспортні й торговельні судна турків і відрізала вогнем Казикермен від сусідньої фортеці Мустріткермену навпроти на дніпровому острові. Концентричні удари союзників, добре організована розвідка та бойова охорона не дали можливості татарським чамбулам на чолі з нуреддін-султанами, котрі прибули на Кінські Води, подати допомогу обложеним. Сили оборонців виявилися роз'єднаними, шлях до відступу блокований.

Після кількаденного обстрілу й інженерної атаки казикерменського замку вранці 30 липня нападники підірвали міну під найпотужнішою з башт цитаделі й вдерлися до неї, змусивши гарнізон до капітуляції. Оточений зусібіч гарнізон Мустріткермену, бачачи падіння головної фортеці, наступного дня здався козаками, а залоги двох інших фортець, підірвавши укріплення, відійшли у степ під захист татарських чамбулів. Перемога була повною. До рук союзників потрапило 1000 полонених, клейноди, зброя, боєприпаси та практично вся артилерія, а вцілілі укріплення Мустріткермену були обсаджені козацькою залогою, котра твердою ногою стала на Дніпрі. Багаті трофеї та перемоги гетьманського війська уславлювали київські панегіристи, а Київський митрополит Варлаам Ясинський і ректор Київського колегіуму Стефан Яворський звернулися з пишномовними привітаннями до гетьмана Мазепи. Один із символів тієї перемоги — дзвін «Казикермен», відлитий з трофейних турецьких гармат, — і нині можна побачити в Полтавському краєзнавчому музеї.

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917—1921 рр.

У лютому 1917 р. в Росії повалено самодержавство, усю країну охопила революційна ейфорія, з'явилися надії на встановлення справедливого ладу і розв'язання національних та соціально-економічних проблем. Революційна хвиля не оминула й армію, в якій служило декілька мільйонів українців. 29 березня у Києві було утворено Український військовий клуб ім. гетьмана Павла Полуботка. За його прикладом починається творення різноманітних організацій вояків-українців по всіх фронтах і арміях, а також у великих тилових гарнізонах: Петрограді, Москві, Кронштадті, Гельсінгфорсі тощо. Об'єднати цей могутній патріотичний рух мав 1-й український військовий з'їзд, що проходив 18—21 травня у Києві. У ньому взяли участь понад 900 делегатів, що представляли 1,5 млн військовиків. Делегати

виступили за автономію України в рамках федеративної Росії та утворення національного війська. Ухвали з'їзду спричинили масову українізацію військових частин. Відтак, незважаючи на заборону російського Тимчасового уряду, 18—23 червня у Києві відбувся 2-й український військовий з'їзд, на який прибуло вже 2,5 тис. делегатів, що представляли близько 2 млн вояків. Вони висунули перед Українською Центральною Радою (УЦР) вимогу припинити балачки і взятися за державотворчу роботу.

Серед військовиків переважали прихильники самостійницьких поглядів на подальший розвиток України. Однак керівники УЦР і лідери найвпливовіших українських партій (соціал-демократів, соціалістів-революціонерів, соціалістів-федералістів) стояли на автономістських позиціях, а тому не приділяли належної уваги творенню власного війська. Український військовий рух вони розглядали як один із козирів у боротьбі з центральною російською владою для досягнення своїх поміркованих вимог. Саме тут треба шукати коріння антимілітариського курсу соціалістичних лідерів УЦР, які фактично відмовилися від творення війська. Заступник голови УЦР Володимир Винниченко писав: «Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам, треба, а знищення всяких постійних армій». Ці утопічні погляди знайшли відображення у IV Універсалі УЦР, яким проголошувалася незалежність Української Народної Республіки (УНР). «Розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народну міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верст», — йшлося у документі, автором якого був усе той же Винниченко. Цими закликами українському військовому руху було завдано небезпечного удару, позбавлено самої мети боротьби, до якої він прямував, — побудови регулярної національної армії.

Сама собою міліційна організація збройних сил не була аж такою шкідливою (сьогодні за цим принципом будується швейцарська армія), але запорукою її успішного втілення є високий рівень патріотичної свідомості населення, готового встати на

захист своєї держави. Проте у цій сфері діячі УЦР виявилися не на висоті, продемонструвавши політичну незрілість і недалекоглядність. Вони пливли за течією, не встигали за швидкими змінами ситуації, не керували народними масами, а діяли під їхнім впливом. Однак така інертність, прикрита красивою фразою і театральною позою, у полеміці з консервативним російським Тимчасовим урядом приносила діячам УЦР певні дивіденди. Їм вірили, вони користувалися симпатією українського населення. Однак після того як владу у Петрограді захопили більшовики, усе змінилося, адже через політичну наївність і нерішучість українські лідери програли більшовикам вирішальний двобій за свідомість вояків.

Не гвинтівками і гарматами, а вміло побудованою на популістських гаслах пропагандою більшовицькі агітатори вирвали з-під ідейного впливу поміркованих українських партій більшу частину солдатів українізованих частин. Втомлені війною, вони прагнули скоріше повернутися додому, аби ділити поміщицьку землю. У цій ситуації, за словами Винниченка, діячі УЦР з сумом спостерігали, як на їхніх очах «полки імені різних гетьманів, які так свідомо, так струнко, так рішуче вступали в столицю України для оборони й захисту її, які так веселили всі національні серця своєю національною свідомістю, щирістю, жовто-блакитними прапорами й українськими піснями, які так гучно кричали «славу» українській владі, ці полки через якусь пару тижнів дивним способом спочатку губили своє завзяття, потім упадали в апатію, в «нейтралітет» до більшовиків, а потім… повертали разом із тими більшовиками свої українські багнети проти нас».

Чисельність вірних УЦР військ швидко танула. Якщо наприкінці осені 1917 р. на підконтрольній їй території таких було близько 300 тис. вояків, то вже у січні 1918 р. на захист Києва проти 30-тисячного більшовицького угруповання піднялося лише дві тисячі бійців. Більша частина цих сил воювала з ворогом у самому місті, придушуючи повстання на заводі «Арсенал», а для оборони східних підступів до столиці в бій

було кинуто останній резерв — патріотичну київську молодь, яка вступила у нерівний і жертовний бій біля станції Крути.

Російська більшовицька армія мала не тільки кількісну, а й якісну перевагу. Особливо це стосується її організаційного будівництва, що досягалося грошима, терором, агітацією. Власне, й сама більшовицька партія мала характер воєнізованої організації з суворим централізмом і дисципліною. Крім того, українська сторона не мала мобілізаційних ресурсів для поповнення армійських лав. Її головний резерв, селянство, уже був використаний у ході Першої світової війни як фізично, так і морально. «Свіжий» у військовому плані промисловий пролетаріат, який під час війни був звільнений від армійської служби, УЦР на свій бік залучити не змогла. Русифіковане робітництво вороже ставилося до української справи і радо йшло до більшовиків.

Таким чином, війська УЦР не стримали ворога, але й більшовики панували недовго. Їх витіснили німецько-австрійські війська, які після Брестського миру прийшли на Україну. Повернувшись до Києва, УЦР не мала того авторитету й підтримки, тож внаслідок безкровного перевороту наприкінці квітня 1918 р. її було розігнано. Новим лідером України став обраний гетьманом генерал Павло Скоропадський. Кадровий військовий, він не мав соціалістичних ілюзій щодо міліційного ополчення і почав творення регулярної армії. Передусім довелося долати опір німців, які говорили гетьману: «Для чого вам армія? Ми перебуваємо тут, нічого поганого вашому урядові всередині країни ми не дозволимо, а з приводу ваших північних кордонів ви можете бути цілком спокійним: ми не допустимо більшовиків. Створіть собі невеликий загін у дві тисячі людей для підтримки порядку в Києві й для охорони вас особисто».

Власне, саме так ситуація і виглядала на початку правління гетьмана. Переважну більшість військових частин, що перейшли у спадок від Центральної Ради, було ліквідовано одразу після державного перевороту. Так, за відмову присягати новій владі було розформовано полк Січових стрільців. Крім того, німці ліквідували дві так звані «синьожупанні» (назва походить

від кольору і типу уніформи) дивізії, створені ними після укладання Брестського мирного договору з військовополонених українців — вояків колишньої царської армії. Першу дивізію було роззброєно і розпущено буквально за кілька днів перед гетьманським заколотом, а невдовзі така ж доля спіткала й 2-гу «синьожупанну» дивізію.

Від старих з'єднань залишився лише Запорізький корпус, перейменований в Окрему запорізьку дивізію, але її теж із політичних міркувань планували розформувати. Поки ж до цього не дійшло, запорожців, серед яких були досить потужні антигетьманські та прореспубліканські, демократичні настрої, відправили охороняти східний кордон Української Держави. Це, можна сказати, і врятувало формування.

За таких умов, вимушений дослухатися до німецьких порад, Скоропадський почав створення низки військових формувань, які б мали виконувати здебільшого охоронні та церемоніальні функції. Так з'явився Власний конвой Ясновельможного пана гетьмана всієї України у складі пішої та кінної сотень, що були укомплектовані переважно колишніми офіцерами; Особиста охоронна команда, вояки якої здійснювали безпосередню фізичну охорону голови держави та членів його родини, а також 800-особовий Загін особливого призначення, котрий мав забезпечувати порядок у місцях перебування гетьмана, маючи для цього на озброєнні навіть броньовані автомобілі.

Поступове, хоч і повільне зростання чисельності збройних сил Української Держави і формування нових військових частин почалося у другій половині літа 1918 р. Так, у липні 1918 р. почалося формування Сердюцької дивізії, яка мала у складі чотири піші полки, Лубенський кінно-козачий полк, гарматний полк та окрему інженерну сотню. Дивізія, яка мала комплектуватися як за рахунок добровольців, так і призовників, представників заможної верстви селянства, бажано з козацьким корінням, задумувалася як елітне, політично стійке з'єднання, аналог імператорської гвардії. Назву «Сердюцька» було обрано для дивізії не випадково — вона мала нагадувати

про сердюцькі полки, створені гетьманом Іваном Мазепою, які загинули, захищаючи козацьку столицю, місто Батурин, 1708 р. Формування дивізії йшло досить успішно, тому наприкінці вересня 1918 р. її запланована штатна чисельність сягала 5000 вояків. Як писав пізніше сам гетьман Павло Скоропадський, «підбір офіцерів був прекрасний, а новобранці молодець до молодця, більшість з них були діти заможних селян... Деякі частини я оглянув, і повинен сказати, моє серце раділо, дивлячись на те, як швидко, при правильній постановці справи, наша молодь сприймає військову дисципліну. Відділи, які я оглянув, нічим, в сенсі підготовки новобранців, не відрізнялися від частин старої імператорської гвардії».

26 серпня гетьман підписав розпорядження про початок формування у Бердичеві Чорноморського кошу — особливої добровольчої («з круговою порукою і по рекомендації старших муштрових начальників») військової частини загальною штатною чисельністю понад 2500 вояків, з яких набрали лише кілька сотень. За сприятливих умов кіш збиралися перекинути на Кубань, аби підтримати тамтешніх козаків, котрі виступали за союз з Україною, а поки що його головним завданням була боротьба з внутрішніми ворогами держави.

28 серпня військове командування Габсбурзької імперії передало Українській Державі так звану «Сірожупанну» дивізію, що складалася з чотирьох піших полків, гарматного куреня, кінної й інженерної сотень та допоміжних підрозділів. Дивізію було сформовано після підписання Брестського мирного договору з військовополонених українців, що перебували в австрійських таборах. Після параду на Софійській площі у Києві, де був присутній гетьман Скоропадський, сірожупанників було направлено на Чернігівщину для охорони північно-східного кордону. Початкова чисельність з'єднання становила понад 6000, однак у жовтні внаслідок демобілізації, котра була викликана недовірою з боку гетьмана, вона скоротилася до 1200 вояків.

Крім того, наприкінці серпня Скоропадський дав добро на відновлення військового формування січовиків. У Білій Церкві

почалося формування Окремого загону Січових стрільців, що складався з пішого куреня, кулеметної сотні, кінної розвідки, гарматної батареї й технічних підрозділів загальною чисельністю маже 1200 вояків.

Існували також інші військові та воєнізовані формування — Окремий корпус кордонної охорони, Окремий корпус залізнично-технічних військ, понад дві 200 повітових охоронних комендантських сотень, Державна варта (виконувала функції поліції та жандармерії). Також для організації військової підготовки населення та створення соціальної опори режиму гетьманським указом 16 жовтня 1918 р. реанімувалося Українське козацтво, аналог територіальної оборони.

Потужний наступ в Пікардії, що тривав впродовж весни-літа 1918 р., суттєво вичерпав німецький військовий потенціал на Західному фронті. Для продовження війни потрібно було перекидати війська зі Сходу, де від Балтики до Чорного моря німці тримали майже мільйонне угрупування, яке контролювало величезні території, що були відторгнуті від Росії після Брестського миру. За таких умов німецьке командування вирішило нарешті дати гетьману більше самостійності у військових питаннях і дозволити йому розбудувати українське військо, яке вивільнить німецькі частини, такі потрібні на полях Бельгії та Франції. З цією метою не раніше за вересень 1918 р. почалося формування кадрованих частин, що мали стати основою для розгортання Війська Української Держави. Планувалося створити 8 корпусів, по дві піші дивізії та три (дві легкі й одна важка) гарматні бригади в кожному, а також чотири кінні дивізії (4-полкового складу) та одну кінну бригаду, п'ять окремих гарматних бригад, залізничну бригаду, два понтонні курені та низку інших частин і установ центрального підпорядкування. Кадровий потенціал армії мали готувати у Державній військовій академії, 9 юнацьких, 2 фельдшерських та залізничній школах, а підвищення професійної кваліфікації здійснюватись у трьох інструкторських школах. У разі реалізації накресленої програми чисельність української армії мала б навесні 1919 р.

зрости майже до 310 000 вояків. Для цього потрібно було провести військовий призов, початок якого було призначено на 15 листопада, але за наполяганням німців було перенесено на 1 грудня. Планувалося у першу чергу призвати 85 000 новобранців для поповнення кадрованих частин. Однак унаслідок швидкого падіння режиму Скоропадського цього так і не відбулося. Тому наприкінці осені 1918 р. чисельність гетьманської армії становила близько 65 000 чол., з яких у бойових формуваннях було приблизно 40 000.

Не маючи можливості активно залучати людський ресурс власної держави, та й не сильно сподіваючись на лояльність селянства, що було невдоволене поверненням старих господарів і порядків, гетьман звернувся до іншого джерела поповнення війська. Він вирішив зробити ставку на фактично іноземних найманців. Україна, котра, на відміну від охопленої революцією та громадянською війною Росії, перебуваючи під надійним захистом австро-угорських та німецьких багнетів, була справжньою «оазою спокою», чим приваблювала чимало втікачів від більшовицького терору. Власне, з цієї причини в Україні зосередилася велика кількість офіцерів колишньої царської армії, з котрих Скоропадський почав формування добровольчих офіцерських дружин. Однак за своїми політичними та ідеологічними переконаннями ці люди були як мінімум скептично, а часто геть вороже налаштовані до української державності. Свою службу у гетьмана вони розглядали як один з етапів на шляху до реставрації дореволюційного ладу та відновлення «єдиної і неподільної» Росії.

Наприкінці осені 1918 р. у політичному становищі гетьмана сталися радикальні зміни. Австро-Угорщина та Німеччина програли світову війну. У цих країнах відбулися демократичні революції, впали монархії, а Габсбурзька монархія взагалі перестала існувати, розпавшись на окремі національні держави. Внаслідок цього Скоропадський втратив своїх головних союзників і покровителів, що підірвало основу стабільності та різко послабило його владу в Україні. Цим негайно скористалися зовнішні та внутрішні противники режиму — російські й місцеві

більшовики та українські соціалістичні партії, що раніше, після квітневого перевороту, були усунуті від державного керівництва. За цих умов гетьман конче потребував зовнішньополітичної допомоги з боку Великої Британії та Франції, основних країн-переможниць блоку Антанти. Однак ті пообіцяли Скоропадському підтримку тільки в разі врегулювання відносин з «білою» Росією. Зіткнувшись із глибокою кризою і не маючи іншого вибору, 14 листопада 1918 р. він оголосив грамоту, задекларувавши, що очолювана ним Українська Держава увійде до майбутньої небільшовицької федеративної Росії. Грамота стала, по суті, головним приводом до повстання проти гетьманського режиму, яке вже давно готували українські соціалісти.

У цей критичний момент проявились усі помилки режиму Скоропадського у військовій сфері. Так, однією з них було надмірне захоплення регулярністю. Люди, котрі відповідали за військове будівництво, пройшли царську школу, мислили застарілими категоріями, не розуміли складності революційного часу. До організації війська вони підійшли методично, почавши з розбудови адміністративних структур. Своїм головним завданням вони вважали розробку у найменших подробицях штатних розкладів для різноманітних військових частин і підрахунок коштів на їхнє утримання. Такі підходи абсолютно не відповідали тодішнім умовам. Як наслідок, не вистачило часу, засобів та енергії на організацію відділів. Іншою, ще більш важливою проблемою, з якою зіткнулися творці гетьманської армії, був брак суспільної підтримки як у цивільному, так і у військовому середовищі. Майже весь командний склад походив з колишньої царської армії. Більшість офіцерів не симпатизувала українській ідеї, розглядаючи службу як спосіб пережити важкі часи. З іншого боку, широкі маси населення не мали розвинутого почуття національної самосвідомості й легко підпадали під вплив соціалістичної й комуністичної пропаганди. Гасла про земельну реформу й націоналізацію промисловості впали на добрий ґрунт. Населення не підтримувало консервативного гетьманського режиму, який спирався на німецьких і австрійських

окупантів. Власне, тому соціалістам без особливих зусиль вдалося підняти повстання проти гетьмана. Для позбавленого допомоги центральних держав Скоропадського це означало кінець його панування.

Повстання проти Скоропадського очолила так звана Директорія, до складу якої увійшли представники опозиційних соціалістичних партій: соціал-демократи В. Винниченко (голова) і С. Петлюра, есер Ф. Швець, соціаліст-самостійник О. Андрієвський, а також безпартійний голова профспілки залізничників А. Макаренко. 15 листопада 1918 р., наступного дня після появи Грамоти про федерацію з Росією, Директорія поширила свою відозву, якою закликала народні маси до повстання проти гетьмана-зрадника, за відновлення республіканського ладу.

16 листопада розташовані у Білій Церкві Січові стрільці підняли повстання і стали рухатися у бік Києва. Їм на зустріч виступив зведений загін гетьманських військ чисельністю близько 1500 чол. (сердюки та російські офіцери-добровольці). Вирішальний бій стався вранці 18 листопада поблизу залізничної станції Мотовилівка. Він завершився цілковитою перемогою повстанців, у яких було 17 вбитих і 22 поранених вояки, у той час як гетьманці тільки вбитими втратили близько 600 чол. Поразка негативно вплинула на морально-психологічний стан військ Скоропадського. Так, на бік Директорії перейшла Запорізька дивізія на Харківщині, сірожупанники на Чернігівщині, навіть елітний сердюцький Лубенський кінно-козачий полк теж зрадив гетьмана.

Після Мотовилівського бою повстанці швидко підійшли до Києва, однак, не наважуючись штурмувати велике місто, взяли його в облогу. Для цього був сформований спеціальний «Осадний корпус» під проводом командира січовиків полковника Є. Коновальця. Скоропадський же, позбавлений допомоги як зовнішніх, так і внутрішніх сил для організації опору, 14 грудня зрікся влади і виїхав за кордон. Після цього останні вірні гетьманські частини склали зброю. 19 грудня до Києва прибули члени Директорії, які на Софійській площі урочисто оголосили про відновлення Української Народної Республіки.

У цей час Директорія була на піку своєї слави, контролюючи майже всю територію України, від Києва до Одеси й від Харкова до Луцька. У своєму розпорядженні вона мала понад 100-тисячне військо, більшу частину якого, щоправда, складали загони селян-повстанців, що виступили проти гетьмана-зрадника. Однак дуже скоро військово-політичне становище УНР почало стрімко погіршуватися. Республіка опинилася в оточенні ворожих сил. На південному сході у приазовські степи прорвалися російські «білі» війська генерала А. Денікіна, котрий не визнавав української незалежності; на півдні (у Криму та на узбережжі Чорного моря) висадилися десанти військ Антанти, котра, хоч і була нейтральною стосовно УНР, але підтримувала білогвардійців; на південному заході вздовж Дністра стояли румуни, котрі навесні 1918 р. окупували Бессарабію; на заході поляки загарбали Холмщину й почали захоплення Волині.

Однак найбільшим ворогом були «червоні» росіяни, які, скориставшись поваленням гетьманського режиму, вирішили відновити радянську владу в Україні. 11 листопада, того самого дня, коли Німеччина підписала капітуляцію у Першій світовій війні, радянська Росія почала підготовку до наступу військ проти України, а через два дні офіційно заявила про денонсацію Брестського мирного договору. Для прикриття агресивних дій 28 листопада у Курську було засновано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який нібито повертався додому як легітимний орган, що раніше був незаконно усунутий австро-німецькими окупантами. Наступного дня цей уряд оголосив про повалення Скоропадського, відновлення радянської влади, скасування всіх законів і договорів як гетьмана, так і Центральної Ради, а також закликав до боротьби проти Директорії. 30 листопада для цього маріонеткового уряду було створено таку ж по своїй суті Українську радянську армію, яка ніколи не була самостійним військовим формуванням, а одним з елементів різних оперативно-стратегічних об'єднань РСЧА. До складу цієї армії увійшли дві дивізії загальною чисельністю близько 16 000 чол. Їх було сформовано більшовиками ще

у вересні 1918 р. із загонів українських селян-повстанців, що боролися проти гетьманського режиму й відступили до так званої нейтральної смуги, котра, згідно з Брестським мирним договором, розділяла незалежну Україну (під австро-німецьким протекторатом) та радянську Росію.

Однак з'ясувалося, що, попри здавалося б, поважну чисельність війська, Директорія насправді могла небагато протиставити ворогам. З понад 100-тисячної армії боєздатними були лише Січові стрільці з приєднаними до них залишками Сердюцької дивізії (реорганізовані в корпус), запорожці (також реорганізовані в корпус) та сірожупанники. Кадрові гетьманські частини дуже скоро самовільно припинили існування, а численні загони повстанців або розійшлися по домівках, або вийшли з-під контролю і зайнялися грабунком і бандитизмом, або під впливом більшовицької агітації взагалі переметнулися на бік «червоних», як, наприклад, Дніпровська повстанська дивізія отамана Зеленого чи Херсонська повстанська дивізія Н. Григор'єва.

За таких умов наступ «червоних» проходив досить успішно. 21 грудня 1918 р. вони зайняли український Білгород, а 3 січня 1919 р. — Харків, куди перебрався маріонетковий тимчасовий уряд, котрий через три дні оголосив про утворення Української соціалістичної радянської республіки (УСРР). 4 січня Українська радянська армія стала складовою частиною щойно утвореного Українського фронту — оперативно-стратегічного об'єднання більшовицької РСЧА, до якого, окрім неї, увійшла ще низка суто російських «червоних» частин та навіть інтернаціональні, чехословацькі та угорські, загони.

Директорія УНР протестувала проти неприкритої агресії. У відповідь на її дипломатичні ноти народний комісар закордонних справ ленінського уряду Г. Чичерін цинічно і брехливо заявив, що ніяких російських в Україні немає, а проти Директорії воює армія «українського радянського уряду, який є цілком незалежний». Після такої заяви владі УНР не залишалося нічого іншого, як 16 січня 1919 р. відкрито оголосити війну радянській Росії. Однак дорогоцінний час було втрачено — дезорієнтовані

українські війська з боями відступали, стратегічна ініціатива була в руках ворога, який до кінця місяця захопив майже все Лівобережжя і впритул наблизився до Києва.

У той час, коли в Наддніпрянській Україні розгорталися драматичні події (повалення гетьмана, вторгнення «червоних» і початок другої війни з радянською Росією), різкого загострення набула й ситуація у до того спокійній підавстрійській Галичині. Внаслідок поразки у Першій світовій війні розпалася Габсбурзька імперія. Про незалежність заявили чехи, словаки, південнослов'янські народи, а 1 листопада й галицькі українці, які взяли владу в краї в свої руки, офіційно проголосивши через два тижні про створення власної держави — Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Однак уже з перших днів свого існування вона була змушена захищатись від загарбницьких зазіхань з боку сусідньої Польщі, котра висунула претензії на її територію.

Основою Галицької Армії (ГА) — таку назву мали збройні сили ЗУНР — став Легіон УСС, вояки-українці дислокованих в Галичині запасних частин старої австро-угорської армії, а також добровольці з числа цивільного населення. На допомогу братам-галичанам 13 листопада прибув із Києва укомплектований наддніпрянцями добровольчий козацький загін ім. Гонти під проводом А. Долуда.

Окремою бойовою одиницею в ГА був піший курінь. Декілька куренів із додатком гарматних батарей утворювали окремі бойові групи, які проіснували до січня 1919 р., коли було здійснено перебудову організаційної структури армії. Відтоді 2—5 куренів зводили у бригаду, до складу якої також входили гарматний полк (3—5 батарей), відділ кінноти та допоміжні підрозділи. Всього таким чином було сформовано 13 бригад, розподілених по трьох корпусах.

Основні бої зосередилися довкола Львова, який українці утримували до 22 листопада, коли були змушені відступити на його околиці. Відтоді вони взяли місто в облогу, однак остаточно замкнути кільце оточення так і не змогли. Поляки контролювали стратегічно важливу залізницю у бік Перемишля, якою до

оборонців надходило поповнення військами, озброєнням і боєприпасами. Впродовж грудня 1918 р. — березня 1919 р. частини ГА зробили декілька невдалих спроб взяти Львів штурмом, зумівши лише на короткий час перерізати цю «дорогу життя».

Дві українські держави, УНР і ЗУНР, заявили про своє прагнення до об'єднання. Після попередніх переговорів 21 січня 1919 р. на Софійській площі у Києві було урочисто оголошено Акт Злуки, за яким ЗУНР офіційно входила до складу УНР як її Західна область, зберігаючи при цьому широку автономію. Проте цей документ мав здебільшого декларативний характер, адже реального злиття державних органів управління та збройних сил тоді так і не відбулося. Директорія, попри скрутне становище на власному фронті проти «червоних», допомагала галичанам озброєнням, боєприпасами та різноманітними матеріалами, направляла загони добровольців та командирувала військових радників, які займали в ГА високі командні та штабні посади.

Проте радість від історичного об'єднання Західної та Східної України в одну державу була затьмарена негативним розвитком подій у війні УНР проти радянської Росії та її маріонетки УСРР. До кінця січня 1919 р. «червоні» взяли під контроль Лівобережжя, а 5 лютого 1919 р. вступили до Києва. Частини української армії, які зберегли боєздатність, відступали на захід, постійно контратакуючи, однак стримати швидке просування ворога не могли. У березні «червоним» вдалося розсікти угрупування військ УНР. Його північна частина (корпус Січових стрільців) виявилася притиснутою до польського фронту на Волині, у той час як південна частина (Запорізький корпус), аби не потрапити в полон, була змушена перейти Дністер до окупованої румунами Бессарабії. Румуни роззброїли українських вояків, але не інтернували і пізніше переправили їх через свою територію до південних повітів Тернопільщини.

Члени Директорії постійно змінювали місце перебування. Залишивши Київ, вони перебралися спочатку до Вінниці, звідки вже на початку березня переїхали далі на захід до Проскурова, а наступного місяця ще далі — до Рівного. Цілком

усвідомлюючи власну слабкість у боротьбі з «червоними», лідери УНР шукали зовнішньої підтримки. У лютому почалися їхні переговори з представниками Антанти, війська якої не так давно висадилися на Півдні України. Складне становище примусило українську сторону пристати на всі вимоги західних держав, зокрема погодитися на усунення від влади політиків-соціалістів. Це викликало розкол серед членів Директорії — незадоволений і ображений В. Винниченко на знак протесту вийшов з її складу і виїхав з України за кордон. Новим головою Директорії став С. Петлюра, який заради одержання допомоги відмовився від членства у соціал-демократичній партії. Однак, попри досягнуті попередні домовленості й виконання українською стороною висунутих вимог, допомоги від Антанти так і не надійшло. У квітні 1919 р. під напором «червоних» її війська були евакуйовані з південних, причорноморських районів України, позбавивши таким чином УНР останньої, хай навіть і примарної надії на допомогу.

Поразка українського війська у боротьбі з «червоними» взимку-навесні 1919 р. була зумовлена тим, що народжена у вирі народного повстання проти гетьмана армія УНР не перетворилася на боєздатну й організовану силу. У ній зростає анархія, падає дисципліна, гору беруть різноманітні отамани, які, проводячи власну політику, не виконують накази командування. За влучним висловом професора Т. Гунчака, армія тоді була «радше месником за народні кривди, а не будівничим нового життя». Для приведення її до ладу потрібна була одностайна політична воля лідерів і тверда державна влада. Цього якраз і бракувало Україні. Українські партії розколюються на конкуруючі фракції, вчорашні союзники та однодумці стають запеклими ворогами, урядові кабінети змінюються з калейдоскопічною швидкістю, держава не може визначитися ні з внутрішнім, ні з зовнішньополітичним курсом. Кожний політик бачив себе єдиним рятівником України. У свої інтриги політики втягують військо, що призводить до подальшої його деградації (наприклад, у квітні 1919 р. була невдала спроба військового перевороту, який очолив отаман В. Оскілко).

Власне, на тлі політичних чвар і внутрішнього розкладу армії більшовики захоплюють більшу частину України. Позбавлена зовнішньої підтримки, УНР б'ється у ворожому оточенні, кільце якого дедалі звужується, б'ється без союзників, сам на сам з усіма противниками.

На середину травня становище армії УНР стає просто катастрофічним. Її ліве крило відрізане від основних сил, потрапивши в оточення в районі Броди — Здолбунів, де на нього одночасно тиснули поляки із заходу, «червоні» — зі сходу. Війська центру і правого крила під напором «червоних» були вимушені відступити за Збруч, на територію Західної Області (колишня ЗУНР). У цей же час ГА намагалася з останніх сил стримати наступ поляків, котрі отримали суттєво підкріплення у вигляді щойно перекинутої з Франції та Італії так званої «блакитної» армії генерала Ю. Галлера (була сформована там у 1917—1918 рр. в основному з поляків-військовополонених та добровольців-діаспорян для боротьби з німцями на Західному фронті). У руках українців залишалася лише вузька, завширшки приблизно 80 км, смуга території між Збручем, де стояли «червоні», та Серетом, де були поляки. Перед командуванням армії УНР постав складний вибір: або скласти зброю, або сильним і рішучим ударом, зібравши всі сили, повернутись на східний берег Збруча. Про капітуляцію ніхто не думав, тому готувався наступ.

Усіх боєздатних вояків із тилових підрозділів та установ переводили у фронтові частини. З наявних сил створили 11 дивізій невеликої чисельності, фактично кадрованих, що мали поповнюватися вже на східному березі Збруча за рахунок повстанців, добровольців та мобілізованих. Кожна дивізія складалася з трьох піших (по 3 курені) та трьох гарматних (по 3 батареї) полків, технічного куреня та кінної сотні. Дивізії зводилися у 5 груп: Січових стрільців (9, 10, 11-а дивізії), Запорізька (6, 7, 8-а дивізії), Північна (1, 4-а дивізії), отамана Тютюнника (2, 5-а дивізії), полковника Удовиченка (3-я дивізія та менші частини). Загальна чисельність армії становила 30 000 вояків, а бойова — 15 000 багнетів, 350—380 кулеметів, 100 гармат. Однак війська відчували

страшенний брак набоїв та снарядів, власні запаси майже вичерпалися, а поповнити їх не було можливості. Крім того, бракувало зброї, коней, різноманітних військових матеріалів.

Аби забезпечити свій тил, 25 травня 1919 р. УНР уклала перемир'я з Польщею (не стосувалося ГА, яка продовжувала вести бойові дії проти поляків), що дозволило їй сконцентрувати всі сили для боротьби з «червоними». 1 червня на фронті завширшки 140 км армія УНР перейшла в наступ, який розвивався досить успішно. Оборону «червоних» було прорвано та впродовж місяця внаслідок запеклих боїв українські війська визволили Кам'янець-Подільський, Проскурів та Старокостянтинів, наблизилися до Жмеринки та Могилева-Подільського.

У цей самий час становище «червоних» в Україні починає погіршуватись. У їхньому тилу значно активізуються повстанці. Розчаровані селяни, котрі замість обіцяної землі та волі отримали політику «воєнного комунізму» з примусовою конфіскацією зерна, повернули зброю проти більшовиків. Крім того, з південного сходу наступають денікінці, котрі починають займати Харківщину. За таких умов радянське командування ухвалило рішення сконцентрувати максимальні зусилля на швидкій ліквідації українського фронту з тим, щоб потім перекинути війська проти білогвардійців. 1 липня 1919 р. «червоні» перейшли у контрнаступ, 6-го числа вони захопили Проскурів. Українські війська опинилися у скрутній ситуації: їхні сили було вже майже цілковито вичерпано, адже у попередніх боях вони зазнали значних людських втрат, крім того, катастрофічно бракувало набоїв, запаси яких поповнювалися за рахунок трофеїв або конфіскації у населення, тож армія УНР була змушена відступати у межиріччя Збруча та Дністра, до району Кам'янця-Подільського. У цей же час українська 3-я дивізія провадила успішний наступ на південно-східному напрямку, здобувала станцію Вапнярка, відтягуючи на себе значні сили «червоних». У середині липня, у найбільш критичний момент, коли ворог, здавалося, був дуже близький до перемоги, їй на допомогу приходять частини ГА, що відступили з Галичини під напором поляків.

У той час, коли на сході армія УНР, напружуючи останні сили, билася проти «червоних», на заході Галицька армія намагалася стримати поляків. Навесні 1919 р. польські війська в Східній Галичині отримують суттєве підкріплення — їм на допомогу прибуває з Франції та Італії добре вишколена, екіпірована та озброєна «свіжа» армія генерала Ю. Галлера. У середині травня поляки переходять у рішучий наступ. На північному крилі, розбивши слабкі сили УНР на Волині, вони займають Луцьк, заходячи тим самим у фланг 1-му корпусу ГА в районі Сокаля. Аби не потрапити в скрутне становище, той змушений відступати на схід. Одночасно потужного удару поляки завдають і на південному крилі з району Мостиськ та Хирова. В останньому випадку українські війська було вибито за кордон, до Чехословаччини. 3-й корпус ГА, що діяв у Прикарпатті, не маючи резервів, почав відступ по всьому фронту. 17 травня поляки займають Дрогобич і через декілька днів — Стрий. За таких умов відходить і 2-й корпус ГА, котрий займав позиції в центрі. 24 травня поляки вийшли на лінію Буськ — Бібрка — Ходорів — Болехів. Скориставшись скрутним становищем українців, румуни без опору 24—25 травня займають Покуття.

Командування Галицької армії вирішило відірватися від противника і відвести свої сили в район Чорткова і Бучача у межиріччі Збруча і Дністра. Після короткого відпочинку та реорганізації 8 червня ГА, загальна чисельність якої становила тоді понад 60 000 вояків, рушила у контрнаступ («чортківська офензива»). Його стратегічна мета полягала у тому, аби протриматися на своїй землі якомога довше і дочекатися того моменту, коли Мирна конференція в Парижі візьметься за вирішення державно-політичного майбутнього східної частини колишньої австрійської Галичини. У разі присутності тут українських військ уряд ЗУНР мав певні перспективи для позитивного вирішення питання, за умови ж встановлення тут повного контролю поляків шанси до цього були майже нульові. Таким чином, контрнаступ ГА мав не стільки військове, скільки політичне значення.

Контрнаступ розвивався досить успішно. Захоплені зненацька поляки швидко відступали по всьому фронту. 15 червня українці визволили Тернопіль, 18 — Зборів, 20 — Бережани, 22 — Золочів. На 24 червня 1-й корпус ГА досягнув залізниці Броди — Красне; 2-й корпус вів бої за Перемишляни; 3-й корпус вийшов на лінію річки Гнила Липа. За два тижні українські війська відкинули противника більш ніж на 100 км, до Львова їм залишалося лише 40—50 км. Однак поляки, які не відчували проблем на інших ділянках фронту, зуміли перегрупувати свої сили, підтягнути резерви та зупинити просування українців, а потім і самі перейшли в наступ. 28 червня ГА, вичерпавши останні сили, а головне боєприпаси, почала швидко відходити назад. 13 липня надійшла неприємна звістка з Парижа, що перекреслила всі сподівання уряду ЗУНР. Мирна конференція дозволила польським військам окупувати всю Східну Галичину. За таких умов ГА не залишалося нічого іншого, як відступити до Наддніпрянської України і з'єднатися там з армією УНР. 16 липня під тиском противника її частини перейшли на східний берег Збруча. Це був кінець збройної боротьби ЗУНР проти поляків.

Як указувалося, ГА прибула саме у той момент, коли становище армії УНР було надзвичайно критичним — на останньому клаптику рідної землі в районі Кам'янця-Подільського вона з останніх сил стримувала «червоних», які були за півкроку від остаточної перемоги. Поява ж галичан докорінно змінила баланс сил на фронті.

26 липня об'єднані українські сили почали загальний наступ. Через три дні Запорізький корпус звільняє Проскурів, а січові стрільці — Чорний Острів. На 30 липня українські війська вийшли на річку Бужок та лінію Бар — Томашпіль, взявши великі трофеї й багато полонених. Після короткої паузи 2 серпня наступ успішно продовжився. Так, після тривалих і кровопролитних боїв спільними зусиллями галичан і повстанців отамана Ю. Тютюнника 9 серпня було визволено станцію Жмеринка, де захоплено в полон кількасот червоноармійців. Наступного дня Запорізький корпус вступив до Вінниці.

Певного успіху вдалося досягти й на північному напрямку. Січові стрільці на короткий час зайняли Старокостянтинів, де серед іншого майна здобули два ворожі панцерні потяги, але Шепетівку їм узяти не вдалося. Важкі бої точилися на південному крилі фронту. Тут українська 3-я дивізія з останніх сил утримує станцію Вапнярка, відбиваючи всі спроби ворога захопити цей важливий залізничний вузол.

Після досягнутого успіху і значного збільшення контрольованої території 12 серпня головнокомандувач об'єднаних українських армій Головний Отаман С. Петлюра видав наказ головними силами наступати на Київ. Для цього їх було поділено на три оперативні групи. Західна група (2-й корпус ГА і Січові стрільці), якою командував полковник Вольф, повинна була взяти Шепетівку і прикривати наступ з північного боку. Центральна група (1-й і 3-й корпуси ГА та запорожці) під проводом генерала А. Кравса мала зайняти район Козятин — Сквира — Бердичів. Нарешті Східна група (армія УНР окрім запорожців і Січових стільців) під командуванням отамана В. Тютюнника мала зайняти район Бирзула — Умань — Володарка. На південному крилі окрема 3-я дивізія разом з приданими до неї частинами мали продовжувати боронити Вапнярку.

Наступ розвивався надзвичайно успішно. «Червоні» опинилися у ситуації війни на два фронти. З одного боку, на Лівобережжі вони ледве відбивалися від білогвардійців генерала А. Денікіна, що рвались до Москви, а з іншого, на Правобережжі, були змушені відступати під ударами об'єднаних українських армій, які йшли на Київ.

14 серпня Західна група українських військ полковника Вольфа звільнила Старокостянтинів, а станом на 17 серпня зосередилася в районі Шепетівка — Полонне — Миропіль, цілком виконавши покладене на неї завдання — ворога було побито і відкинуто далеко на північ, взято під контроль важливу залізничну магістраль та забезпечено лівий фланг всього угрупування. Під прикриттям Західної групи успішно просувалися вперед війська Центральної групи генерала А. Кравса: 19 серпня

галичани визволили Козятин, 21-го — Бердичів. Східна група отамана В. Тютюнника, яка перебувала в стадії реорганізації, до початку наступу не встигла завершити зосередження у вихідних районах. Перед її фронтом активно діяли українські повстанці, організовані у дві дивізії (5-а і 12-а) під проводом отамана Ю. Тютюнника, котрі 19 серпня увійшли до Христинівки та Умані. На південному крилі об'єднаннях українських армій продовжувала битись окрема 3-я дивізія полковника О. Удовиченка, котра вперто тримала у своїх руках Вапнярку. За героїзм і стійкість, що проявили її вояки у цих боях, дивізія одержала почесне найменування «Залізна».

У той же самий час успішно розвивався й наступ денікінців на Лівобережжі. Білогвардійці 16 серпня вийшли на лінію Золотоноша — Черкаси. Тоді ж їхня кіннота, форсувавши Дніпро в районі Катеринослава й Олександрівська, рушила на Знам'янку і Білу Церкву та Христинівку, де зустрілася з українськими повстанцями отамана Ю. Тютюнника. Радянські війська швидко відступали з України. «Армія тікає, командного складу немає, ми котимося як яблука, і невідомо, де зупинимося», — так характеризували ситуацію самі «червоні».

Наступ українських військ успішно продовжується. Західна група 26 серпня вступила до Житомира і Новограда-Волинського, однак не змогла взяти Коростень, котрий тримали «червоні». Центральна група 24 серпня звільнила Фастів, Васильків та Білу Церкву, де за допомогою місцевих повстанців було розбите значне угрупування ворога. Східна група наблизилася до Шполи, де увійшла в контакт з денікінцями. Водночас 3-я «Залізна», захопивши 1000 полонених, зайняла станцію Кодима, чим відкрила шлях на Одесу.

30 серпня приблизно о 8-й годині вечора передові загони Центральної групи генерала А. Кравса вступили до Києва. Столиця знову опинилися в українських руках, що спричинило піднесення та ентузіазм як серед військових, так і серед цивільного населення. Однак радість від звільнення тривала недовго. У той самий час, коли ранком наступного дня колони

українських військ проходили центральною частиною міста, зі сходу мостами через Дніпро до Києва почали входити денікінські частини під командуванням генерала М. Брєдова. Українські вояки, котрі отримали наказ у бій не вступати, були дезорієнтовані, сподіваючись, що командування обох армій якось знайдуть вихід зі складної ситуації. Проте вже за кілька годин стало зрозуміло, що всі сподівання на мирні відносини і спільну боротьбу проти «червоних» були марними. На Хрещатику денікінці обстріляли колону українських військ, спричинивши велику паніку серед мешканців міста, які вийшли на вулицю, аби привітати армію УНР. Українці не прийняли бою й відійшли на західні околиці Києва, а білогвардійці почали оточувати і роззброювати окремі невеликі українські загони. За таких умов генерал А. Кравс розгубився і втратив зв'язок зі своїми військами, які не знали, що їм слід робити — відповідати вогнем чи ухилятися від боїв. Спроби вступити в переговори з генералом М. Брєдовим виявилися безуспішними, він відмовлявся говорити з українськими представниками, зухвало погрожуючи парламентарям арештом.

У цих надзвичайно складних умовах уряд УНР, сподіваючись на підтримку Антанти, яка, на його думку, мала б неодмінно змусити Денікіна рахуватися з незалежною Українською державою, вирішив уникнути війни з білогвардійцями. За це ж говорила і стратегічна ситуація — новий фронт і новий ворог був УНР не потрібний. Власне, тому на початку вересня 1919 р. Центральна группа генерала А. Кравса почала відступ з-під Києва на захід, до району Козятина. Водночас Західна група після невдалої спроби вибити «червоних» з Коростеня сама почала відхід спочатку до Житомира і Новограда-Волинського, а потім до Бердичева і Шепетівки.

У середині вересня 1919 р. хитке перемир'я на лінії зіткнення українських та білогвардійських військ було врешті порушене. На станції Бирзула, яку займали одночасно частини двох армій, сталася бійка і білогвардійців було роззброєно. Тоді ж українські війська перехопили наказ командувача денікінськими військами

на Правобережжі генерала Шилінга, у якому, зокрема, йшлося: «При зустрічі з військами Петлюри пропонувати їм роззброїтись або залишити територію, яку займає Добровольча армія. У разі невиконання цих вимог трактувати їх як противника. При цьому належить всіляко затягувати розмови і вияснити фізіономію петлюрівців та їх ставлення до нас». Невдовзі було перехоплено ще один наказ про початок активних і масштабних бойових дій проти армії УНР. Маски було скинуто. За таких умов українське командування не мало іншого вибору, окрім адекватної відповіді. Таким чином, у останній декаді вересня на тлі інших конфліктів почалася українсько-білогвардійська війна. УНР знову опинилася у кільці фронтів, зусібіч затиснута ворогами: зі сходу проти українців були війська «білих», з півночі — «червоних», із заходу — поляків.

Аби позбутись хоча б одного фронту, С. Петлюра у вересні пішов на угоду з Польщею, фактично визнавши окупацію нею Галіції. Це призвело до загострення протиріч із галичанами, і в листопаді 1919-го Галицька армія перейшла на сторону Денікіна. Ця зрада, поєднана зі страшною епідемією тифу, призвела до розвалу фронту. На початку грудня рештки українських військ, які ще зберігали вірність уряду УНР, сконцентрувались у невеликому за площею районі на південному заході Волинської губернії. Обрисами він нагадував трикутник зі сторонами завдовжки 35—40 км, вершинами якого були містечка Любар, Миропіль та Остропіль Новоград-Волинського повіту. Тут Армія УНР опинилася у пастці, адже була звідусіль заблокована значно більшими за чисельністю ворожими силами: більшовиками, поляками й денікінцями. Саме в цьому «трикутнику смерті» відбувся останній акт її трагедії. За словами українського прем'єра І. Мазепи, у той час «ми як регулярна армія існувати не могли. Щоб зберегти решту армії від деморалізації й розкладу, треба негайно переходити до інших форм боротьби».

6 грудня на урядовій нараді було вирішено ліквідувати регулярний фронт, а всі боєздатні частини вирядити в далекий партизанський рейд. Це був єдиний вихід, аби врятувати армію від

неминучої загибелі в «трикутнику смерті» і зберегти її кадрове ядро до настання весни 1920 р., коли можна було б сподіватись на покращення ситуації. Того ж самого дня реорганізована армія під проводом генерала М. Омеляновича-Павленка, маючи у своїх лавах 5—10 тис. вояків, виступила у славний і героїчний Перший зимовий похід ворожими тилами «білих» і «червоних», що тривав рівно п'ять місяців.

З другої декади грудня 1919 р. військово-політична ситуація в Україні починає змінюватися. Після безуспішного походу на Москву розбиті у важких боях під Орлом білогвардійські війська генерала Денікіна швидко відступають на південь. Замість них знову приходить радянська Червона армія. 11 грудня її частини займають Полтаву і Харків, 16-го — Київ, 30-го — Катеринослав, 2 січня 1920 р. — Вінницю, 24-го — Єлисаветград, 3 лютого — Миколаїв і Херсон, а 7-го — Одесу. Вибиті з України білогвардійці зуміли закріпитися лише на Кримському півострові.

Український уряд втратив контрольовані ним терени, а вцілілі українські військові частини перейшли до партизанської боротьби. Фактично наприкінці 1919 р. — на початку 1920 р. уряд УНР зійшов з арени політичної боротьби як самостійний гравець. Подальший успіх тепер залежав від наявності у нього сильного союзника.

Таким союзником стала Польща, з якою у квітні 1920 р. у Варшаві було укладено угоду про спільні дії проти більшовиків. 21 квітня було підписано політичну конвенцію, за якою Польща визнавала незалежність УНР, гарантувала її уряду морально-політичну та економічну допомогу у боротьбі проти «червоних», а також відмовилася від претензій на землі колишньої Речі Посполитої в кордонах 1772 р. Натомість УНР зрікалася прав на окуповану поляками Східну Галичину і Західну Волинь. 24 квітня було укладено військову конвенцію, за якою армія УНР отримала великі партії зброї, а також підпорядковувалася польському командуванню. Водночас український уряд погодився підпорядкувати полякам свої залізниці та забезпечувати їх продуктами під час наступу.

Після цього 25 квітня об'єднані польсько-українські сили (60 тис. польських і 5 тис. українських вояків) розпочали наступ. За тиждень боїв вони вибили «червоних» із Житомира, Бердичева, Вінниці, Козятина і 7 травня увійшли до Києва. Але цей успішний наступ не спричинив всенародного антибільшовицького повстання, на яке так сподівався С. Петлюра. Крім того, поляки, всупереч своїм обіцянкам, так і не дозволили українцям провести масову мобілізацію населення і розгорнути власну армію, чисельність якої з великими труднощами було доведено лише до 20 тис. вояків.

У травні 1920 р. «червоні» стягнули до боротьби проти об'єднаних польсько-українських армій чималі військові сили й на початку наступного місяця самі перейшли в наступ, перехопивши ініціативу на фронті. Роль головного тарана відігравала 1-а кінна армія С. Будьонного. 12 червня більшовики зайняли Київ, в середині липня вийшли на лінію Збруча, 25 липня вони захопили Броди, 26-го — Тернопіль, де через кілька днів було проголошено про створення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Армія УНР відійшла за Дністер, поляки відкотилися до Львова.

Однак панування «червоних» у Східній Галичині виявилося недовгим. Уже за кілька тижнів вони почали відступати під тиском польсько-українських частин. Авантюрний штурм 16—17 серпня міцно укріпленого Львова знекровив 1-у кінну армію, яку було остаточно розбито в боях біля Замостя, де прославилися вояки української 6-ї стрілецької дивізії полковника М. Безручка. У подальшому було звільнено всю Східну Галичину і Західну Волинь. Наприкінці вересня армія УНР перейшла на східний берег Збруча, вступивши на рідний державний терен. Її успішне просування вперед і переслідування побитого ворога було зупинене у середині жовтня внаслідок сепаратного перемир'я, яке уклали з більшовиками поляки і до якого вимушено приєдналася й українська сторона. Варшава, яка ще вчора була нашим бойовим побратимом, відмовилася від українського союзника. Позбавившись опіки поляків, уряд

УНР у звільнених повітах південно-західної частини Поділля нарешті провів масштабну мобілізацію, яка збільшила чисельність війська до 40 тис. Однак усе було марно, адже 10 листопада, за день до завершення перемир'я, «червоні» перейшли у наступ і менш ніж за два тижні вибили українську армію за Збруч, де її інтернували поляки.

Однак ця невдача не збентежила українських лідерів. Навіть перебуваючи за кордоном, вони сподівалися тріумфально повернутися на рідну землю, розраховуючи на підтримку широких селянських мас, що були не задоволені політикою радянської влади в аграрному питанні. Однак підготовлена за участі польських спецслужб збройна інтервенція під проводом генерала Ю. Тютюнника (відома в історіографії як Другий зимовий похід) зазнала в листопаді 1921 р. цілковитої поразки. Її трагічним фіналом став розстріл поблизу поліського містечка Базар 359 захоплених у полон українських вояків. Після цього воєнні дії армії УНР як регулярної збройної сили завершилися. Однак боротьба з більшовиками на цьому не припинилася. Відтоді вона набула інших форм, провадилася іншими методами і точилася вже на інших фронтах: політичному, ідеологічному та розвідувальному.

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Версальська система, що постала після Першої світової війни, була результатом диктату країн-переможниць. Принизливі умови миру сприяли поширенню реваншистських настроїв у німецькому суспільстві. У 1933 р. в Німеччині на хвилі цих настроїв до влади прийшли нацисти. Невдоволеним був і фактичний правонаступник Російської імперії — СРСР. Більшовики вважали, що їхні інтереси не були враховані під час Паризької мирної конференції. Саме Німеччина та СРСР стали головними ревізіоністськими силами у Європі. Природні союзники, вони водночас були й головними антагоністами, оскільки і Гітлер, і Сталін прагнули до світової гегемонії.

Головним об'єктом бажань обох диктаторів була Україна. Сталіну українські ресурси були необхідні для успішного проведення

індустріалізації, адже без міцної армії було неможливо поширення ідей світової революції. Гітлер вбачав в Україні життєвий простір для німецької колонізації й створення тисячолітнього рейху. Тож зіткнення Радянського Союзу та Німеччини було неминучим.

Створені на руїнах континентальних імперій національні держави мали в своїх прикордонних регіонах чисельні національні меншини. Складні взаємовідносини центральних урядів з представниками нацменшин створювали потенційні вогнища нестабільності. Тож не дивно, що саме національне питання визначало порядок денний європейської міжнародної політики міжвоєнного періоду. Серед них були й українці — 35-мільйонний народ у центрі Європи, який не мав своєї держави. Українські землі були поділені між чотирма державами: СРСР, Польщею, Чехословаччиною та Румунією. УРСР, яка мала всі формальні атрибути державності, на практиці керувалася з Москви через більшовицьких ставлеників в ЦК КП(б)У. Тож не дивно, що «українська карта» стала головним козирем у геополітичній грі великих держав.

Напередодні Другої світової війни Чехословаччина залишалася єдиною країною Центрально-Східної Європи, що не піддалася авторитарним тенденціям і зберегла демократичний устрій. Уряд ЧСР проводив досить толерантну політику щодо власних нацменшин. Але це не зупинило Гітлера, який активно мусував тему порушення Чехословаччиною прав студетських німців. 30 вересня 1938 р. з благословення Франції та Великої Британії, що стали на шлях «умиротворення агресора», була підписана Мюнхенська угода. Вона поклала початок розчленуванню Чехословаччини.

Назрівала нова війна, яка могла дати українцям другий шанс у боротьбі за власну державу. ОУН як єдина сила, що сповідувала ідею збройної боротьби, активно включилася в міжнародні процеси. Українські націоналісти усвідомлювали стратегічну вагу Закарпаття як плацдарму для розбудови української держави, але їх непокоїло поширення москвофільських настроїв місцевого населення та антиукраїнська діяльність угорської «п'ятої колони».

1935 р. СРСР та Чехословаччина підписали договір про взаємодопомогу в разі агресії. Це викликало побоювання проводу ОУН, що за сприятливих умов Радянський Союз може скористатися союзницьким договором для окупації краю. Суттєву загрозу становила Угорщина, яка відкрито претендувала на Закарпаття. Угорські зазіхання підтримувала Польща. Відверто ворожа польська позиція була продиктована небажанням мати у себе на кордоні українське державне утворення навіть у формі автономії, не кажучи вже про незалежну Карпатську Україну. Таке сусідство загрожувало національній безпеці Польщі, яка ніяк не могла дати раду власній шестимільйонній українській нацменшині. Користуючись слабкістю ЧСР, угорські й польські диверсійні групи тероризували населення Закарпаття. Вони намагалися розхитати ситуацію з тим, щоб мати привід для інтервенції.

Аби запобігти розвитку негативного для українців сценарію, у лютому 1938 р. Провід Українських Націоналістів (ПУН) створює окремий штаб по Закарпаттю. Він складався з двох секторів: політичного й військового. Згодом представники цього штабу активно долучаться до подій у Карпатській Україні. Серед них і автор української воєнної доктрини — полковник Михайло Колодзінський[1], який у 1935—1937 рр. виклав основні постулати стратегії національної безпеки України.

Колодзінський виходив з геополітичного положення України на межі зі степом. В історичній перспективі таке сусідство змусило українців від самого початку свого існування вести «абсолютні війни» на знищення. Тож для українців «тотальна війна» є природною.

---

[1] Михайло Колодзінський (1902—1939) — український громадсько-політичний та військовий діяч. Член УВО та ОУН. З 1924 р. по 1927 р. служив у Польському війську. Навчався у старшинській школі, отримав звання підхорунжого. З 1929 р. по 1933 р. військовий референт Краєвої Екзекутиви (КЕ) ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ). З осені 1933 р. переведений для нелегальної роботи за кордоном. Працював у Німеччині, Чехословаччині, Австрії, Італії, Нідерландах. Продовжив військову освіту. Отримав звання поручника, згодом підвищений до полковника. Автор багатьох публіцистичних праць та підручників з військової справи. Найвідоміша праця — «Українська воєнна доктрина» (1935—1937), також відома як «Воєнна доктрина українських націоналістів».

Цивілізаційна місія України завжди полягала у опануванні Степу. Уперше вона була окреслена мечем князя Святослава Завойовника. У добу Київської Русі та козаччини вектор української воєнної доктрини був спрямований на південь. Тоді стратегічними задачами було підкорення Степу, захист південного кордону та вихід до моря. У новітню добу головний виклик для України йде зі сходу. Провіщаючи українцям європейське майбутнє, Колодзінський водночас розглядав Україну як природного суперника Кремля у Східній Європі. Оскільки шлях на Схід Європи йде через Київ, то російський імперіалізм, у який би колір він не був пофарбований, чи триколор, чи то червоний, завжди буде ворогом України. Саме тому українці мусять не просто опанувати Степ, а й відсунути кордони Азії до лінії Волги, Каспію, Кавказу, Чорного та Азовського морів. Останнє взагалі мало стати внутрішнім українським морем.

Геополітичне положення України вимагає, аби Київ посів місце регіонального лідера, інакше, на думку Колодзінського, українську незалежність не втримати. Він наголошував: «Хто хоче бути паном-господарем у Києві, то мусить мати ідею для цілої Східньої Європи й сумежних з нею азійських земель. Згідно з цим, ми мусимо мати відповідну концепцію військову, політичну, економічну, а навіть церковну для тих усіх земель і народів. Коли не погодимося з нашою місією, то програємо знову. (...) Не може бути над Дніпром української держави, а над Волгою і Каспієм дикого поля. Це є все одна геополітична цілість». Як видно, оунівський воєнний теоретик не відкидав можливості використання «м'якої сили» і поширення українського впливу шляхом культурної експансії.

Українсько-російську війну Колодзінський розглядав як протистояння землеробської й кочової психології, а головну мету росіян вбачав у перетворенні українців на «номадів», тобто знищенні духовних підвалин нації. Саме тому в своїй воєнній доктрині він надавав великого значення пропаганді. Боротьба поневоленого народу повинна бути пронизана ясними політичними кличами та створенням культу героїв. Популяризації, на

його думку, потребувала і воєнна доктрина, аби вона була зрозумілою кожному, а не тільки військовим. Поточну українську ситуацію Колодзінський оцінював у дусі «тотальної війни»: «Україна сьогодні веде рішучу боротьбу за місце між першими народами світу й за своє виключне право до Сходу Європи, у смертельному зударі з Москвою, яка є духовною загрозою для цілого світу».

Аналіз поразки українців у визвольних змаганнях 1917—1921 рр. приводив українського воєнного теоретика до невтішних висновків. Саме роз'єднаність та розбрат, а не зовнішній ворог призвели до національної катастрофи. Вбачаючи велику шкоду в політичному опортунізмі та регіоналізмі, Колодзінський писав: «Наша воєнна доктрина мусить заступати ідею одної націоналістичної армії, яка б уважала своїм центром Київ і була здібна та готова боротися за кожну п'ядь української землі з однаковим запалом і героїзмом». Соборність та самостійність посіли один щабель не тільки воєнної, а й політичної доктрини ОУН, ідеалом якої стало створення Української Самостійної Соборної Держави (УССД).

Експансіоністські та месіанські інтенції воєнної доктрини Колодзінського є даниною тогочасній інтелектуальній моді та наслідком глибокої політичної й духовної кризи, яку переживала українська нація в 1920—1930-х рр. Головним завданням все ж таки залишалося відродження української державності. Цей процес пролягав через національну революцію, яку Колодзінський розглядав як тотальну війну за створення власної держави. Він сповідував ідею партизанської тактики. Розбудова держави мала йти шляхом проголошення незалежності та створення народної революційної влади в кожному селі, поступово поширюючись на райони й області. Зрештою, такі «повстанські республіки» мали з'єднатися і створити державну структуру. Стратегічною метою було проголошення української держави в Києві.

1938 р. Колодзінський написав «Воєнне значення та стратегічне положення Закарпаття», де зазначив, що природний рельєф Закарпаття дозволяє у стислі терміни перетворити його на плацдарм-фортецю, своєрідну лінію Маннергейма, придатну

як для оборони, так і для наступу. Уже в липні 1938 р. у Колодзінського з'являється можливість безпосередньо долучитися до реалізації ідеї національної революції. Військовий штаб ОУН відправляє його на Закарпаття.

Події довкола Карпатської України розвивалися з блискавичною швидкістю. 11 жовтня 1938 р. була проголошена автономія краю. А вже 2 листопада, за рішенням Віденського арбітражу, від Закарпаття на користь Угорщини відходить близько 12 % переважно рівнинної території та 175 тис. населення. Край втрачає основні міські центри: Ужгород, Мукачеве, Берегове та транспортне сполучення з рештою Чехословаччини. Новою столицею стає місто Хуст.

Український уряд Карпатської України Августина Волошина робить ставку на протекторат Німеччини. Починається активна розбудова державних структур, у тому числі й власних збройних сил. До цього процесу активно долучається ПУН та оунівці-перебіжчики з польської Галичини.

Карпатська Січ

Початок Карпатської Січі було покладено на загальному з'їзді Першої української центральної народної ради в Ужгороді. 4 вересня 1938 р. українці Закарпаття створили парамілітарну організацію — Українську національну оборону (УНО). Її метою був захист державного майна, оборона населення краю від нападів угорських та польських терористів, особистою охороною прем'єр-міністра та міністрів автономного уряду. Загальна кількість членів УНО складала близько тисячі. Вони утворювали міцну мережу по всьому Закарпаттю. З молоді було сформовано два боєздатних відділи УНО. Згодом їх звели в 1-шу чоту під командуванням полк. Михайла Колодзінського (Гузара). 10 листопада 1938 р. саме вони здійснювали евакуацію державних структур автономного уряду Карпатської України з Ужгорода до нової столиці — Хуста.

Реорганізація збройних сил Закарпаття була пов'язана з рішенням Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 р. та політичною кризою у Чехословаччині.

9 листопада 1939 р. відбулися установчі збори Організації народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС). Наступного дня її статут було офіційно затверджено міністром внутрішніх справ Карпатської України Юліаном Реваєм.

Організація мала політичний штаб — Головну команду та Раду. Команду очолював командант, який мав двох заступників і двох членів команди. Рада складалася з команди і референтів — керівників секцій. При Головній команді існував адміністративний секретаріат та ревізійна комісія.

Головним командантом було обрано Д. Климпуша, до складу Головної команди увійшли: генеральний писар та начальник секретаріату І. Рогач; заступник з організаційних і господарсько-фінансових справ І. Роман. Референтом преси, інформацій та політичного виховання, а також зв'язковим старшиною з урядом Карпатської України став С. Росоха.

Існувало три категорії членів організації: дійсні, які були прийняті командою; благодійні, що надавали матеріальну/моральну підтримку; почесні, які мали заслуги перед українським народом. Рішення щодо двох останніх категорій ухвалювала Рада. Всі члени ОНОКС мали рівні права, включно з правом носити форменний одяг, відзнаки і зброю. Відзнаки розміщувалися на рукавах і головних уборах.

За званнями керівний склад поділявся на: старший січовик, десятник, сотник і атаман. Вони займали відповідні посади: гуртковий, провідник, кошовий, член ради й командант.

Низові організації поділялися на відділи — «чоти», ті в свою чергу, об'єднувалися в «кущі». Команди ОНОКС були створені в Іршаві, Воловому (нині Межигір'я), Великому Бичкові, Перечині, Рахові, Тячеві та Хусті.

Окрім політичного штабу, якій діяв легально, існував ще й таємний військовий штаб. Його перші очільники — полковники М. Аркас та Г. Стефанів стояли біля витоків УНО. Згодом

виконувачем обов'язків начальника штабу став автор української військової доктрини, член ОУН полковник М. Колодзінський.

До штабу входили також й інші оунівці: Р. Шухевич (Щука), З. Коссак (Тарнавський), О. Карачевський (Свобода), Г. Барбаш (Чорний), Є. Врецьона (Волянський), І. Кедюлич (Чубчик). Для багатьох з них боротьба за Карпатську України стане першим бойовим хрещенням на шляху збройної боротьби за українську державу. Карпатська Січ сконцентрувала найбільш радикальний національно-патріотичний елемент, головним чином членів ОУН — втікачів з Галичини.

До військових справ також залучалися представники ПУН О. Сеник (Грибівський), генерали — М. Капустянський (Низола), В. Курманович та В. Петрів.

Загальна кількість бійців, що перебували на казарменному положенні, не перевищувала 2 тис. осіб. Озброєння мали лише 300—400 осіб. Члени Карпатської Русі несли патрульну службу у прикордонній смузі проти угорських та польських терористів, допомагали поліції. ОНОКС мав свій тижневик — «Наступ» (ред. С. Росоха). Великий акцент робився на пропагандистській роботі. При штабі Карпатської січі виготовляли державну символіку, агітаційні плакати, оформляли мітинги, різні урочистості і свята. Також працювала група пропагандистів та лекторів — «Летюча естрада», яка займалася політичною пропагандою серед населення.

У лавах Карпатської Січі існував жіночій відділ, який очолювали М. Тисовська та М. Химинець.

4 грудня 1938 р. у Хусті відбувся І-й з'їзд Карпатської Січі, який затвердив організаційну структуру й ідеологічну основу організації. Згідно положень, викладених в доповіді С. Росохи «Творим збройні сили народу», КС мала стати організацією тотального характеру, що охоплювала всі напрями національного та державного життя закарпатських українців. Оунівське керівництво ОНОКС розглядало її як оборонний суспільний рух, покликаний боротися з головними ворогами — комуністичною доктриною та мадярофільством.

Військовий штаб Карпатської Січі був сформований переважно з представників ОУН і перебував у фактичній опозиції до уряду А. Волошина та політичного керівництва ОНОКС в особі Д. Климпуша. Такі розбіжності є досить традиційними в українській воєнній історії. Українські військові завжди мали більш радикальні підходи до вирішення питань, не завжди розуміючи дипломатичні тонкощі «мистецтва можливого», які розцінювалися як угодівство.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до сейму (сойму) Карпатської України. Але вже 6 березня Гітлер приймає рішення про остаточну ліквідацію Чехословаччині і дає «відмашку» Угорщині щодо Закарпаття.

Військовий штаб ОНОКС витупив з вимогою негайно озброїти січовиків. Враховуючи міжнародну ситуацію, голова уряду Волошин підтримав цю ініціативу. Однак це рішення викликало категоричний спротив представника чеського уряду в краї — генерала Л. Прхали. Він вимагав, аби січовики повернули зброю, внаслідок відмови в ніч з 13 на14 березня у Хусті відбувся бій між Карпатською Січчю та чеськими військами. Тільки повномасштабний наступ угорських військ, який розпочався 14 березня, зупинив це безглузде кровопролиття.

Звернення Волошина до Німеччини з прохання взяти Карпатську Україну під свій протекторат і зупинити Угорщину не були почуті. 14 березня Волошин проголошує незалежність, 15 березня 1939 р. сейм Карпатської України приймає акт про незалежність. В умовах фактичної капітуляції центрального уряду чеська армія заявила про свій нейтралітет. У терміновому порядку Волошин призначає військовим міністром С. Клочурака, а головнокомандувачем Збройних Сил Карпатської України полк. Армії УНР С. Єфремова. Основу ЗС Карпатської України складали січовики.

Угорські війська рухалися у трьох основних напрямах — на Хуст, Іршаву та Перечин. Визначальний бій відбувся на Красному полі.

Бій на Красному полі

Красне поле — це рівнина на правому березі Тиси поблизу м. Хуста — столиці Карпатської України. Тут відбувся основний бій між захисниками Карпатської України та угорською армією. Відступаючи від Виноградова через Королево аж до Красного поля, січовики стримували сили противника, що переважали, і тим самим дозволили Сейму (Сойму) Карпатської України прийняти акт про незалежність.

Остання лінія оборони пролягала вздовж залізничного шляху Рокосово — Веряця — Велика Копаня та тягнулася вздовж правого берега Тиси на 4 км. Регулярним частинам угорської армії протистояли дві сотні вояків, озброєні легкими кулеметами, гвинтівками, ручними гранатами та пістолетами. 16 березня 1939 р. тут відбулася вирішальна битва. Бій розпочався о десятій годині й тривав з півгодини. Зрештою січовики змушені були відступити під сильним артилерійським обстрілом. О дванадцятій годині з Хусту підійшла сотня підкріплення, що дозволило січовикам перейти в контратаку. Бій на Красному полі затягувався, угорська армія вирішила задіяти літаки та легкі танкетки. Перевага угорців у живій силі й озброєнні змусила карпатських оборонців відступати з боями до Хусту. О шістнадцятій годині угорські війська увійшли в Хуст.

У бою на Красному полі загинуло близько 230 січовиків, українських офіцерів чеської армії й добровольців, переважно семінаристів та пластунів. Крім того, мадяри захопили в полон 450 січовиків. Серед них було багато галичан. Втрати угорців становили близько 160 убитими і 400 пораненими.

Підполковник армії УНР Василь Филонович, член Генерального штабу Національної оборони Карпатської України, написав про бій на Красному полі: «Тут повстали нові Карпатські Крути».

Залишки вояків з Красного поля приєдналися до решти січовиків, які відступали до Великого Бичкова, аби організувати там другу лінію оборони.

19 березня 1939 р. Карпатська Україна припинила організований військовий спротив, але повстанська боротьба окремих партизанських загонів проти окупантів тривала в Карпатських горах аж до травня.

У боях карпатські січовики втратили близько тисячі осіб, тоді як втрати угорської армії — 72 вояки вбитими, 163 пораненими і 4 пропали безвісти. Серед них і автор української воєнної доктрини М. Колодзінський. Він та ще 15 січовиків були розстріляні у Солотвино. Отже, перша спроба українців відновити незалежність і повернути Україну на карту Європи як суб'єкт міжнародної політики провалилася. Показовою була і реакція нацистської Німеччини: Гітлер апріорі не розглядав Україну та українців навіть як молодших партнерів.

Удруге «українська карта» була розіграна вже між головними прихильниками партії війни в Європі — Німеччиною та СРСР. Їх зближення було обумовлено обопільною користю такої співпраці. Радянський Союз конче потребував інвестицій для модернізації своєї економіки. Німеччина, в свою чергу, відчувала брак сировини. До того ж обидва диктатори виношували плани щодо ліквідації Польської держави, гарантами безпеки якої виступали Франція та Великобританія.

Тож німецько-радянська торговельна угода від 19 серпня 1939 р. була вигідною обом сторонам. Німеччина надавала СРСР кредит у розмірі 200 млн німецьких марок на пільгових умовах для закупівлі німецьких товарів. Мова йшла про гірничорудне устаткування, обладнання для нафтової, хімічної, сталеливарної промисловості та електростанцій, локомотиви, судна та військову техніку, що мала бути поставлена в Радянський Союз протягом двох років з моменту підписання угоди. СРСР також зобов'язувався протягом двох років поставити Німеччині сировини на суму у 180 млн німецьких марок.

23 серпня 1939 р. СРСР і Німеччина підписують ще й політичну угоду, так званий Пакт Молотова—Ріббентропа, який містить таємні протоколи. Визначений торговельно-кредитною угодою термін у два роки, як і таємні протоколи цього

пакту, вказують на тактичний характер співробітництва двох тоталітарних режимів. Головним об'єктом зацікавлення обох диктаторів була Україна.

Неспроможність Гітлера і Сталіна домовитися щодо України була очевидною. Але обидва диктатори потребували часу для здійснення своїх задумів. Гітлеру треба було убезпечити свої західні кордони, адже досвід Першої світової підказував, що Німеччина не зможе вести війну на два фронти. Радянський Союз потребував часу для нарощування військового потенціалу. Керівництво СРСР також мало напружену ситуацію на своїх далекосхідних кордонах з Японією.

Характер радянсько-німецької економічної співпраці вказує на особливу зацікавленість саме Сталіна в цих угодах. Зрештою, УРСР внаслідок поділу Польщі приросла українськими етнографічними землями, а Сталін «закрив», як йому тоді здавалося, «українське питання» раз і назавжди.

Виконання торговельної угоди обернулося нещадною експлуатацією насамперед аграрних та промислових регіонів Радянської України. Протягом дії угоди Німеччина отримала від СРСР 1,5 млн т зерна, 1 млн т лісоматеріалів, 238 тис. т бензину, 14 тис. т міді, 140 тис. т марганцевої руди, 8 млн т нафтопродуктів, десятки тисяч тон стратегічної сировини — нікелю, алюмінію, золота і навіть платини (900 кг!). Сталін забезпечив Німеччину всіма дефіцитними матеріалами, необхідними для зміцнення німецької військової машини.

Вражає сумлінність СРСР у дотриманні торговельної угоди. Німці припинили виконання своїх зобов'язань за два з половиною місяці до нападу на Радянський Союз, тоді як останній вагон з продовольством і сировиною для Німеччини був відправлений зі станції Брест-Литовськ за кілька хвилин до початку німецької агресії. Протягом 1939—1941 рр. поставки Радянського Союзу до Німеччини становили 40 % всього експорту СРСР. Складається враження, що Сталін намагався задобрити Гітлера чи принаймні приспати його увагу.

Натомість поставки устаткування в СРСР були вигідні Гітлеру, в плани якого входила колонізація радянських територій. Фактично він допомагав в індустріалізації регіонів, що невдовзі мали перейти під контроль Німеччини. Постачання зброї почалося тільки напередодні агресії, а отже, радянські інженери не встигали підготувати цю техніку, аби використати її проти Німеччини.

Гра двох диктаторів «на випередження» закінчилася тактичною поразкою Сталіна і дорого коштувала Україні, яка одна з перших відчула на собі всі тяготи війни та стала основним полем бою.

Орієнтації українських політичних рухів

У вересні 1939 р. паризька газета «Тризуб» опублікувала заяву лідерів петлюрівської еміграції (середовища уряду УНР у вигнанні). У ній наголошувалося: «...Як би не розгорнулися події, — українці добре знають, де їх місце в страшних і рішучих перипетіях світової драми, що надходить в жахливій грозі і бурі воєнній. Ми — разом з Францією, Англією і Польщею... ми знаємо, що боротимемося за правду і справедливість, за право нашого власного народу на державну самостійність... ми тим самим продовжуємо непримиренну боротьбу й проти нового ґерманського союзника — Москви, нашого одвічного ворога, й змагаємося за визволення з московських кайданів України...»

Незабаром після цієї заяви її автори були уповноважені представляти Українську Народну Республіку перед міжнародною спільнотою. Президент Андрій Лівицький, наступник убитого 1926 р. Симона Петлюри, залишився зі своїм урядом у Варшаві. Після німецької та радянської окупації Польщі він уже не міг відстоювати незалежний політичний курс, а тому передав свої повноваження В'ячеславу Прокоповичу у Франції. Еміграційні діячі УНР залишалися вірними союзницьким відносинам із Польщею, задекларованим Варшавською угодою 1920 р. Тому, коли польський уряд проголосив, що продовжить боротьбу проти окупантів з території Франції, аналогічним чином зробили і петлюрівці.

Польсько-французька орієнтація Прокоповича не виглядала бездоганною. Поляки боролися, зокрема, за повернення передвоєнного статус-кво у Західній Україні, тобто за відновлення свого контролю над Львовом і Луцьком. Французи та британці просто не помічали приязних декларацій українців; у кращому разі петлюрівців сприймали як молодших партнерів союзниці Польщі. Та все ж діячі УНР бачили свій шанс у тому, що після пакту Молотова—Ріббентропа Радянський Союз був тісно пов'язаний з агресором, Німеччиною. Прокопович вірив, що перемога Франції й Британії над Гітлером буде також перемогою і над Сталіним. Розгром союзниками червоної Москви мав відкрити шлях до визволення принаймні центральної частини України зі столицею — Києвом.

30 червня 1941-го (менш ніж через два роки після петлюрівської декларації у Франції) у Львові проголошено Акт відновлення Української Держави: «...3. Новоповстаюча Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Великою Німеччиною, що під проводом свойого Вождя Адольфа Гітлера творить новий лад в Европі і світі та допомагає Українському Народові визволитися з під московської окупації. Українська Національна Революційна Армія, що твориться на Українській Землі, боротимесь дальше з Союзною Німецькою Армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Державу і новий лад у цілому світі...» Так визначили свою зовнішньополітичну орієнтацію бандерівці. Того ж дня вони ініціювали створення уряду — Українського Державного Правління на чолі з прем'єром Ярославом Стецьком. Члени Революційного Проводу ОУН Степана Бандери прагнули взяти на себе відповідальність за українську державу і не дуже рахувалися з існуванням еміграційного уряду УНР. Максимум, що вони були готові запропонувати, — це участь окремих уенерівських представників в уряді Стецька.

Ситуація літа 1941 р. докорінно відрізнялася від осені 1939-го. Німеччині вдалося розбити Францію та істотно похитнути віру інших європейців у перемогу антигітлерівської коаліції. Сподівання Прокоповича на те, що франко-британські союз-

ники атакують СРСР, не виправдалися. Натомість удару по Радянському Союзу завдав сам Гітлер, і тепер перспективи української території залежали від німецько-радянського протистояння. Незабаром Англія і Польща, на які покладали свої надії діячі УНР, стали шукати шляхів примирення з найбільшим ворогом української незалежності — Сталіним.

За таких умов орієнтація на Берлін виглядала більш логічною для справи визволення України. Німецька армія швидко завоювала більшість європейських держав, а радянські війська ледве впоралися з лінією Маннергейма маленької Фінляндії. Тож коли гітлерівські війська перетнули радянський кордон, здавалося, що падіння сталінського режиму — справа кількох тижнів. Вермахт і справді швидко просувався вперед радянською територією. Але чи погодяться нацистські керівники на створення українцями своєї держави, так, як це зробили у випадку Хорватії й Словаччини? На це питання влітку 1941 р. бандерівці не мали ствердної відповіді. Тому ОУН вирішила поставити своїх ситуативних союзників перед фактом: українська держава так чи інакше буде відновлена. Оунівці сподівалися, що німецьке керівництво не буде опиратися самодіяльності українців в умовах протистояння спільному ворогу — СРСР.

Розрахунки бандерівців не справдилися так само, як і уенерівців. Незалежна Україна у вирі Другої світової війни не була потрібна ні Франції, ні Англії, ні Третьому рейху. Незабаром бандерівська ОУН та емігранти з УНР перейдуть на протилежні займаним позиції. Арешт гітлерівцями уряду Стецька і розгортання репресій проти націоналістів змусить ОУН(б) перейти у підпілля. Оунівцям знадобиться рік, щоб підготувати масовий збройний рух, УПА, який дестабілізує німецьку окупаційну адміністрацію на Волині. Натомість більшість живих ветеранів Армії УНР зберігатимуть надію на те, що Гітлер дозволить якщо не державу, то хоча б регулярне військо для боротьби з більшовиками. Відповідні петиції до фюрера писатиме Андрій Лівицький з Варшави та інші українські лідери.

А поки ветерани Визвольних змагань активно вступатимуть у військові та поліцейські формування Третього рейху.

Поза тим, більшість українців-учасників Другої світової війни були на боці держав Антигітлерівської коаліції. Без жодної надії на відновлення державної незалежності. Червоноармійці боролися за вигнання нацистів з радянської України. Представники західної української діаспори віддано виконували свій громадянський обов'язок перед державами проживання. Заручниками ситуації виявилися ті українці, які не за власною волею були змушені проливати кров у складі утворених Союзниками національних формувань — польських і чехословацьких.

Українці у Вересневій кампанії 1939 р.

У переддень війни, 30 серпня, Польща оголосила мобілізацію. До армії призвано близько мільйона громадян, серед яких до 120 тис. були західними українцями. Майже всі військовослужбовці-українці у Війську Польському були рядовими або молодшими офіцерами. Такий стан справ був наслідком напружених польсько-українських відносин і недовіри з боку офіційної Варшави до представників найчисленнішої національної меншини республіки. Тож полки, укомплектовані призовниками з Галичини і Волині, билися під командуванням польських офіцерів і на всіх ділянках фронту. Близько восьми тисяч бійців-українців загинули в боях з Німеччиною та СРСР.

Однак була і окрема каста українців, що стали на захист Польщі. Починаючи з 1928 р. чотири десятки офіцерів-ветеранів Армії УНР підписали контракт на проходження служби у Війську Польському. Переважно вони були емігрантами з Наддніпрянської України, які з боями відступили на захід під натиском більшовиків. У міжвоєнній Польщі офіцери української армії певний час зберігали військову організацію і надію на швидке відновлення бойових дій проти СРСР. Вони не поспішали брати польське громадянство і жили

у власному віртуальному світі нескореної УНР на чолі з Симоном Петлюрою, а згодом Андрієм Лівицьким. Щоб не втрачати бойових навичок і не відставати від розвитку військової справи, українські ветерани вступали до польської армії — на умовах, погоджених керівництвом Польщі та еміграційним урядом УНР. Вісім контрактових офіцерів-українців навчалися у Вищій військовій школі (польській академії Генштабу): ротмістр Іван Зваричук, поручник Василь Татарський, капітани Аркадій Валійський, Петро Самутін, Микола Палієнко, майори Віктор Малець, Петро Дяченко і Павло Шандрук. Усі вони взяли участь у вересневих боях 1939 р., а Шандрука навіть відзначено найвищою польською бойовою нагородою — срібним хрестом ордена *Virtuti Military*. У боях в районі Замостя він зміг врятувати від розгрому німцями 29-у піхотну бригаду.

Більшість українських офіцерів Війська Польського боролися на фронті проти вермахту і потрапили до німецького полону. Були й такі, як Петро Дяченко, бригада якого зіткнулася з Червоною армією. У боях над Німаном Дяченко отримав поранення. Його кавалерійський відділ із боями пробився до Литви, де був інтернований, а згодом опинився у таборі для польських старшин під Кенігсбергом, у Німеччині. Доля тих, хто потрапив у радянський полон, була різною. Рядових українців переважно швидко звільнили. Деякі разом із польськими колегами опинилися в таборах Сибіру і Півночі або ж були страчені. У Катинському лісі серед інших загинув православний капелан Війська Польського Симон Федоронько. Невеликій частині українців удалося евакуюватися з польськими підрозділами через Румунію до Франції. Серед них Михайло Опаренко та Юрій Сальський (син міністра військових справ УНР Володимира Сальського); обоє — пілоти польських ВПС.

Легальні українські партії, представлені у парламенті, сеймі, у перші ж дні конфлікту заявили про свою лояльність до польської держави. Визначні депутати-українці Василь Мудрий та Степан Скрипник (майбутній патріарх Мстислав) на сторінках газети «Діло» закликали українців забути минулі образи

і виконати громадянський обов'язок перед Польщею. Але не всі українські політичні лідери підтримали у війні Варшаву.

На відміну від легальних організацій, підпільна ОУН вважала, що розгром Польщі може принести свободу Західній Україні. Такі надії підтримувала і німецька військова розвідка (абвер), що була зацікавлена у дестабілізації польського тилу. Проведені поліцією масові превентивні арешти виявлених підпільників не змогли підірвати сили ОУН, яка готувала повстання. Поки крайовий провідник Володимир Тимчій організував повстанські загони на місцях, лідер ОУН Андрій Мельник домовився з абвером про створення у Словаччині невеликого українського формування: ВВН (українською це розшифровували: «Військові відділи націоналістів», а німецькою: «Berg-Bauern-Hilfe» — «допомога гірським селянам»). Цей спецпідрозділ під командуванням колишнього полковника УНР Романа Сушка повинен був вступити до Польщі разом із вермахтом та просуватись у напрямку Львова.

Перед самим німецьким нападом шеф абверу Вільгельм Канаріс натякнув Мельнику, що після розгрому Польщі можуть виникнути умови для утворення в Галичині та на Волині української держави. Заохочені такою перспективою, лідери ОУН навіть призначили заочно прем'єром Омеляна Сеника, а Микола Сціборський за добу написав для цієї держави проект конституції. Але українська карта для німців була тільки запасною. Головна їх мета полягала в тому, щоб втягнути у війну проти Польщі Радянський Союз. Варіант утворення «західноукраїнської держави» був навіть не стільки альтернативою радянській окупації, скільки стимулом для неї, адже у Берліні добре знали, що Сталін не потерпить жодних незалежних українських держав під боком УРСР.

Радянський Союз напав на Польщу не відразу, а на шістнадцятий день Вересневої кампанії. За цей час вермахт встиг просунутись до Бреста і Львова. Сталін побоювався можливої реакції на відкриту інтервенцію з боку Франції та Великої Британії й чекав, поки польське керівництво припинить опір Німеччині. У той же час радянська розвідка уважно відстежувала,

як повстанці ОУН роззброюють тилові польські підрозділи і встановлюють контроль над селами і містечками Західної України. 15 вересня німецьке МЗС поінформувало Москву, що Німеччина практично завершила розгром Польщі. Зазначалося, що Німеччина не має наміру окупувати східні польські території, тому якщо СРСР не втрутиться, в тих районах можуть виникнути умови для формування нових держав. Цього було вже досить для ухвалення остаточного рішення, і 17 вересня нарком зовнішніх справ В'ячеслав Молотов оголосив, що «радянський уряд віддав розпорядження головному командуванню Червоної армії надати наказ військам перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно Західної України й Західної Білорусі». Задоволені такою реакцією німці негайно відкликали з фронту «Легіон Сушка» та розформували його.

Варто зазначити, що були також українці, які взяли участь у Вересневій кампанії як німецькі громадяни. Один з них — син першовідкривача рентгенівського випромінювання Олександр Іванович Пулюй. Під час Визвольних змагань років він воював у складі УСС і УГА, пізніше емігрував до Німеччини та прийняв громадянство. На початку 1939 р. Пулюя мобілізували у вермахт, за розподілом він опинився в абвері. У 20-х числах вересня радянські та німецькі війська пересувалися, взаємно поступаючись завойованими польськими територіями. Вермахт відступив із Галичини, однак у львівських шпиталях залишалися на лікуванні поранені німецькі солдати. Пулюй, як член військової делегації, їздив до Львова домовлятися з радянським командуванням про евакуацію цих пацієнтів, а заодно скористався нагодою попередити знайомих українців, де саме буде проходити новий німецько-радянський кордон. Завдяки Олександру Пулюю багато представників української інтелігенції змогли вчасно переїхати до німецької окупаційної зони, поки ними не зацікавився НКВС. А ще Пулюй привів у полон польський ескадрон на чолі з колишнім австрійським принцом Карлом Альбрехтом, за що отримав німецький Залізний Хрест.

Військові дії на Східному фронті у 1941—1942 рр.

О третій годині 15 хвилин 22 червня 1941 р. німецька артилерія та авіація завдали масованого удару по радянських військах, розпочалися бойові дії на Східному фронті Другої світової війни. Керівництво СРСР і командування Червоної армії виявилося зовсім не готовим до такого розвитку подій.

Справжнім лихом для Червоної армії в умовах хаосу і паніки стало небажання рядових солдатів захищати сталінський режим і масове дезертирство. 17 липня 1941 р. начальник Управління політичної пропаганди Південно-Західного фронту Михайлов доповідав: «У частинах фронту було багато випадків панічної втечі з поля бою окремих військовослужбовців, груп, підрозділів. Паніка нерідко переносилася шкурниками і боягузами в інші частини, дезорієнтуючи вищі штаби про справжній стан справ на фронті, про бойовий і чисельний склад військ, про власні втрати. Неймовірно велика кількість дезертирів. Тільки в одному 6-му стрілецькому корпусі за перші 10 днів війни затримано дезертирів і повернено на фронт 5000 осіб (тобто 10 % особового складу корпусу. — *Авт.*). За деякими даними, загороджувальними загонами затримано за період війни 54 тис. чол., які загубили свої частини і відстали від них, в тому числі 1300 осіб командирського складу...»

Особливо болісним було дезертирство офіцерів, у тому числі високопоставлених.

Таким чином, через грубі помилки командування, яке вводило свої війська в бій неорганізовано, видавало суперечливі накази, хаотично «ганяло» танки дорогами Західної України, через паніку і дезертирство особового складу 1400 радянських танків під час Волинської танкової битви не могли розгромити три німецьких танкових дивізії, в яких на озброєнні було 300 танків.

До 2 липня 1941 р. німецькі війська повністю розгромили 8-й, 4-й, 9-й, 15-й, 19-й радянські мехкорпуси й 36-й стрілецький корпуси. Волинська танкова битва, що тривала з 25 червня

до 3 липня 1941 р., перетворилася на танковий погром, у якому війська Південно-Західного фронту втратили 3464 танки з 4204.

Завдяки перемозі на Волині німецькі танкові сили вирвалися на оперативний простір. 10 липня 1941 р. німецькі війська досягли оборонних рубежів столиці на річці Ірпінь. 11 липня в зовнішньому секторі Київського укріпрайону зав'язалися перші бої за місто.

Фронт вигнувся великою дугою — на півночі, в районі Києва, німці дійшли майже до Дніпра, а на півдні Червона армія утримувала південну Київщину та Черкащину. Німецьке командування правильно оцінило перспективи проведення охоплювального маневру. З-під Білої Церкви й Києва німецькі танкові дивізії розвернулися на 90 градусів на південь і почали наступати вздовж Дніпра в напрямку Чорного моря.

Радянському командуванню необхідно було вирівнювати лінію оборони. Про це неодноразово повідомляли Москву. Однак Ставка Верховного Головнокомандувача відмовляла, вбачаючи у будь-якому відступному маневрі зраду й дезертирство. Після панічної втечі, хаосу й дезертирства перших тижнів війни Сталін став ще більш підозрілим у ставленні до своїх командувачів і не погоджувався на їхні пропозиції відступати за Дніпро. Натомість Москва розпочала реорганізацію військ. 15 липня 1941 р. було ліквідовано механізовані корпуси (власне, ліквідували їхні штаби, бо самих корпусів уже й не було), залишки 6-ї й 12-ї армії, які втратили зв'язок із командування Південно-Західного фронту, перепідпорядкували Південному фронту. Було сформовано три головні командування: Північно-Західного, Західного та Південно-Західного напрямків. Головне командування останнього напрямку об'єднало управління військами Південного та Південно-Західного фронтів. У вищому командуванні фронтами почалася чехарда, пов'язана з перерозподілом сфер відповідальності. Цим скористалися німецькі штабісти, які розробили операцію з оточення радянських військ.

Двома концентричними ударами з півночі та півдня в районі Умані було відрізано майже 200-тисячне радянське угрупування

(залишки згадуваних 6-ї й 12-ї армій під командуванням І. Музиченка та П. Понєдєліна[1]). Протягом двох тижнів, до 8 серпня 1941 р., дві армії в уманському котлі просто розпалися. Дві армії у складі 7 корпусів, 15 стрілецьких і 5 танкових дивізій припинили будь-який організований спротив. Вермахт захопив до неволі 103 тис. бійців і командирів на чолі з командувачами армій, а також генералами Соколовим, Тонконоговим, Огурцовим, Абранідзе, Прошкіним, заволодів 317 танками (це становило 40 % від чисельності всіх німецьких танків, що діяли на території України!), 858 гарматами. Німецькі війська майже без перешкод широким фронтом вийшли до Дніпра протягом 25—30 серпня 1941 р. Війська Південного фронту були ізольовані від військ Південно-Західного фронту. На лівому березі Дніпра вермахтом було захоплено плацдарми в районі Кременчука, і майже вся Правобережна Україна опинилася в німецьких руках.

Реакція Сталіна на катастрофу 6-ї та 12-ї армій була неймовірно гострою. Замість того аби проаналізувати причини оточення крупних сил Червоної армії, причини небажання червоноармійців воювати, замість того щоб докорінно змінити політику, вибачитися перед народом за два десятиліття терору і знищення, пообіцяти політичні та економічні свободи, Сталін вдався до улюбленої практики — залякування і терору, які посилилися з початком війни. 6 липня 1941 р. накази про нещадну боротьбу з дезертирами одночасно з'являються за підписами командувачів Південно-Західного і Західного фронтів. Однак усі зусилля в перші тижні війни були марними. Червона армія продовжувала розсипатися. Після чергового «уманського котла» 16 серпня 1941 р. побачив світ наказ Ставки Верховного Головнокомандування Червоної армії № 270, у якому командири та червоноармійці, які потрапляли до полону, прирівнювалися до «злісних дезертирів», а їхні родини мали піддаватися репресіям.

---

[1] Генерал П. Понєдєлін, який потрапив до німецької неволі важко пораненим, після німецького полону і 5 років слідства був 25 серпня 1950 р. засуджений Воєнною колегією Верховного суду СРСР до страти.

Тоді як Південно-Західний фронт невпинно йшов до катастрофи, на ділянці Південного фронту — в Бессарабії — ситуація була набагато сприятливішою для Червоної армії. Основними наступальними силами на півдні були слабкі румунські війська. 22—23 червня 1941 р. розпочалися перші зіткнення на ділянці Південного фронту. 2 липня 1941 р. румунська група армій «Антонеску» спільно з 11-ю німецькою армією розпочала масштабні наступальні операції в напрямках на Могилів-Подільський, Кишинів і Дубоссари. Румунський морський десант форсував Дунай і захопив узбережжя Чорного моря на півдні сучасної Одеської області. 3-тя румунська армія була виділена спеціально для захоплення Буковини й міста Чернівці. Саме військам цієї армії вдалося до 5 липня зайняти Чернівці, а до 9 липня повністю розгромити 18-ту радянську армію на території Чернівецької області.

Прорив румунських військ на Буковині поставив під загрозу оточення війська всього Південного фронту, які могли бути обійдені противником із північного заходу. 8 липня 1941 р. 11-та німецька армія розсікла радянське військове угрупування в Молдавії й вийшла до Дністра. 12 липня румунські війська захопили місто Бєльці. Румунським військам вдалося зламати спротив Червоної армії й до 27 липня 1941 р. витіснити її з'єднання за Дністер і відновити лінію румунського кордону станом на 1 червня 1940 р.

Дійшовши до старих румунсько-радянських кордонів, румунські війська зупинилися. Генштаб румунської армії настоював на припиненні бойових операцій і відмові від окупації територій, що належали СРСР до 1940 р. Лише за особистим наполяганням Гітлера маршал Антонеску погодився продовжити участь румунської армії у східній кампанії вермахту. Румунські з'єднання отримали наказ наступати на Одесу. 3 серпня 1941 р. румуни переправилися через Дністер і силами 4-ї армії почали просуватися в напрямку до Одеси.

Радянська Приморська армія (25-та, 95-та стрілецькі та 2-га кавалерійська дивізії), яка була виділена для захисту міста, відійшла на укріплені позиції біля Одеси. Навколо Одеси було

споруджено три кільця оборони, Приморська армія була посилена 10 тис. ополченців, двома полками, сформованими з моряків Чорноморського флоту, 54-м стрілецьким полком і 26-м полком військ НКВС. Крім того, до Одеси були направлені залишки розбитих частин Південного фронту. Таким чином, численність одеського гарнізону було доведено до 86 тис. осіб.

4 серпня 1941 р. розпочалася оборона Одеси. До 10 серпня бої йшли на дальніх підступах до міста, але впродовж 11—13 серпня 1941 р. військам 5-го корпусу 4-ї румунської армії вдалося прорвати оборону червоноармійців і вийти на схід від Тилігульського лиману, відрізавши таким чином місто від основних сил Південного фронту. Одеса була повністю блокована з суші. Протягом 18—24 серпня 1941 р. румуни проводили перший штурм Одеси. Ціною надзусиль румунській армії вдалося до кінця дня 24 серпня 1941 р. захопити стратегічно важливий населений пункт Фонтанку, з якого можна було вести прямий артилерійський вогонь по одеській набережній і порту. 28 серпня 1941 р. румуни розпочали другий штурм Одеси, який завершився невдачею.

Тим часом німецькі війська витіснили Червону армію за лінію Дніпра в районі Херсона — це дозволяло німецькому командуванню надати румунським союзникам допомогу під час штурму Одеси. 9 вересня 1941 р. румунсько-німецьке угруповання розпочало третій штурм Одеси. Протягом майже двох тижнів коло Одеси точилися криваві бої, внаслідок яких румунам 21 вересня 1941 р. в південному та західному секторах оборони вдалося вийти до головної оборонної лінії, а в східному секторі оборони прорватися до передмістя. Рятуючи становище, радянське командування перекинуло в Одесу морем додатково 157-му стрілецьку дивізію та низку допоміжних частин. 22 вересня 1941 р. Червона армія завдала несподіваного й потужного контрудару в східному секторі оборони міста. Неподалік поселення Григорівка було висаджено морський десант силою одного полку, а в тил румунським військам викинуто повітряний десант. Внаслідок контрудару було завдано важких втрат 5-му румунському корпусу й відкинуто румунські війська

від міста на 8—10 км. Однак успіхи під Одесою не врятували ситуації на Південному фронті.

До 20 серпня 1941 р. німецькі війська захопили весь вигин Дніпра від Черкас до Херсона. Окрім Кременчуцького плацдарму, німці до кінця серпня 1941 р. захопили плацдарми на лівому березі Дніпра в районі Запоріжжя та Дніпропетровська. 20 вересня 1941 р. 11-та німецька армія за підтримки румунських частин розпочала форсування Дніпра в районі Херсона і розгорнула наступ у напрямку на Мелітополь, але згодом повернулася на південь і направилася на Крим. До кінця вересня 1941 р. радянські війська у Приазов'ї були оточені й до 10 жовтня 1941 р. полонені німцями (до полону потрапило 100 тис. чол., вермахт захопив 212 танків і 672 гармати). Користуючись з того, що радянські війська в районі Азовського моря були нейтралізовані, 11-та німецька армія 29 вересня 1941 р. несподівано легко прорвала радянську оборону на Перекопі й увійшла до Криму. 7 жовтня в районі Сімферополя було полонено ще близько 100 тис. червоноармійців, а німецько-румунські війська швидко просувалися на південь півострова. З'явилася загроза втрати головної бази Чорноморського флоту — Севастополя. Враховуючи ці обставини, радянське Верховне головнокомандування віддало наказ про евакуацію Одеси й перевезення військ Приморської армії до Севастополя. З метою відволікти противника з 2 жовтня 1941 р. Приморська армія силами двох дивізій декілька разів атакувала румунські позиції. Під прикриттям цих атак з міста до 16 жовтня було евакуйовано майже 90 тис. військ, 19 танків і бронемашин, майже 400 гармат. 16 жовтня 1941 р. до міста увійшли перші частини румунської армії.

До середини жовтня 1941 р. німецько-румунські війська швидко заволоділи центральною частиною Кримського півострова і вийшли до Керченського півострова й Севастополя. 16 жовтня 1941 р. радянські війська залишили Керч й евакуювалися на Таманський півострів. 16 листопада 1941 р. німецько-румунські війська розпочали облогу Севастополя. 17 грудня 1941 р. внаслідок першого масованого штурму міста німецьким

і румунським частинам вдалося захопити панічні висоти над Балаклавою, що погіршувало становище оборонців морської фортеці. Однак скористатися своїми успіхами вермахту не вдалося. 25—31 грудня 1941 р. радянські війська провели Керченсько-Феодосійську наступальну операцію, під час якої зуміли вибити німецькі дивізії з Керчі, Євпаторії, Судака та Феодосії. 29 грудня 1941 р. німецьке командування зняло частину військ з облоги Севастополя й провело контрнаступ, під час якого радянський десант було витіснено з Судака, Феодосії та Євпаторії. Червоній армії вдалося закріпитися лише в Керчі, коло якої було створено новий Керченський фронт.

Таким чином, до кінця 1941 р. німці та їхні союзники румуни змогли повністю оволодіти півднем України. Червона армія утримувала лише Севастополь і частину Керченського півострова в Криму.

Тим часом на київському напрямку запеклі бої розгорілися між німецькими військами 6-ї армії та червоноармійцями, що обороняли київський укріпрайон (КиУр). Довідавшись, що німці вже під самим Києвом, Й. Сталін 11 липня 1941 р. відправив до керівника компартії УРСР і члена Військової ради Південно-Західного фронту М. Хрущова телеграму з відкритими погрозами: «Одержані достовірні свідчення, що Ви всі, від командувача Південно-Західного фронту до членів Військової ради, настроєні панічно і маєте намір відвести війська на лівий берег Дніпра. Попереджаю Вас, що коли Ви зробите хоч один крок у бік виведення військ на лівий берег Дніпра, а не будете до останньої можливості захищати райони УРів на правому березі Дніпра, Вас всіх буде жорстоко покарано як боягузів і дезертирів».

Виправдовуючись від звинувачень, М. Хрущов та М. Кирпоніс 12 липня направили Сталіну телеграму-виправдання, у якій запевнили, що захищатимуть Київ до кінця. Того ж дня, посиливши частини Червоної армії погано підготовленими та легкоозброєними загонами ополченців і винищувальних батальйонів, радянське командування провело низку запеклих контратак на німецькі позиції. Спільними зусиллями регулярних

військ і новомобілізованих киян вдалося втягнути вермахт у затяжні бої під Києвом. Однак ціна цих тактичних успіхів була надзвичайно високою.

Після завершення першої активної фази боїв на підступах до Києва в середині липня 1941 р. на фронті перед КиУРом два тижні тривало позиційне протистояння. Тоді ж залишки радянських військ, які сконцентрувалися у Поліській низовині на південь від річки Прип'ять, спробували атакувати німецькі сили з півночі, щоб відкинути їх від Києва. 15 липня 1941 р. війська Червоної армії силою восьми стрілецьких й однієї танкової дивізії намагалися атакувати 6-ту армію німців з району Коростеня. Ці контратаки створювали вермахту «серйозні незручності», тому командування німецьких військ перекинуло на північне крило 6-ї армії її основні ударні сили, і 18 липня в районі Коростеня зав'язалися запеклі бої. Лише 30 липня 1941 р. німцям вдалося відтіснити Коростенське угрупування Червоної армії до Дніпра. Того ж дня, завершивши перегрупування і концентрацію сил, вермахт завдав удару по військах 64-го стрілецького корпусу 26-ї армії, який займав оборону на південь від Київського укріпленого району. Не витримавши натиску потужних сил противника, 175-а стрілецька дивізія і зведений загін генерала П. М. Матикіна після жорстоких боїв відійшли до південної частини Київського укріпленого району, а решта частин корпусу — до Дніпра, на ділянку від Києва до Трипілля.

З 31 липня по 16 серпня 1941 р. вермахт проводив генеральний штурм Києва. 31 липня гітлерівці продовжували вести наступ уздовж шосе Васильків—Київ, намагаючись вийти до рубежів південної частини оборони на ділянці від Білогородки до Мриг і в напрямі на Канів. Німецькі війська намагалися зламати опір частин і з'єднань 26-ї армії й, форсувавши Дніпро в цьому районі, обійти Київ з південного сходу.

8—10 серпня 1941 р. для оборони столиці України було нашвидкуруч створено 37-у армію під командуванням генерала А. Власова, який зарекомендував себе в Києві якнайкраще. До складу армії увійшли 147-а, 175-а, 206-а, 284-а, 295-а стрілецькі

дивізії й усі частини Київського укріпленого району. Загальна чисельність захисників міста досягла на той час 87 тис. осіб. Однак це не врятувало столиці України, місто було вже приречене. 21 серпня 1941 р. Гітлер прийняв рішення відкласти наступ на Москву і заволодіти Києвом, Лівобережною Україною, Кримом, Донбасом, Кавказом і Ленінградом. Тобто німецький наступ на Москву було зупинено й основні зусилля вермахту планували скерувати на оточення Ленінграда і знищення Південно-Західного фронту Червоної армії на території України.

25 серпня 1941 р. 2-а армія та 2-а танкова група вермахту були тимчасово виділені з групи армій «Центр» для проведення операцій у зоні відповідальності групи армій «Південь». Ці війська під командуванням Г. Гудеріана протягом двох тижнів зім'яли радянський Брянський фронт (командувач А. Єременко) і 7 вересня 1941 р. прорвалися до Конотопа, зайшовши з півночі в тил військам Південно-Західного фронту. Розуміючи, наскільки загрозливою є ситуація, командування Південно-Західного фронту 10 вересня попросило дозволу на відведення військ на новий рубіж оборони по річці Псел. Однак начальник Генерального штабу Червоної армії Б. Шапошніков після консультацій зі Сталіним заборонив відступ.

Тим часом ситуація для військ Південно-Західного фронту ставала просто катастрофічною. 10 вересня почали наступати війська 1-ї танкової групи й 17-ї армії німців із Кременчуцького плацдарму. 13 вересня 1941 р. начальник штабу Південно-Західного фронту генерал В. Тупиков повідомив Ставку і Генеральний штаб про складне становище військ і ще раз попросив дозволу відвести війська фронту від Києва та Дніпра. Однак Сталін оголосив донесення командувачів фронтом «панічним», звинувативши генералів у боягузтві, й вимагав «уперто битися». Командувач Південно-Західного фронту М. Кирпоніс і його начальник штабу усвідомлювали, що у випадку самочинного відведення військ вони будуть звинувачені у зраді й, за прикладом командувача Західним фронтом Павлова, розстріляні. Здача в полон також не віщувала нічого доброго (командування фронту

знало про наказ № 270 Ставки Верховного Головнокомандування від 16 серпня 1941 р., яким полонених оголошували дезертирами, а їхні родини репресували). Тому керівництво Південно-Західного фронту залишилося разом зі своїми військами на місці, вважаючи за краще загинути на полі бою. А вже 16 вересня 1941 р. з'єднання 1-ї та 2-ї танкових груп вермахту зустрілися неподалік містечок Лохвиця та Лубни, перерізавши таким чином комунікації фронту й оточивши майже 900-тисячне угрупування радянських військ. З київського «котла» вдалося вийти лише декільком десяткам тисяч людей (до 20 тис. чол. вивів з оточення командувач 37-ю армією А. Власов). Сотні тисяч загинули або розбіглися лісами та навколишнім селами, 665 тис. здалися в полон німцям. Більшість командирів і бійців Червоної армії в Київському котлі не бажали чинити опору або вириватися на схід, віддаючи перевагу німецькому полону. Така тенденція була відзначена в наказі Ставки Верховного головнокомандування № 00191·9 від 12 вересня 1941 р., у якому стверджувалося: «На всіх фронтах наявні численні елементи, які навіть біжать назустріч ворогу і при першій же зустрічі кидають свою зброю і тягнуть за собою інших... тоді як кількість стійких командирів і комісарів дуже невелика».

19 вересня 1941 р. німці увійшли до Києва, а 20 вересня в районі урочища Шумейкове коло Лохвиці були оточені залишки 289-ї дивізії, з якими перебував штаб і військова рада Південно-Західного фронту, а також штаб 5-ї армії. Після трьох діб блукання навколишніми лісами й полями, перестрілок з німцями більшість оточених потрапили до полону або загинули. Серед загиблих були командувач фронту М. Кирпоніс, член військової ради фронту М. Бурмистренко, начальник штабу фронту В. Тупиков. Таким чином, Червона армія втратила гігантське військове угрупування, 21 генерала, десятки тисяч кадрових офіцерів, масу військового майна. Вермахт захопив 3718 гармат і 884 танки (це більше, ніж було гармат і танків в усій німецькій групі армій «Південь»!).

Німецькі війська без особливих проблем заволоділи Лівобережною та Слобідською Україною, створивши загрозу оточення військам Південного фронту. 2 жовтня 1941 р. 17-та німецька армія і 1-ша танкова група розгорнула наступ в напрямку річки Донець, а 6-та армія — в напрямку на Харків, Бєлгород і Курськ. 17 жовтня 1941 р. 1-ша танкова група форсувала Донець і 20 жовтня німці захопили Сталіно (зараз — Донецьк), а на півдні просунулися до Таганрога. 24 жовтня передові частини вермахту увійшли до Харкова, а до 2 листопада перетнули сучасний україно-російський кордон і зайняли Бєлгород та Курськ. На півдні, долаючи осіннє роздоріжжя, німці захопили 21 листопада Ростов-на-Дону, але несподівано потужний контрнаступ радянських військ змусив їх покинути 29 листопада 1941 р. це місто і закріпитися на річці Міус. До кінця грудня 1941 р. вермахт зайняв майже всю територію України, лише декілька районів Харківської та Луганської областей, Севастополь і Керч продовжували перебувати в руках Червоної армії. Активні бої на території України стихли.

До кінця осені 1941 р. ставало дедалі зрозуміліше, що німецький план блискавичної війни пробуксовує, рівно ж як зазнають невдачі намагання Червоної армії зупинити просування німців уперед. До грудня 1941 р. німцями та їхніми союзниками було розбито 300 дивізій Червоної армії, захоплено в полон 3,9 млн червоноармійців, понад 1 млн 200 тис. загинули (вермахт втратив 300 тис. убитими). Незважаючи на зрив графіку виконання плану «Барбаросса» німецькі війська отримали колосальні перемоги, до листопада 1941 р. зайняли стратегічно вигідні позиції неподалік радянської столиці, мали перевагу в людях (у 1,3 разу), гарматах (у 1,9 разу) та літаках (у 2,1 разу).

У лютому 1942 р. німцям вдалося стабілізувати фронт. У березні й на початку квітня 1942 р. командування вермахту, користуючись роздоріжжям, яке не дозволяло проводити активні бойові операції Червоній армії, вирівнюючи лінію фронту, відвело свої війська ще далі на захід. Таким чином, в окремих

місцях фронт посунувся на 400 км на захід від тієї межі, якої досягнув у грудні 1941 р.

Рух Опору в Україні у 1941—1944 рр.

Після падіння Карпатської України ОУН(б) ініціювала ще одну спробу створення власної держави. 30 червня 1941 р у Львові бандерівці проголосили Акт відновлення української держави. Гітлер вороже поставився до цієї ініціативи і віддав наказ арештувати керівників ОУН С. Бандеру та Я. Стецька. Уже восени 1941 р. нацистська окупаційна влада розпочала репресії проти членів ОУН(б). Саму Україну було поділено на чотири зони окупації з різним ступенем репресивності окупаційного режиму: від відносно помірного у Польському генерал-губернаторстві, де була головна база націоналістів, до надзвичайно жорстокого в рейхскомісаріаті «Україна». Це обумовлювало різне ставлення до німців як місцевого населення, так і оунівців, які стали головною рушійною силою українського руху опору.

Особливості природного рельєфу України обмежували можливості руху опору, адже в степах партизанськими загонами не повоюєш. За винятком Галичини, Закарпаття та Буковини, що довгий час залишалися поза зоною активного спротиву, придатною для ведення партизанської війни була невелика смуга волинських та поліських лісів. Її протяжність уздовж північно-західного кордону України становила 650 км, але завширшки вона ледь сягала 160 км. Природний рельєф та слабкий контроль з боку німецької окупаційної влади призвів до того, що саме тут зосередилися збройні з'єднання політичних сил, що ворогували: польської Армії Крайової (АК), українських та радянських партизанів.

Перші загони народної самооборони «Українська Повстанська Армія — Поліська січ» почав формувати на Поліссі Т. Боровець (Бульба) ще напередодні німецького вторгнення. Він заручився підтримкою уряду УНР у вигнанні. Першочерговою задачею УПА —Поліська січ була боротьба з радянською

Агітаційний плакат Карпатської України.
Малюнок М. Михайлевича, 1939 р.

адміністрацією. З приходом німців вони стали позиціонувати себе як «міліцію» і прагнули здобути статус національного збройного відділу, але окупаційна влада їм відмовила. У листопаді 1941 р. УПА— Поліська Січ було офіційно розпущено. Але навесні 1942 р. Т. Боровець відроджує УПА (без доповнення «Поліська січ») як суто партизанські загони, які розпочинають боротьбу з німцями. Паралельно восени 1942 р. тут виникають збройні підрозділи обох фракцій ОУН. Командирами військових відділів ОУН(м) стали М. Недзвецький (Хрін), колишній поручик польської армії Журба та сотник

Орлик. Збройні відділи формують і бандерівці. Поліським загоном командував С. Качинський («Остап»), волинським — Г. Перегійняк («Довбешка-Коробка»).

Активізація влітку 1942 р. АК та радянських партизанів на Волині й Поліссі провокувала репресії німецького окупаційного режиму проти цивільного населення. Така ситуація вимагала негайного переходу до організованого збройного опору. Подальша бездіяльність загрожувала втратою підтримки місцевого населення. Крайовий провід ОУН(б) на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) звернувся з відповідною вимогою до «урядуючого провідника» ОУН(б) М. Лебідя. Він став виконувачем обов'язки керівника після арешту С. Бандери.

17—21 лютого 1943 р. відбулася Третя конференція ОУН(б), яка виявила розбіжності, що існували між М. Лебедем та військовим референтом Проводу Р. Шухевичем. Останній підтримував вимогу крайовиків. Після запеклих дискусій було ухвалено рішення про курс на збройну боротьбу з німцями та поширення діяльності оунівських підрозділів на всю територію Волині. Уже в березні 1943 р. до них приєдналися підрозділи української допоміжної поліції загальною кількістю близько п'яти тисяч осіб. Утворені вакантні посади німецька окупаційна влада заповнила поляками. Це сприяло загостренню і без того складних стосунків між українцями та польською етнічною меншиною. Зрештою, влітку 1943 р. вони вибухнуть українсько-польською війною.

Рішення третьої конференції ОУН(б) відкрили шлях до розбудови українських збройних формувань, які вже фактично сформувався знизу й потребували лише організаційного оформлення. У квітні 1943 р. за збройними відділами ОУН(б) було офіційно закріплено назву Українська Повстанська Армія (УПА). Командувачем новоствореної армії став керівник крайового проводу — Д. Клячківський («Клим Савур»). Він узяв курс на консолідацію українських збройних сил під керівництвом ОУН(б). Однак переговорний процес з представниками ОУН(м) та Т. Боровцем зайшов у глухий кут. Останні не бажали

підпорядковуватися бандерівцям. Отримавши відмову, Д. Клячківський вдався до силового варіанту. Улітку 1943 р. всі українські партизанські збройні загони було інкорпоровано до складу УПА. У листопаді 1943 р. Т. Боровець був змушений розпустити залишки своїх підрозділів, що існували під назвою Українська Народна Революційна Армія (УНРА).

Прорахунки опонентів та добре налагоджена пропаганда дозволили ОУН(б) перехопити стратегічну ініціативу й очолити український рух опору. Керівництво ОУН(м) та Т. Боровець не бажали розгортати широкомасштабну збройну боротьбу, що спричинило стрімке падіння їхньої популярності серед населення. Як наслідок, вони стали не здатними протистояти більш численним та добре організованим силам ОУН(б). Процес силової інкорпорації збройних загонів бульбівців і мельниківців полегшувало їхнє невдале, зі стратегічної точки зору, розташування. Затиснуті у лещатах між УПА та радянськими партизанами, вони не мали поля для маневрів. Ідея всенародного повстання, яку поширювала бандерівська пропаганда, була простою і привабливою для місцевого населення. Більшість бійців українських партизанських загонів охоче переходили до лав УПА.

Розуміння нагальності моменту дозволило рядовим оунівцям зберегти прихильність населення, без якої УПА, як класичний представник партизанського руху, не могла відбутися. Хоча юридичне і моральне значення акту відновлення української державності є беззаперечним, де-факто УПА була армією без держави і могла розраховувати тільки на сили власного народу. За цих умов захист українського населення був першочерговим завданням УПА. Це диктувало характер взаємовідносин українських повстанців зі своїми опонентами з АК та радянськими партизанами.

АК була партизанським рухом, що діяв на території окупованої гітлерівцями Польщі. Вона підпорядковувалася еміграційному польському уряду в Лондоні й була офіційно визнана союзниками по антигітлерівській коаліції. Це робило АК лояльною щодо свого колишнього ворога, а тепер союзника — СРСР. Навіть після того, як Москва в односторонньому порядку розі-

рвала угоду з «лондонським» урядом, аківці розглядали СРСР як «союзника наших союзників». Це створювало платформу для тактичної взаємодії з радянськими партизанами проти спільного ворога, яким була УПА.

Польський уряд мріяв про відновлення Польщі у довоєнних кордонах. Тож перед АК було поставлено задачу збереження польської присутності на Східних кресах. ОУН вважала, що Галичина і Волинь мають бути у складі майбутньої незалежної України. Обидві сторони в розрахунках керувалися досвідом Першої світової війни, коли питання повоєнних кордонів вирішувалося шляхом плебісциту. Боротьба між УПА та АК за «опанування терену» — перетворення його в етнічно однорідний регіон — набула найбільшого розмаху влітку 1943 р. Українсько-польський конфлікт перетворилося на тотальну війну, що тривала протягом 1943—1947 рр. Цей конфлікт вміло підігрівався радянськими партизанами та німцями, оскільки обидві сторони були зацікавленні у взаємному виснаженні УПА й АК.

Зовсім іншими були взаємовідносини УПА з радянськими партизанами. Останні являли собою диверсійні групи ненависного більшовицького режиму. Радянські партизани повністю підпорядковувалися наказам з Москви. Постійна зовнішня підтримка робила їх досить незалежними від симпатій цивільного населення. Виконавши завдання центру, вони залишали місцеве населення сам на сам з німецькими окупантами. Часто це оберталося трагедією. У березня 1943 р. у відповідь на дії радянських партизан німецькі та угорські підрозділи провели каральну акцію проти мирного населення села Корюківка на Чернігівщині. Було вбито близько 7 тис. осіб, а саме село спалено. Це було найбільше поселення в Європі, яке повністю знищили нацисти. За таких умов УПА фактично зайняла «кругову оборону». Вона одночасно вела війну на трьох фронтах: з німцями, з поляками та «совєтами».

Тож курс бандерівців на розбудову власного війська був виправданий і своєчасний. Домігшись створення УПА, прихильники активного спротиву пішли далі. 13 травня 1943 р. на засіданні Проводу ОУН(б), у якому брали участь Д. Маївський,

З. Матла, М. Матла, М. Степняк та М. Прокоп (решта не змогла прибути через військові дії), тодішній голова М. Лебідь склав із себе повноваження. До часу скликання Третього надзвичайного великого збору ОУН(б), який мав обрати нового провідника, для керівництва організацією створили Бюро Проводу (БП). До його складу увійшли троє: Р. Шухевич (голова), З. Матла та Д. Маївський. Після арешту останнього його місце зайняв Р. Волошин.

У серпні 1943 р. Третій надзвичайний великий збір ОУН(б) утвердив нову демократичну платформу організації, а Р. Шухевич став офіційним головою проводу ОУН(б). З осені він фактично очолює УПА. Таким чином, Шухевич замкнув на собі всі керівні функції. Це було перемогою прихильників УПА як широкомасштабного руху опору. За рахунок поповнення лав повстанців вихідцями з Центрально-Східної України та представниками інших національностей повстанська армія зі збройного крила ОУН перетворилася на справжній загальноукраїнський рух опору.

21—22 листопада 1943 р. на Волині відбулася Перша конференція поневолених народів Східної Європи й Азії. У ній взяли участь 39 делегатів, які репрезентували різні національності СРСР (українці, азербайджанці, білоруси, грузини, татари, узбеки, чуваші, осетини, казахи та ін.). Усі вони були з числа національних сотень УПА. Конференція не стала визначальною подією, але в умовах контрнаступу Червоної армії мала важливе пропагандистське значення. Її метою було підкреслити імперіалістичний характер Радянського Союзу перед Заходом. На той момент у середовищі українського руху була поширена думка про конфронтацію СРСР та Заходу після перемоги над Німеччиною.

Прихід на керівні позиції Р. Шухевича став вирішальним для завершення розбудови структури УПА. Досвідчений військовий, він привів із собою групу експертів, що мали досвід служби у польській та німецькій арміях.

У листопаді 1943 р. було створено Головну Команду УПА на чолі з підполковником Р. Шухевичем та Головний Військовий Штаб (ГВШ), який очолив майор Д. Грицай (Перебийніс). Штаб

складався з семи відділів: I — оперативного, II — розвідувального, III — тилового, IV — організаційно-персонального, V — вишкільного, VI — політвиховного, VII — військо-інспекційного.

Головна Команда та ГВШ постійно змінювали місце дислокації. Робота велася виключно з поточними документами. Архів штабу переховували у спеціальних криївках.

УПА була поділена за територіальним принципом на три Генеральні Військові Округи (ГВО): УПА-«Північ» під командуванням Д. Клячківського («Клим Савур», «Омелян Кримський», «Старий», «Кошиль», «Охрім») діяла на Волині, Поліссі, включаючи Житомирщину та Київщину; УПА-«Захід» під командуванням В. Сидора («Ростислав Вишитий», «Шелест», «Конрад», «Крегул», «Кравс») охоплювала Закарпаття, Галичину та Буковину; УПА-«Південь» під командуванням В. Кука («Леміш», «Ле», «Медвідь», «Коваль») включала територію сучасної Хмельницької, Вінницької, частину Черкаської та Кіровоградської областей. Планувалося створити УПА-«Схід», яка мала діяти на півночі Чернігівської та Сумської областей, але на практиці довелося обмежитися лише рейдами та кількома невеликими місцевими загонами.

Кожна ГВО мала свій крайовий військовий штаб, якому підпорядковувалися військові округи (ВО) зі своїми штаби. Вони, своєю чергою, поділялися на тактичні відтинки в УПА-«Захід» та військові надрайони та райони в УПА-«Північ».

Основною тактичною одиницею була сотня (рота), до складу якої входили три чоти (взводи), а ті поділялися на три-чотири рої (відділення). До складу ВО входили загони (полки), які складалися з куренів (батальйонів). Кожен курінь мав 3—4 сотні (80—200 чол. у кожній). Усього у військовій окрузі налічувалося до 30 сотень. Чисельність УПА сягнула піку в 1943—1944 рр. і становила близько 35 тис. осіб.

УПА не мала у складі тилових і допоміжних частин. Функції тилу (запілля) перебрала на себе мережа ОУН(б). Вона відповідала за постачання повстанської армії. ОУН мала свої воєнізовані формування — Самооборонні Кущові Відділи та медичну систему — Український Червоний Хрест. На неї також покладалися

пропагандистські функції. Мережа ОУН, за різними підрахунками, охоплювала 200 тис. осіб.

Політичною розвідкою та контррозвідкою займалася Служба Безпеки (СБ) ОУН, її юрисдикція поширювалася і на УПА. Вона діяла за допомогою референтів безпеки при підпільній адміністрації. У розпорядженні референтів були боївки з 3—5 чол. СБ складалася з двох відділів: політичного і кримінального, а також сітки інформаторів, які давали агентурні відомості референтам.

Рівень озброєння диктував характер військових дій УПА — уникнення генеральних боїв і партизанська тактика, рейди, диверсійні акції. У цій тактиці закладена ідея асиметричного удару, коли слабший уникає прямих зіткнень з більш сильним ворогом, тоді як основні удари завдають по інфраструктурі противника. Велике значення має «інформаційний фронт» — пропаганда своїх ідей серед населення. Це війна на виснаження. Населення і територія мають принципове значення для діяльності партизанських загонів. Саме завдяки підтримці УПА змогла так довго чинити опір без жодної зовнішньої підтримки. Важкодоступний природний рельєф місцини та добре знання терену (мостів, доріг, лісів, річок) дозволяє партизанам утримувати певну територію як місце своєї дислокації, звідки вони здійснюють рейди та диверсії.

Рейди були однією з найбільш ефективних тактик в арсеналі УПА. Вони здійснювалися з різною метою: військовою — проведення боїв на віддалених від баз УПА теренах, де ворог найменше очікував появи повстанців; політичною — поширення ідей українського визвольного руху серед населення нових теренів; пропагандистською — підвищення морального духу населення; захисною — захист цивільного населення від ворога; тактичною — перешкоджання зачистці теренів ворогом та здобуття стратегічно важливих територій.

Оскільки партизани діють невеликими легкоозброєними загонами, постійно маневрують, а основними методами є диверсійні акції, засідки та рейди, то використання проти них регулярної армії є неефективним. Зазвичай для цього створюють спеціальні поліцейські з'єднання.

Узимку 1944 р. територією дій УПА просувається українсько-німецька лінія фронту. Командування УПА заборонило упівцям вступати у сутички з регулярними частинами Червоної армії. Але на практиці польові командири діяли по ситуації й досить часто порушували заборону. Найгучнішою акцією УПА проти Червоної армії стало поранення командувача Першого Українського фронту генерала армії М. Ватутіна. 15 квітня 1944 р. він помер від отриманих поранень у київському шпиталі.

Уже в березні 1944 р. НКВС створює у Рівному штаб для боротьби з ОУН і УПА. До його організації були безпосередньо залучені заступники наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглов та І. Сєров. До кінця місця в розпорядження штабу зі східних регіонів СРСР було перекинуто 29 ешелонів з внутрішніми військами НКВС. Так було покладено початок протистоянню, що тривало понад десять років.

Бій під Гурбами

Найбільший бій УПА з військами НКВС відбувся у квітні 1944 р. в районі села Гурби на південному сході Рівненської області.

З початком квітня командування УПА-«Південь» дало наказ сконцентрувати свої з'єднання в лісових масивах на межі Рівненської та Тернопільської областей. Планувалося, що звідси вони рушать рейдом через Хмельницьку, Вінницьку та Черкаську області й вийдуть до Дніпра.

На початок другої декади квітня тут зосередилося 4—5 тис. бійців УПА-«Південь», з них 1,5—2 тис. — новобранці. Неподалік розташувався табір тих, хто втік від мобілізації у Червону армію. Таке скупчення живої сили повстанців було помічено НКВС.

21—27 квітня 1944 р. НКВС розпочав акцію з зачистки території, яка вилилася в повномасштабні бої. 21 квітня сюди було стягнуто великий контингент внутрішніх військ — від 15 тис. за радянськими даними до 25—30 тис. згідно з інформацією УПА. Вони мали в арсеналі артилерію, 15 танків, літаки та кінноту.

Наступу внутрішніх військ передував масований артилерійський обстріл лісових масивів, який розпочався вранці 22 квітня і тривав з короткими перервами майже добу. 23 квітня війська НКВС перейшли в наступ на позиції повстанців. Зав'язалися кроваві бой, які місцями переходили в рукопашну.

Після цілого дня важких боїв упівці були змушені відійти для перегрупування сил. Вони зайняли нові оборонні рубежі в районі сіл Гурби, Велика Мощаниця, Чернява, Святе, Грабовець та по лінії річок Замишівка і Понура.

24 квітня розпочалися найзапекліші бої в районі села Гурби. Намагаючись прорвати борону повстанців, НКВС кинуло в бій танки та авіацію. Упівців рясно поливали артилерійським вогнем. За іронією долі село Гурби обороняв курінь під командуванням майора Червоної армії І. Сала («Мамай»). Він приєднався до УПА в 1943 р. після втечі з німецького полону.

Повстанцям вдалося підбити два танки, але вони не змогли уникнути оточення. У ніч 25 квітня керівництво повстанців ухвалило рішення розділитися на три групи і почати прориватися з оточення. Рано-вранці групами по тисячі бійців вони почали прориватися в напрямках дерманського і суразького лісових масивів. НКВС чомусь не організувало переслідування повстанських загонів. Натомість 26—27 квітня зосередилися на «зачистці» лісу та навколишніх сіл.

За радянськими даними, втрати УПА становили понад 2 тис. убитими та 1,5 тис. полоненими, тоді як НКВС втратило 11 убитими і 46 пораненими. Дані УПА є діаметрально протилежними: 2 тис. вбитих з боку НКВС проти 200 повстанців і 100 цивільних, що переховувалися в лісах.

Спираючись на підрахунок захопленої в ході боїв зброї, більш вірогідною видається версія про втрати повстанців у кількості близько 400 осіб вбитими і полоненими. Кілька сотень загиблих, імовірно, була з боку внутрішніх військ НКВС. Втрати цивільного населення встановити складно.

У бою під Грубами стало очевидно, що в особі УПА радянська влада має серйозного і вмотивованого супротивника.

Подальші сутички з НКВС завдавали УПА все більш дошкульних втрат. Але керівництво повстанців не полишало надії, що після поразки Німеччини Захід почне війну проти СРСР і Україна нарешті стане незалежною. Розвиток такого сценарію передбачував, аби українці мали свій представницький орган на міжнародній арені. З цією метою у липні 1944 р. була створена Українська Головна Визвольна Рада (УГВР). Попри присутність у її складі поважних у минулому українських громадських і політичних діячів, керівні посади в УГВР посіли представники ОУН(б). Головою ради став Р. Шухевич, а генеральним секретарем закордонних справ — М. Лебідь. Згодом його було відправлено за кордон, аби від імені українського народу встановити контакти з союзниками та створити закордонне представництво УГВР. Створення УГВР стало завершальним акордом у переформатуванні українського руху опору, який остаточно перейшов на демократичну платформу. На жаль, умови, в яких опинився український рух опору після повернення радянської влади в Україну, не дали розвинутися демократичному напряму повною мірою.

28 жовтня 1944 р. Червона армія звільнила територію України від німецьких окупантів. З віддаленням лінії фронту український рух опору залишався в глибокому радянському тилу сам на сам з НКВС та каральною системою СРСР. Ялтинська конференція остаточно поклала край сподіванням керівництва УПА на можливість збройної конфронтації СРСР і Заходу. Було взято курс на довготривалу боротьбу власними силами.

На боці держав Осі

Протягом 1939—1945 рр. близько 250 тис. українців воювали на боці Третього рейху. З них лише невелика частина була німецькими громадянами, як наприклад, згаданий Олександр Пулюй або ас люфтваффе Роберт Олійник. Для інших це був власний непростий вибір: бажання визволити рідну землю чи жага помсти, але найчастіше — просто спосіб виживання.

У червні 1941-го разом із вермахтом на територію СРСР вступили ДУН, «Дружини українських націоналістів» (батальйони «Нахтігаль» і «Роланд»). На той час єдина ОУН розкололася на організації мельниківців та бандерівців. Останні й домовилися з абвером про створення батальйонів під командуванням Романа Шухевича і Євгена Побігущого. Багато українців прихильно зустрічали німецькі війська. Західна Україна зазнала масових репресій протягом двох років радянської окупації, а на сході ще добре пам'ятали Голодомор. У тилу Червоної армії, що відступала, створювалися повстанські загони, які захоплювали населені пункти ще до підходу вермахту, а пізніше вони боролися з оточенцями і радянськими партизанами: повторювалася ситуація з повстанням ОУН 1939 р. Це діяла згадана в Акті 30 червня «Українська Національна Революційна Армія» на чолі з Іваном Климовим. Були також інші ініціативи. Прихильник УНР Тарас Боровець створив «Поліську січ». У Центральній Україні виникали стихійні антирадянські загони без будь-якої партійної належності. Передові частини німецької армії спочатку заохочували діяльність таких формувань. Коли ж окупаційний режим зміцнів, їх розпустили або перетворили на структури місцевої поліції. ДУН не вдалося перетворити на основу для національної армії. Як тільки нацисти відмовилися визнати Акт 30 серпня і розгорнули репресії, українські націоналісти перейшли у підпілля.

Масове використання нацистами місцевого населення і полонених було зумовлене нестачею людських ресурсів для ведення тотальної війни та налагодження окупаційної адміністрації. У результаті бойових дій у німецькому полоні опинилися мільйони червоноармійців. З полонених та цивільних мешканців окупованих територій німці почали формувати стаціонарні поліційні підрозділи та батальйони «Шума» (Schutzmannschaft battalion — «Schuma») для охорони важливих об'єктів і боротьби з партизанами. Поліційні батальйони організовували за національним критерієм, з них 72 вважалися українськими.

Спочатку роль українців та представників інших радянських громадян у німецькому війську обмежувалося допоміжними

службами, але незабаром з'явилися цілі «східні» роти і батальйони у складі полків вермахту. Німці називали таких вояків добровільними помічниками, скорочено «Гіві» (Hilfswilligen — «Hiwi»). Починаючи з 1943 р. українські частини формально зарахували до «Українського Визвольного Війська» (УВВ), хоча в єдине формування вони ніколи не були зведені. Аналогічно російські формування стали називати «Російською Визвольною Армією» (РОА), від імені якої виступав генерал Андрій Власов. Активними організаторами українських батальйонів «Шума» та «Гіві» виступили колишні офіцери Армії УНР, деякі з яких встигли повоювати за Польщу в 1939-му. Їхнім гаслом було: «Німецькими руками знищимо все більшовицьке».

У 1943 р. за ініціативи німецької окупаційної адміністрації розпочалося формування 14 дивізії Ваффен-СС «Галичина». На початку процес комплектації дивізії відбувався на добровільній основі, а набір рекрутів супроводжувався українськими патріотичними маніфестаціями. Справу формування «Галичини» представляли як продовження традиції УСС, що боролися проти Росії на боці Австро-Угорщини. Хоча вище командування дивізії було цілком німецьким, туди так само, як і до УВВ, записалося багато ветеранів Визвольних змагань і Вересневої кампанії. У липні 1944 р. «Галичина» потрапила в оточення Червоної армії під Бродами і була розгромлена. Одразу після цього дивізію сформували знову; кінець війни її вояки зустріли на фронті в Австрії.

Протягом війни солдати українських формувань Німеччини гинули у боях, потрапляли в полон, дезертирували або переходили на бік антигітлерівських сил: УПА, червоних партизанів та навіть французького руху Опору. Інші відступили з вермахтом на захід. Восени 1944 р. німці відступили з усієї території України. Передчуваючи близький крах, нацисти намагалися заручитися підтримкою будь-кого, у тому числі антикомуністично налаштованих національних рухів. Українцям вони пообіцяли зібрати всі їхні військові формування в єдину Українську Національну Армію (УНА), а також визнати єдине політичне представництво: Український Національний

Комітет (УНК). Після довгих роздумів УНК і УНА погодився очолити герой Вересневої кампанії Павло Шандрук. Віри в перемогу Німеччини він не йняв, однак розглядав можливість об'єднання УНА з військами Великої Британії та США, якщо дійде до їх зіткнення з Червоною Армією. У крайньому разі, УНА була потрібна, щоб організовано здатися Західним союзникам і уникнути радянського полону. Перша дивізія УНА була сформована на основі «Галичини», командиром якої передбачалося зробити Михайла Крата, колишнього офіцера Армії УНР і Війська Польського. Формуванням другої дивізії займався Петро Дяченко. Із понад 200 тис. українських військовослужбовців Шандрук встиг підпорядкувати собі приблизно 38 тис.

Багатьох радянських громадян у німецькій формі західні союзники, виконуючи рішення Ялтинської конференції, примусово видали СРСР. Ті ж, хто зумів залишитися у Західній Європі, поповнили лави повоєнної української еміграції.

На боці Об'єднаних Націй

У складі польських та чехословацьких збройних сил українцям довелося боролися навіть після окупації Німеччиною цих країн. Як уже зазначалося, лише небагатьом українцям пощастило евакуюватися з польськими колегами до Франції восени 1939-го. Коли Франція капітулювала, Юрій Сальський, Михайло Опаренко разом з іншими опинилися у Великій Британії. Пілотами Королівських повітряних сил вони і зустріли кінець війни у 1945-му.

Найбільшим постачальником кадрів для відроджених польських та чехословацьких збройних сил став ГУЛАГ. Протягом 1939—1941 рр. там опинилося чимало поляків, чехів та українців, зокрема полонених учасників Вересневої кампанії. Після налагодження відносин СРСР із Великою Британією та еміграційними урядами поляків і чехів, які сиділи в Лондоні, було ухвалено рішення про амністію громадянам союзних держав. Наступним кроком стало формування на території

СРСР, польських та чехословацьких військових підрозділів. Для українців, які перед 1939 р. мали польське або чехословацьке громадянство і мотали строки у таборах, це був шанс вирватися на волю. Станом на 1944 р. під оперативним радянським командуванням уже перебували дві армії Війська Польського та Перший Чехословацький армійський корпус, чимала частина особового складу яких були українцями і відзначилися у боях. Таким був поручник Степан Вайда із Закарпаття, нагороджений Чехословацьким воєнним хрестом та удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Він загинув у квітні 1945-го під час боїв Чехословацького корпусу в Польщі.

Дивовижна одіссея чекала на українських вояків II Польського Корпусу. Його зародок також було сформовано в СРСР, у Поволжі, але за наполяганням Великої Британії переведено під її оперативне командування через Середню Азію в Іран. Далі шлях поляків пролягав через Палестину і Єгипет в Італію. Українці відзначилися в боях II Польського Корпусу за Монте Кассіно в Італії. Дехто, наприклад Володимир Янів, нагороджені орденом *Virtuti Military*.

Близько шести тисяч українців захищали Францію від гітлерівської агресії у складі Іноземного Легіону. Після капітуляції в червні 1940 р. у Франції розгорнувся партизанський рух Опору проти загарбників. На боці французьких партизанів воювали українці звідусіль. Серед них були представники передвоєнної еміграції, наприклад командир загону Осип Круковський. Траплялися також радянські військовополонені й дезертири з військових частин на німецькій службі. Червоноармієць Василь Порик сформував власний партизанський загін. Канадський пілот Пітер Дмитрук став партизаном після вимушеного приземлення з підбитого літака. Обидва героїчно загинули за свободу Франції. Задіяна німцями для боротьби з французькими партизанами українська поліція цілими підрозділами переходила на бік сил Опору. З них 1944 р. були створені два партизанські батальйони: ім. Тараса Шевченка та ім. Івана Богуна.

Українські громади західної діаспори прагнули довести свою відданість країнам проживання. Найбільша кількість закордонних

українців билася у збройних силах США — понад 80 тис. Вони воювали як проти Німеччини, так і проти Японії. Алекс Дяченко, Ніколас Міньо, Теодор Калакука та багато інших американських військовослужбовців удостоєні високих державних нагород. Сержант Корпусу морської піхоти Майкл Стренк, чиї батьки були лемками, був одним із шести американських вояків зі всесвітньо відомої фотографії «встановлення прапору над Іводзімою». Більше 45 тис. українців воювали в канадських збройних силах під британським верховним командуванням. Канадські українці навіть мали своїх власних капеланів: православного Семена Савчука та греко-католицького Михайла Горошка. Учасник Нормандської операції Богдан Панчук за роки війни встиг організувати у Великій Британії Союз українських канадійських вояків.

Друга світова війна не принесла Україні незалежності. Після перемоги над нацизмом багато вояків-українців так і не отримали можливості повернутися або хоча б відвідати свою історичну батьківщину.

ВІЙНА НА СХОДІ УКРАЇНИ 2014—2015 рр.

Останнім і, на жаль, актуальним етапом воєнної історії України є «антитеростична операція» (АТО), або ж збройна відповідь на російську агресію. Після подій Євромайдану грудня 2014 — лютого 2015 рр. політична дестабілізація України стала зручним приводом для спроби відновити російський імперський проект шляхом територіального приросту Російської Федерації за рахунок України. Це стало випробуванням не лише для Збройних сил України, а й для усього суспільства, ідентичність і консолідація якого зазнали тяжкого випробування.

Існують різні точки зору щодо датування початку російсько-української війни. Колишній радник російського президента А. Ілларіонов вважає, що датою початку війни слід вважати 20 лютого 2014 р., оскільки саме ця дата викарбувана

на медалі «За повернення Криму», і, відповідно, є датою першої силової акції — розстрілу демонстрантів на майдані Незалежності в Києві, який відбувався, за твердженнями автора, за наказами та під керівництвом представників російського ФСБ.

Ми сьогодні поки не можемо дати повноцінну перевірену історичну оцінку та виклад подій щодо російської агресії проти України. Існують різні версії, підкріпленню яких бракує надійних джерел. Але останні важко здобути, тому нижче ми подаємо скоріше загальну хронологію подій.

Відомий український правознавець В. А. Василенко відзначає, що, згідно зі ст. 2 Резолюції 3314 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН «Визначення агресії» (14 грудня 1974 р.), «Застосування збройної сили державою першою на порушення Статуту ООН є prima facie свідченням акту агресії...» Згідно зі ст. 3 Резолюції для кваліфікації як акту агресії збройного нападу, який першою вчинила одна держава проти другої, юридично не має значення, була війна формально оголошена чи ні.

Отож, початком російської агресії, імовірно, слід вважати 27 лютого 2014 р., коли підрозділи спецназу Головного розвідувального управління Генштабу та 45-го окремого повітряно-десантного полку Збройних сил РФ захопили приміщення Верховної Ради та Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, а військові частини кримського угрупування Збройних сил України стали об'єктом провокаційних нападів із дислокованих на півострові російських військових баз.

Ключовою передумовою конфлікту стала дедалі неприязніша політика Путінської Росії щодо України, яка (політика), з огляду на зміст російської пропаганди у ЗМІ, останніми роками стала відверто ворожою. Це було свідченням прагнення відновити російський великодержавний проект шляхом зовнішньої агресії.

21 листопада 2013 р. в Україні розпочалися антиурядові протести як реакція на рішення Кабінету міністрів України про призупинення процесу підготування до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Євросоюзом і значно поширилися після силового розгону демонстрації в Києві вночі 30 листопада 2013 р.

16 січня 2014 р. у Верховній Раді України з порушенням установленої процедури голосування було прийнято 10 законів, направлених на звуження конституційних прав і свобод громадян. Закони викликали широке обурення в українців і єпричинили ескалацію конфлікту.

До 19 січня 2014 р. протести перейшли силові протистояння на вулиці Грушевського в Києві, внаслідок чого загинуло 6 осіб, більше 1000 були травмовані. Ще більш кривавими стали сутички починаючи з 18 лютого, коли за два дні загинуло більш ніж 100 осіб з обох сторін.

Наслідком перемоги Революції Гідності стало відсторонення президента Януковича від влади та його втеча в Росію, відновлення Конституції України 2004 р., скасування «диктаторських законів», призначення дострокових президентських виборів.

Зміна влади кардинально зменшила вплив Росії на Україну, отже, В. Янукович закликав В. Путіна відновити «конституційний лад» в Україні за допомогою збройних сил Росії. В ідеологічній сфері на території України почали реалізовуватися різні політичні проекти «Новоросія», «Малоросія», які мали на меті розпад української держави та перехід новоутворень під патронат Росії або входження до її складу. Однак головним кроком РФ стала окупація Криму. Згідно з подальшими заявами російського керівництва, це було тривало підготовленою державною акцією, для якої політична дестабілізація України стала приводом для реалізації.

Російська окупація Криму

23 лютого 2014 р. у Криму почалися проросійські та проукраїнські мітинги (в останніх брала участь велика кількість кримських татар на чолі з лідером Меджлісу Рефатом Чубаровим). 27 лютого невідомі озброєні люди без знаків розрізнення (імовірно, колишні бійці спецпідрозділу «Беркут», що брали участь у придушенні протестів у Києві («Беркут» було розформовано 25 лютого), та російські спецпризначенці) захопили й блокували Верховну Раду

Криму та інші адміністративні будівлі, аеропорти в Сімферополі та Севастополі, установи зв'язку, засоби масової інформації тощо. На їхню вимогу до Парламенту Криму прийшла частина депутатів, що проголосували за проведення референдуму про розширення автономії Криму 25 травня 2014 р., в день президентських виборів в Україні. При цьому присутність кворуму є сумнівною, оскільки на засідання не допустили ЗМІ. Невдовзі було двічі змінено дату референдуму: перенесено спершу на 30 березня, а потім — на 16 березня. Також було змінено формулювання: замість розширення автономії йшлося про приєднання до складу Росії. При цьому, оскільки Україна є унітарною державою, питання про відокремлення регіону можна вирішувати лише на національному референдумі. З огляду на це, ще до проведення референдуму лідери країн ЄС, США та багатьох інших визнали його незаконним, а його результати — недійсними.

У ніч на 27 лютого будівлі Верховної Ради та Уряду АРК захопили озброєні невідомі особи та встановили на будівлях російські прапори.

1 березня 2014 р. Рада Федерації РФ підтримала звернення президента Росії Володимира Путіна про дозвіл на застосування Збройних сил Російської Федерації на території України. Рада національної безпеки й оборони України у зв'язку з агресією з боку Росії ухвалила рішення привести Збройні сили України в повну бойову готовність та розробила детальний план дій на випадок прямої військової агресії з боку РФ.

16 березня 2014 р. відбувся «референдум» про статус Криму, на якому, за офіційними даними, 96,77 % жителів АРК та міста Севастополь проголосували за возз'єднання відповідних територій з Російською Федерацією. 17 березня Верховна Рада АРК проголосила незалежність Республіки Крим, а 18 березня у Георгіївській залі Московського Кремля Президент Росії В. Путін спільно із самопроголошеними Головою Ради Міністрів АРК С. Аксьоновим, спікером Верховної Ради АРК В. Костантиновим та головою СМДА О. Чалим підписали Договір про прийняття Республіки Крим до складу Росії. 21 березня Рада Федерації РФ прийняла закон про

ратифікацію Договору від 18 березня та закон про утворення нових суб'єктів федерації — Республіки Крим та міста федерального значення Севастополь, закріпивши анексію цих регіонів Росією.

27 березня 2014 р. Генеральна Асамблея ООН підтримала територіальну цілісність України, визнавши Крим і Севастополь її невід'ємними частинами. За відповідну резолюцію проголосували 100 країн-членів ООН зі 194. Проти проголосували 11 країн, 58 країн утрималися, решта не брала участі в голосуванні.

Починаючи з 1 березня 2014 р. відбулася серія акцій за участі російських спецслужб у східних, центральних і південних регіонах України у березні—квітні 2014 р., учасники яких виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо федерального устрою України, надання російській мові статусу другої державної та проти нової української влади. У ході демонстрацій проросійські активісти здійснювали спроби захоплення державних установ (були захоплені будівлі Донецької, Луганської та Харківської ОДА). Між учасниками проросійських та проукраїнських акцій виникали сутички (найбільші з них відбулися у Харкові та Донецьку), під час яких постраждали десятки осіб та загинула щонайменше одна особа, а в Одесі це призвело до численних жертв. Унаслідок протистоянь загинуло 48 осіб, 247 було поранено, 6 з них загинуло від вогнепальних поранень, інші — при пожежі у будинку профспілок. У Донбасі сепаратистські утворення отримали назви Донецької та Луганської «народних республік» (ДНР та ЛНР).

Збройний опір зовнішній агресії та внутрішньому сепаратистському руху був юридично оформлений як «антитерористична операція».

Антитерористична операція

У період з 12 по 14 квітня терористами було захоплено ряд адміністративних будівель у містах Донецької області: Слов'янськ,

Краматорськ, Артемівськ, Красний Лиман, Дружківка, Єнакієво, Макіївка, Маріуполь, Горлівка, Харцизьк, Жданівка і Кіровське.

15 квітня українські війська увійшли в Слов'янськ і Краматорськ, взяли під контроль аеропорти даних міст. З 16 квітня по 1 травня терористами ДНР були захоплені адмінбудівлі міст Новоазовськ, Сіверськ, Комсомольське, Червоноармійськ, Родинське. 28 квітня в Луганську сепаратисти оголосили про створення ЛНР і почали захоплювати адміністративні будівлі Луганської області. За період 28 квітня — 2 травня були захоплені Станиця Луганська, Луганськ, Красний Луч, Первомайськ, Алчевськ, Антрацит, Свердловськ, Стаханов.

11 травня було проведено псевдореферендуми щодо незалежності ДНР і ЛНР, за даними яких за незалежність проголосувало 89,07 % і 96,2 % виборців відповідно.

22 травня відбувся напад на табір сил антитерористичної операції (АТО) під Волновахою, сепаратисти вночі завдали неочікуваного удару українській армії, 18 військовослужбовців було вбито.

У цей час ЗСУ були поповнені кількома добровольчими батальйонами («Азов», «Донбас», «Дніпро», «Київська Русь» та ін.), які склали найбільш вмотивовану та мобільну частину ЗСУ та Національної Гвардії (часом не маючи відповідного статусу приналежності). Структура та керівництво ЗСУ повільно долали дестабілізацію, через що, окрім надання озброєння, основні функції щодо екіпірування та продовольчого постачання бойових частин почали виконувати волонтерські об'єднання громадян. Лави ЗСУ поповнили тисячі добровольців.

26 травня відбувся бій за Донецький аеропорт. Це була перша масштабна успішна операція сил АТО, коли за допомогою авіації та десанту було знищено до 300 сепаратистів, при цьому українська армія не понесла жодних втрат.

4 червня сили антитерористичної операції повністю звільнили Красний Лиман Донецької області від терористів.

13 червня українські війська звільнили Маріуполь. 14 червня сепаратисти збили Іл-76 Збройних сил України, що доправляв військових у Луганський аеропорт, унаслідок чого загинуло

49 осіб, включаючи екіпаж літака. Того ж дня були здійснені численні напади терористів на блокпости сил АТО, під час яких було вбито 6 військовослужбовців. Загалом за день втрати силовиків склали 55 чол., що є найбільшою військовою втратою України за часи незалежності.

19 червня було розпочато підготовку до перемир'я, основні сили АТО були кинуті на взяття під контроль державного кордону на Донбасі, що було фактично зроблено до вечора.

20 червня президент П. Порошенко віддав наказ про припинення бойових дій на окупованих терористами територіях, перемир'я було оголошене з 22:00 20 червня по 10:00 27 червня 2014 р.

За час перемир'я загинули 27 і було поранено 69 українських силовиків. Загальна кількість нападів сепаратистів на позиції АТО — 108 разів, зокрема, терористи обстрілювали позиції українських військових на висоті Карачун, у Краматорську, Амвросіївці та Рубіжному, бойовиками ДНР була захоплена військова частина ЗСУ 3004, що розташована в Донецьку.

Після наради РНБО П. Порошенком було вирішено продовжити одностороннє перемир'я з 27 по 30 червня. Рішення викликало широке обурення в суспільстві, армії та добровольчих батальйонах. Соціальний актив та добровольці вбачали досяжною ситуацію встановлення повного контролю української держави на Донбасі.

Рішенням РНБО АТО було відновлено, в перші години 1 липня 2014 р. українськими військовими було завдано авіаційних та артилерійських ударів по позиціях терористів у Слов'янську, Краматорську, Луганську та інших точках.

Протягом 1 липня поблизу Карлівки та Донецька відбулися танкові бої, у Донецьку був здійснений напад на Донецьке облуправління міліції, що раніше перейшло на бік ДНР, а також мінометним обстрілом терористами позицій українських військ поблизу Слов'янська було знищено Слов'янську телевежу на горі Карачун.

Уранці 2 липня сили АТО увійшли в Луганськ, почалась битва за місто. Багато сепаратистів здалися українським військовим. Тоді бойовикам ЛНР з Росії було поставлено 20 танків

і 122 одиниці бронетехніки, також було відомо про передачу 10 установок БМ-21 «Град».

У боях поблизу Слов'янська та Миколаївки 3 липня було знищено 6 опорних пунктів терористів, втрати — не менше 150 чол., зі сторони українських військових — 2 вбитих і 4 поранених.

5 липня, після поразки в Миколаївці, терористи відступили зі Слов'янська, українські війська зайняли місто, підняли прапор України. Колони сепаратистів відступили з Краматорська, близько тисячі бойовиків колоною рушили до Донецька. Того ж дня від терористів було звільнено Краматорськ, Дружківку, Костянтинівку. Усі сили сепаратисти кинули на оборону Донецька, Луганська, Горлівки, покидаючи при цьому інші населені пункти.

6 липня українські війська зайняли Артемівськ, під контролем терористів залишилось сім великих міст Донбасу: Донецьк, Горлівка, Луганськ, Сніжне, Антрацит, Краснодон і Сєвєродонецьк.

10 липня сили АТО здійснили ряд успішних авіаційних ударів по позиціях терористів, було знищено близько 100 бойовиків, 2 танки й установку «Град», у ході наступу звільнили Сіверськ. Основними епіцентрами боїв стали Донецьк і Луганськ.

11 липня відбувся обстріл з установок БМ-21 «Град» проросійськими сепаратистами табору сил антитерористичної операції неподалік села Зеленопілля Луганської області. Унаслідок атаки загинуло 19 українських військовослужбовців, 93 були поранені. У відповідь українськими військовими було завдано серії авіаударів, було знищено численні бази і колони терористів. Усього протягом доби виконано 16 вильотів, було знищено близько 1000 бойовиків.

15 липня поблизу селища Ізварине сили АТО були обстріляні з гранатометів, унаслідок чого 8 осіб загинуло. Російським авіаударом знищений будинок у місті Сніжне Донецької області. У результаті удару загинуло 11 осіб. 16 липня російським винищувачем МіГ-29 був збитий український штурмовик. Загальний розвиток подій показав спроможність України відновити суверенітет на Донбасі власними силами, але за прямої підтримки сепартистів та втручання з боку Росії сили ставали

нерівними. Україна вступала в прямий конфлікт з агресором — однією з провідних держав світу, армія та ресурси якої в рази переважали українські. Стримуючим фактором для Росії стали міжнародні санкції, які, можливо, призупинили більш масштабне втручанні Росії в українські справи.

22 серпня 2014 р. відбулося екстрене засідання РадБезу ООН щодо загострення ситуації в Україні. 28 серпня 2014 р. відбулося екстрене засідання РадБезу ООН у зв'язку із масовим заходом 24 серпня 2014 р. російських військових на територію України. Екстрене засідання було скликано на прохання України та Литви. 12 листопада 2014 р. (щодо загострення подій і активізації бойових дій на Донбасі та засудження псевдовиборів на підконтрольних бойовикам територіях 2 листопада 2014 р. 25 листопада 2014 р. під час телефонної розмови з Президентом України П. Порошенком Генеральний секретар ООН Пан Ґі Мун заявив, що сьогодні весь світ на боці України.

Парламентська асамблея ОБСЄ, що звинуватила Росію в окупації України

1 липня 2014 р. на 23-й сесії Парламентська асамблея Організації з безпеки і співробітництва у Європі (ОБСЄ) більшістю голосів ухвалила резолюцію, яка має назву «Очевидне, грубе і невиправлене порушення Гельсінкських принципів Російською Федерацією». У резолюції серед іншого зазначається, що «…починаючи з лютого 2014 р. Російська Федерація в рамках своїх відносин з Україною порушила всі десять гельсінкських принципів…» і що Росія «продовжує порушувати свої міжнародні зобов'язання з наміром висунути такі ж незаконні домагання на східну частину України, як вона вже чинила раніше і загрожує і надалі чинити стосовно інших держав-учасниць». Тому Парламентська асамблея ОБСЄ вважає військову агресію і різні форми примусу, які спрямовані на утиск властивих суверенітету України прав на догоду власним інтересам

Російської Федерації, неспровокованими і заснованими на абсолютно безпідставних припущеннях і приводах; заявляє про тверду підтримку суверенітету, політичної незалежності, єдності і територіальної цілісності України, як це визначено Конституцією країни і в її міжнародно-визнаних кордонах. Окрім того, у зазначеній резолюції міститься заклик до держав-членів ОБСЄ «відмовлятися від визнання насильницької анексії Криму Російською Федерацією» та висловлюється «жаль з приводу збройного втручання, здійснюваного контрольованими Російською Федерацією силами в Україні...». НАТО визнало, що Росія перекидає в Україну зброю і бійців та здійснює артилерійські атаки на територію України.

Генсек НАТО Андерс Фог Расмуссен засудив вторгнення російського «гуманітарного конвою». «Ці події виглядають більш тривожним, оскільки вони збігаються з масштабною ескалацією російської військової залученості в Східній Україні з середини серпня 2014 р., в тому числі з використанням російських військ», — заявив Расмуссен. «Крім того, Росія здійснює артилерійські атаки — як з прикордонної території, так і з території України — в даний час використовується проти українських збройних сил», — йдеться в його заяві. Генсек НАТО звернув увагу на наявність у бойовиків великої кількості сучасної зброї, «включаючи танки, бронетранспортери й артилерію в сепаратистських груп у Східній Україні». 30 червня 2014 р. головнокомандувач Об'єднаних Збройних Сил НАТО в Європі Філіп Брідлав визнав, що Росія не лише фінансово і матеріально підтримує сепаратистів, але й використовує проти України вбивць-найманців у той час, коли регулярні російські збройні сили полегшують рух бойовиків, обладнання та фінансів через кордон України: Російські іррегулярні сили дуже активні у Східній Україні, підтримувані Росією сили активні в Східній Україні і російське фінансування дуже активне на сході України.

У кінці серпня — на початку вересня 2014 р. відбулася одна з трагічних сторінок війни на сході України — Іловайський котел. Тоді розгорнулися запеклі бойові дії між українськими

Збройними силами й підрозділами МВС з одного боку та збройними формуванням терористичної організації ДНР і російських збройних сил — з іншого. Характер боїв визначався стратегічним значенням Іловайська, який розташований у 25 км на схід від Донецька — перехід Іловайська під контроль Збройних сил України дозволив би відрізати постачання зброї та бойовиків до Донецька та звільнення міста в перспективі.

Українські військові увійшли в Іловайськ 18 серпня. Вони змогли взяти під контроль більшу частину міста, однак після введення регулярних російських військ 23—24 серпня 28 серпня Іловайське угрупування опинилося в оточенні.

29 серпня вночі російський президент В. Путін звернувся до бойовиків із закликом відкрити гуманітарний коридор для українських військових, що опинилися в оточенні. Терористи згодом заявили, що готові випустити бійців з оточення. 30 серпня о 10:00 українські військові організованими колонами почали рух з міста, однак колони підступно розстріляли, завдавши великих втрат українським військам. За даними Міністерства оборони, під Іловайськом загинуло багато українських бійців, сотні були поранені та були захоплені в полон.

Трагедія під Іловайськом стала переломним моментом війни на сході України — зрозумівши, що гібридна війна програна, кремлівська верхівка була змушена перейти до відкритої збройної агресії із залученням регулярних підрозділів російської армії.

Важкі втрати з обох боків спонукали українське та російське керівництво до укладення Мінського перемир'я в рамках контактної групи Україна—Росія—ОБСЄ із залученням представників російських бойовиків.

5 вересня 2014 р. в Мінську в будівлі «Президент-готель» відбулася третя зустріч Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на сході України, в ході якої сторонами конфлікту узгоджено виконання «Плану мирного врегулювання ситуації на сході України» П. О. Порошенка з урахуванням ініціатив президента Російської Федерації В. В. Путіна. Дія угоди набрала чинності в той же день.

20 вересня 2014 р. рішенням четвертого засідання Контактної групи затверджений Меморандум щодо двостороннього припинення застосування зброї, який тлумачив шляхи імплементації 1 пункту рішення протоколу.

У той же час бойовики та російські війська продовжували щоденні обстріли позицій українських військових на різних ділянках фронту. Загальна кількість порушень військами Росії й бойовиків режиму тимчасового припинення вогню з моменту підписання Мінських домовленостей наприкінці жовтня перевищила 2000, на початку листопада наблизилася до 2400. Станом на 18 листопада кількість обстрілів бойовиками українських позицій перевищила 3 тис., а на 24 листопада склала 3412 разів.

З 13 січня 2015 р. розпочалося відновлення військового наступу Російської Федерації. Одним із основних об'єктів боротьби став Донецький аеропорт.

Активний наступ на Донецький аеропорт бойовики поновили 15 січня 2015 р. Про наміри захопити аеропорт заявив ватажок ДНР О. Захарченко. Успішна українська оборона аеропорту тривала до 19 січня, проте ситуація погіршилася після того, як бойовикам вдалося підірвати частину перекриття другого поверху. Серед факторів, що ускладнили оборону аеропорту, — густий туман та заглушення супротивником засобів радіозв'язку. До 22 січня українські військові змушені були залишити об'єкт. За підрахунками військового експерта О. Кривоносова, за весь період перебування українських військових в Донецькому аеропорту загинуло понад 200 осіб, поранено понад 500.

Протягом 11—2 лютого 2015 р. у Палаці Незалежності Мінська відбулася третя зустріч лідерів держав у нормандському форматі Україна—Німеччина—Франція—Росія П. Порошенка, А. Меркель, Ф. Олланда, В. Путіна та четверта зустріч тристоронньої Контактної групи з мирного врегулювання ситуації на сході України Г. Тальявіні, Л. Кучми, М. Зурабова, І. Плотницького, О. Захарченко та ін. 12 лютого в ході 16-годинних переговорів Мінського саміту сторонами конфлікту був узгоджений комплекс додаткових заходів щодо виконання Мінських угод від 5 вересня 2014 р.

Системною проблемою для дій ЗСУ на сході України став міжнародний контекст цього конфлікту. Якби він був суто внутрішнім, то територіальна цілісність та суверенітет України були б відновлені ще у травні—червні 2014 р. Проте участь Росії ставала невідомим за потенційним масштабом зовнішнім чинником впливу. Через це керівництвом держави частина проблеми виносилася у дипломатичні процедури вирішення, які мали характер напівзаходів з деескалації або замороження конфлікту. Сьогодні важко оцінити з короткої хронологічної дистанції, які саме політичні та воєнні кроки були найбільш ефективними, що саме було здійснено вірно або помилково. Проте фактом є те, що бійці добровольчих батальйонів, ЗСУ, Національної Гвардії та прикордонних підрозділів показали приклади героїзму та звитяги, які завжди були властиві українським воякам.

У доповіді моніторингової місії Управління верховного комісара ООН з прав людини повідомляється, що за період бойових дій на сході України (до травня 2015 р.), загинуло принаймні 6417 людей. Ще 15 962 отримали поранення. Крім того, багато людей зникли безвісти. За даними ООН, загалом від воєнного конфлікту постраждали вже 5 млн чол., а понад 1 млн людей переїхали до інших регіонів України.

У цьому конфлікті з українського боку з точки зору воєнного мистецтва найкраще показали себе командири середньої та нижчої ланки, оскільки загальний рівень керівництва воєнними діями поки що оцінюється фахівцями як низький чи недостатній. Проте українське суспільство довело системний опір зовнішній агресії та впевненість у своїй легітимності та силі, і участь громадянського суспільства у цьому була набагато більшою, аніж держави. ЗСУ та підрозділи МВС, прикордонні підрозділи реформуються та набувають бойового досвіду. Ці зміни поступово призводять до формування з українських вояків однієї з найкращих та досвідчених армій регіону Східної Європи.

Зміст

ТЕРИТОРІЯ УКРАЇНИ З ВОЄННОЇ ТОЧКИ ЗОРУ (Є. СИНИЦЯ) 5

ПОЧАТКИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (ВІД ДОБИ НЕОЛІТУ ДО X СТ. ДО Н. Е.) (М. ВІДЕЙКО) 11

Історичні процеси на території України від доби неоліту до 900 р. до н. е. 12

Військова справа доби неоліту-енеоліту 16

Військова справа доби бронзи 18

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА (X СТ. ДО Н. Е. — III СТ. Н. Е.) (М. ВІДЕЙКО, С. ГРОМЕНКО, Є. СИНИЦЯ) 21

Історичні процеси на українських землях кіммерійської та скіфської доби 22

Озброєння, тактика бою та походи кіммерійців 26

Азійські пригоди кіммерійців 27

Озброєння, військова справа та походи скіфів 30

Азійські походи скіфів 32

Країна міст 36

Військова справа античних міст-держав Північного Причорномор'я 39

Військова справа та походи сарматів 43

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ДОБИ ВЕЛИКОГО ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ (III—VIII СТ.) (Є. СИНИЦЯ) 56

Військова справа та походи германців 56

Війни готів 61

Гунська навала 76

Військове мистецтво давніх слов'ян 80

ВІЙНИ РУСІ: ВІД ДОРОСТОЛА ДО ЯРОСЛАВА (X—XIII СТ.) (А. ПЛАХОНІН) 92

Політична історія українських земель за давньоруських часів 92

Дружинний період 93

Походи Святослава 97

Держава Володимира та Ярослава 102

Удільний період 104

Етапи децентралізації Русі: погроми Києва 1169 та 1203 рр. 108

Битва на Калці 112
Битва під Ярославом 117

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ЛИТОВСЬКОЇ ДОБИ (XIV—XVI СТ.) (Б. ЧЕРКАС, М. ВІДЕЙКО, А. ГАЛУШКА) 122
Організація й комплектування війська 122
Військо Великого князівства Литовського 163
Грюнвальдська битва 177
Битва під Оршею 1514 р. 181

ВІЙСЬКОВА СПРАВА ТА ВІЙНИ ДОБИ КРИМСЬКОГО ХАНАТУ (А. ГАЛУШКА) 187
Політична історія Північного Причорномор'я у XIV — першій половині XVII ст. 187
Військо Кримського ханства 194
Розорення Києва ханом Менглі Ґераєм 1482 р. 209
Кримські походи на Москву 1571 та 1572 рр. 212
Військова справа та війни на українських землях за польської доби (1569—1648 рр.) 217

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ (1648—1775) (О. СОКІРКО) 230
Військово-політична історія України Козацької доби 230
Збройні сили Козацького гетьманату 244
Козацьке ополчення 245
Наймані війська 249
Надвірні та приватні формування 252
Корпус артилерії 255
Пилявецька битва 1648 р. 256
Конотопська битва 1659 р. 259
Взяття турецьких фортець у пониззі Дніпра 1695 р. 261

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917—1921 рр. (А. РУККАС) 264

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ 290
Карпатська Січ 295
Бій на Красному полі 299
Орієнтації українських політичних рухів 302
Українці у Вересневій кампанії 1939 р. 305
Військові дії на Східному фронті у 1941—1942 рр. 309
Рух Опору в Україні у 1941—1944 рр. 320
Бій під Гурбами 328
На боці держав Осі 330
На боці Об'єднаних Націй 333

ВІЙНА НА СХОДІ УКРАЇНИ 2014—2015 РР. 336
Російська окупація Криму 338
Антитерористична операція 340
Парламентська асамблея ОБСЄ, що звинуватила Росію в окупації України 344

Популярне видання

Поле битви — Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення

Головний редактор *С. С. Скляр*
Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Завідувач редакції *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *І. Г. Близнюкова*

Підписано до друку 15.12.2015.
Формат 84x108/32. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 18,48.
Наклад 8000 пр. Зам. № 5-11-1710.

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»
61012, м. Харків, вул. Енгельса, 11.
Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.
www.globus-book.com

П49 **Поле** битви — Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. К. Галушко. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 352 с. : іл.

ISBN 978-617-12-0143-9

УДК 94(477)
ББК Т3(4Ук)6-4

КЛУБ СІМЕЙНОГО ДОЗВІЛЛЯ

Купуйте книжки за цінами видавництва у фірмових магазинах «Клубу сімейного дозвілля»

1. Олександрія, просп. Леніна, 77 (ТЦ «Гранд-Плаза», 2-й поверх), (05235) 7-15-50
2. Артемівськ, вул. Радянська, 69 (ТЦ «Азов-Плаза», 2-й поверх), (0627) 44-90-99
3. Біла Церква, вул. Ярослава Мудрого, 5/13 (колишній універмаг «Дружба», 1-й поверх), (0456) 39-04-68
4. Білгород-Дністровський, вул. Московська, 16-А (ТЦ «Рута-Плаза», 2-й поверх), (04849) 6-07-26
5. Бердянськ, просп. Леніна, 35-А (ТЦ «DEL MAR», 1-й поверх), (06153) 3-48-40
6. Бориспіль, вул. Київський шлях, 10-В (ринок «Зоряний», місце 103), (06153) 3-48-40
7. Вінниця, вул. Папаніна, 1-А (ТЦ «Квартал», 2-й поверх), (0432) 50-88-06
8. Вознесенськ, вул. Синякова, 5-А, (05134) 3-20-19
9. Дніпродзержинськ, просп. Леніна, 57-А (ТЦ «Фуршет», 1-й поверх), (0569) 53-42-26
10. Дніпропетровськ, просп. Карла Маркса, 105 (ТЦ «Сільпо», 2-й поверх), (056) 770-00-55
11. Дніпропетровськ, вул. Калинова, 9-А (ТЦ «Miriada», 1-й поверх), (056) 760-33-30
12. Житомир, вул. Київська, 87 (ТЦ «Вогак», 2-й поверх), (0412) 41-24-85
13. Запоріжжя, просп. Леніна, 58, (061) 787-63-86
14. Запоріжжя, просп. Металургів, 2-Ж (ТЦ «Рекордний», 0-й поверх), (061) 236-86-54
15. Івано-Франківськ, пл. Ринок, 1 (ТЦ «Галерея Н», 0-й поверх), (0342) 72-58 -32
16. Ізмаїл, вул. Пушкіна, 47 (ТЦ «Електрон», 2-й поверх), (04841) 6-22-12
17. Ізюм, пл. Радянська, 7, (05743) 3-14-72
18. Кам'янець-Подільський, вул. Данила Галицького, 11/3 (ТД «Максимум», 2-й поверх), (03849) 6-48-11
19. Київ, вул. Велика Васильківська, 72 (ТЦ «Олімпійський», 3-й поверх), (044) 590-25-76
20. Київ, вул. Райдужна, 15 (ТЦ «Фуршет», 0-й поверх), (044) 540-23-65
21. Київ, вул. Маршала Малиновського, 12-А (ТРЦ «Метрополис», 3-й поверх), (044) 500-62-73
22. Київ, вул. Лукашевича, 15-А (ТЦ «Європорт», 2-й поверх), (044) 461-94-82
23. Київ, вул. Драгоманова, 29 (ТЦ «Центрум», 1-й поверх), (044) 502-18-96
24. Київ, вул. Попудренка, 90/2 (ТЦ «Маяк», 3-й поверх), (044) 361-91-46
25. Кіровоград, пров. Центральний, 3/1 (ТЦ «Плаза», 1-й поверх), (0522) 35-20-55
26. Ковель, бульв. Лесі Українки, 18 (ТД «Бульвар», 2-й поверх), (03352)-5-21-40
27. Конотоп, вул. Конотопських дивізій, 24-А (ТЦ «Маяк», 2-й поверх), (05447) 6-36-77
28. Краматорськ, вул. Палацова, 23 (ТЦ «Прогрес», 2-й поверх), (0626) 48-97-87
29. Красноармійськ, вул. Свердлова, 148, (06239) 2-00-48
30. Кременчук, вул. Леніна, 15/42 (ТЦ «Мега», 2-й поверх), (0536) 72-97-65
31. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 4 (ТЦ «Плаза-2», 2-й поверх), (056) 409-81-09
32. Кривий Ріг, вул. Ватутіна, 39-А, (056) 409-60-75
33. Лисичанськ, просп. Леніна, 117 (ТЦ «Лімон», 2-й поверх), (067)570-61-62
34. Луцьк, вул. Рівненська, 48 (ТЦ «Фокстрот», 1-й поверх), (0332) 78-35-08
35. Львів, вул. Братів Рогатинців, 15, (032) 235-50-12
36. Львів, вул. Городоцька, 179 (ТЦ «Скрия», 2-й поверх), (032) 298-88-07
37. Маріуполь, просп. Металургів, 64 (ТЦ «Елизавета», 1-й поверх), (0629) 41-27-71
38. Мелітополь, просп. Богдана Хмельницького, 24 (ТЦ «Тасак», 2-й поверх), (0619) 44-83-49
39. Миргород, вул. Гоголя, 147 (ТЦ «Мир», 1-й поверх), (05355) 5-06-08
40. Ніжин, вул. Шевченко, 11-А (ТЦ «Гермес», 2-й поверх), (04631)90-10-2
41. Миколаїв, вул. Потьомкінська, 63/2, (0512) 47-58-43
42. Нікополь, просп. Трубників, 14 (ЦУМ, 1-й поверх), (05662) 2-50-03
43. Нова Каховка, вул. Паризької комуни, буд.13, ТЦ «Центральний» (колишній «Дитячий світ»), 2-й поверх, (05549) 7-96-51
44. Новомосковськ, вул. Радянська, 34 (ТЦ «Сіті-Центр», 2-й поверх), (0569) 69-65-79
45. Одеса, вул. Велика Арнаутська, 61, (048) 786-05-88
46. Одеса, вул. Краснова, 17 (пл. Толбухіна), (048) 780-19-84
47. Одеса, просп. Добровольського, 99, (048) 755-04-40
48. Павлоград, вул. Карла Маркса, 84-А, (057) 752-65-92
49. Первомайськ, вул. Революції, 34, (05161) 7-53-99
50. Полтава, вул. Жовтнева, 50, (0532) 60-60-40
51. Рівне, вул. Київська, 67-А (ТЦ «Арена», 2-й поверх), (0362) 64-26-37
52. Селидове, вул. Карла Маркса, 10 (Будинок побуту, 2-й поверх), (06237) 7-00-34
53. Слов'янськ, пл. Жовтневої революції, 3 (ТЦ «Фокстрот», 2-й поверх), (0626) 62-11-02
54. Суми, вул. Соборна, 42, (0542) 77-17-12
55. Тернопіль, вул. Перля, 3 (ТЦ «Novus», 2-й поверх), (0352) 43-12-76
56. Ужгород, пл. Кирила та Мефодія, 3 (універмаг «Україна», 2-й поверх), (0312) 67-22-29
57. Харків, просп. Маршала Жукова, 3-А, (057) 392-03-43
58. Харків, просп. Гагаріна, 20-А (ТЦ «На Гагаріна», 2-й поверх), (057) 703-44-58
59. Харків, вул. Академіка Павлова, 144-Б (ТЦ «Космос», 3-й поверх), (057) 720-12-29
60. Харків, вул. Полтавський шлях, 144 (ТБЦ «Компас», 2-й поверх), (057) 720-10-33
61. Херсон, просп. Ушакова, 35-А (ТЦ «Адмірал», 2-й поверх), (0552) 46-00-66
62. Хмельницький, вул. Свободи, 73 (ТЦ «Фуршет», 3-й поверх), (0382) 72-66-51
63. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 26 (ТЦ «Сільпо», 3-й поверх), (0472) 54-04-47
64. Чернігів, просп. Перемоги, 103, (0462) 65-32-31
65. Чернівці, вул. Головна, 10, (0372) 58-72-44
66. Шостка, вул. Карла Маркса, 24, (05449) 7-37-46

Замовляйте книжки будь-яким зручним способом

- за телефонами довідкової служби (050) 113-93-93 (МТС); (093)170-03-93 (life); (067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88
- на сайті Клубу: **www.bookclub.ua**

Надсилається безоплатний каталог

Запрошуємо авторів, перекладачів, художників, редакторів до співпраці

e-mail: publish@bookclub.ua

Для гуртових клієнтів

Харків
тел./факс +38(057)703-44-57
e-mail: trade@bookclub.ua
www.trade.bookclub.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@bookclub.ua

Одеса
тел./факс +38(067)572-44-28
e-mail: odessa@bookclub.ua

ІСТОРІЯ БЕЗ ЦЕНЗУРИ

За підтримки
Інституту історії України НАН України
Історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Українського інституту національної пам'яті

Рекомендовано до друку вченою радою історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

Сьогодні, коли відбуваються потужні зрушення в суспільному сприйнятті минулого, відновлюється інтерес до історії України. Читач може познайомитися з думкою провідних вітчизняних істориків, результатами останніх наукових досліджень та відкриттів. При цьому автори не виконують ідеологічне замовлення, їхні оцінки часом не збігаються, що дозволяє кожному з нас самому виступити суддею в цих суперечках.

- Які військові конфлікти відбувалися на українських теренах
- На чому тримаються українські воєнні традиції
- Що треба згадати і відновити, про що нагадувати постійно
- Що в нашій історії факти, а що — пропаганда

Сьогодні ці теми стали вкрай актуальними, і пропонована книжка може відповісти на чимало питань, які цікавлять і турбують кожного українця.

Володимир В'ятрович,
директор Українського інституту національної пам'яті

www.bookclub.ua
ISBN 978-617-12-0143-9
9 786171 201439